

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO
Journal for Linguistics and Literary Studies
Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft

XIV

Published by
Herausgegeben von:

BOSNIAN PHILOLOGICAL SOCIETY
BOSNISCHE PHILOLOGISCHE GESELLSCHAFT

SARAJEVO, 2016

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO
Časopis za jezik i književnost

GODIŠTE 14

SARAJEVO, 2016.

Izdavač:
Bosansko filološko društvo,
F. Račkog 1, Sarajevo
www.bfd.ba

Savjet:
Esad Duraković (Sarajevo), Dževad Karahasan (Graz – Sarajevo),
Svein Mønnesland (Oslo), Ivo Pranjković (Zagreb), Angela Richter (Halle)

Redakcija:
Munir Drkić, Adnan Kadrić, Sanjin Kodrić, Ksenija Kondali,
Munir Mujić, Ismail Palić i Vahidin Preljević

Glavni urednik:
Munir Mujić

Urednik za lingvistiku:
Munir Drkić

Urednik za književnost:
Vahidin Preljević

Sekretar Redakcije:
Azra Hodžić-Čavkić

Časopis izlazi jedanput godišnje.
Prvi broj objavljen 2003. godine.

Časopis je indeksiran u bibliografskim bazama MLA, EBSCO i CEEOL.
U elektronskome obliku časopis je dostupan na internetskoj stranici izdavača:
www.bfd.ba

Sadržaj

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

Лидија Неранџић Чанда и Драгана Францишковић <i>Прилог проучавању суфиксалне творбе девербативних именица категорије Nomina agentis – анализа Неетикетираног корпуса Математичког факултета у Београду.....</i>	9
Aleksandra Knoll <i>Značenja španjolskog prijedloga desde i njegovi prijevodni ekvivalenti u hrvatskom jeziku .....</i>	29
Edina-Ilda Lokvančić i Adisa Imamović <i>Jezik kao sredstvo manipulacije: upotreba lingvističkih sredstava za opisivanje zločinaca, zločina i žrtava u britanskim online medijima .....</i>	40
Halid Bulić <i>Jezičke politike u nekim časopisima bošnjačke dijaspore u Njemačkoj i Austriji .....</i>	56
Ermina Ramadanić <i>Pravopisno bilježenje brojevnih riječi u hrvatskom jeziku.....</i>	78
Ajša Habibić and Vildana Dubravac <i>Grammar Acquisition in Bosnian EFL Classrooms .....</i>	114

KNJIŽEVNOST

Sanjin Kodrić <i>Kako je nastajao Kameni spavač Maka Dizdara? (Rukopisna ostavština i neke početne mogućnosti razumijevanja povijesti teksta).....</i>	143
Ksenija Kondali <i>The Construction and Politics of Identity in Andrea Levy's Small Island .....</i>	163

Sadržaj

Mirza Sarajkić	
<i>Kontrapunktualna konstrukcija Drugosti u poeziji Mahmuda Derviša</i> .	180
Gorčin Dizdar	
“Bosna da protiš jedna zemlja imade”: o bosnacentrizmu u književnom i naučnom djelu Maka Dizdara	196
Adrijata Ibrišimović-Šabić	
Pseće srce Mihaila Bulgakova u Narodnom pozorištu u Sarajevu	217

GOSTUJUĆI RAD

Ksenija Aykut	
<i>Značaj umetničke porodice Ejuboglu u očuvanju turske tradicije štampanja tekstila</i>	233

II. OSVRTI I PRIKAZI

Mirela Omerović	
<i>Ismail Palić: Genitiv, prostor i prostorne slike (leksikon prijedloga)</i>	257
Azra Hodžić-Čavkić	
<i>Abdullah Mušović: Sandžački frazeološki rječnik</i>	263
Munir Drkić	
<i>Denita Haverić: Jezik i stil djela Bulbulistan Fevzija Mostarca</i>	266
Đenita Haverić	
<i>Munir Drkić: Višejezičnost u Mesneviji Dželaluddina Rumija</i>	270
Vildana Pečenković	
<i>Amira Dervišević: Novelistička i šaljiva priča u bošnjačkoj usmenoj prozi</i>	275
Adrijata Ibrišimović-Šabić	
<i>O 7 bajki za Male i Velike Mirzane Pašić Kodrić</i>	279
Podaci o autorima	285
Upute autorima	287

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

Лидија НЕРАНЦИЋ ЧАНДА и Драгана ФРАНЦИШКОВИЋ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СУФИКСАЛНЕ ТВОРБЕ
ДЕВЕРБАТИВНИХ ИМЕНИЦА КАТЕГОРИЈЕ NOMINA
AGENTIS – АНАЛИЗА НЕЕТИКЕТИРАНОГ КОРПУСА
МАТЕМАТИЧКОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Nomina agentis, суфиксална творба, фреквентни суфикси, анализа корпуса

У раду анализирамо суфиксалну творбу девербативних именица категорије Nomina agentis за означавање мушких особа вршиоца радње. Као најпродуктивније суфиксе којима се оне изводе издвојили smo: -ач, -лац, -ац, -тель, -ар, -ик, -ник, -аи, -ша, - ист(a). Након теоријских разматрања анализирамо наведени корпус и класификујемо примере према типу суфиксације.

1. УВОД

Девербативне именице којима изводимо именице за означавање мушких особа вршиоца радње изводе се следећим суфиксима: -ач, -лац, -ац, -тель, -ар, -ик, -ник, -аи, -ша, - ист(a).

Суфикс **-ач** је поливалентан. Њиме изводимо девербативне именице и од глагола свршеног и од глагола несвршеног вида. У њиховој творби учествују глаголи чији се инфинитив завршава на *-ити* (*кројити* → *кројач*, *ложити* → *ложач*) и они чији се инфинитив завршава на *-ати* (*певати* → *певач*, *сневати* → *сневач*). Код појединих именица осим значења вршиоца радње имамо и значење предмета радње као у примерима: *пребацивач* / и онај који пребацује и оно чиме се пребацује. *управљач* / и онај који управља и оно чиме се управља.

Творбене основе појединих девербативних именица изведених суфиксом **-ач** добијају се преко презентских основа као у примерима:

берач, кљач. Творбени образац за извођење ових именица је: опити глаголски део + суфикс -ач.

Суфиксом -ач изводе се и именице којима означавамо било кога ко врши радњу означену основинским глаголом, али и онога ко се професионално тиме бави: онога који се бави неким спортом (*рвач, пливач*).

На релацији: именице изведене суфиксом -ач / именице изведене суфиксом -лац уочава се да именице изведене суфиксом -лац имају општије значење. Именице изведене суфиксом -ач често имају двојно значење, могу да означе и онога који врши радњу и оно чиме се врши радња (*мењач*), осим вршиоца радње могу да значе и онога коме је то занимање (*свирач*). Ово се објашњава полисемијом.

Суфикс **-тель** је моновалентан. Од граматичке (инфinitивне) основе суфиксом **-тель** изводе се именице *nomina agentis*. Из примарног значења вршиоца радње развила су се и друга значења: значење занимања (угоститељ, сниматељ), значење квалитативности (пријатељ, избавитељ). Творбена и лексичка синонимија именица *nomina agentis* на **-тель** може се пратити на релацији са девербативним именицама изведених суфиксима: **-ац, -лац, -ач, -ар, -ник**.

Суфикси **-тель** и **-лац** семантички немају диференцијални знак. Суфикс **-тель** творбено се везује за глаголе оба вида, а суфикс **-лац** чешће се творбено везује за глаголе несвршеног вида. Суфикс **-тель** односно именице изведене њиме мотивне су за извођење именица којима означавамо особе женског пола, а које изводимо суфиксима: **-ка, и -ица**, док суфикс **-лац** нема ту могућност.

Творбена и лексичка синонимичност именица изведених суфиксом **-тель** и **-ач** може се пратити у оквиру следећих значења: *Nomina agentis* (*бројач* : *броятеле*), носилац особине (*надахњивач* : *надахњиватељ*), занимања (*васпитач* : *васпитатељ*). Именице изведене суфиксом **-ач** често могу имати и значење предмета, док именице изведене суфиксом **-тель** то значење немају.

Од *општег глаголског дела* изводе се девербативне именице суфиксом **-ац**. Своју продуктивност овај суфикс показује у разговорном стилу у коме се њиме изводе стилски маркиране именице као што су: *блебеташ, карташ*.

Суфиксом **-ар** изводе се девербативне именице којима углавном означавамо занимања: *стругар, тесар*. Али, имамо и примере којима се не означава занимање него вршилац радње: *сањар, такмичар, владар*.

Суфиксом **-ист(а)** изводи се мањи број именица из категорије *Nomina agentis*: нпр. именица *статист*.

Творбена основа девербативних именица *Nomina agentis* изведен-их суфиксом **-ац** је опити глаголски *део* глагола на **-ити** и глагола на **-ати**. Поједине од ових именица имају синонимне облике с именицима изведеним суфиксом **-лац** као што показује пример *косац* : *косилац*.

Суфиксом **-ав(а)ц** изведене су девербативне именице: *зујавац*, *ска-кавац* (у значењу онога који се лако и брзо лјути, скаче), *кијавац*.

Суфиксом **-лац** изводе се именице од глаголи на **-ати**, **-авати**, **-ити**. У њиховој творби учествују глаголи оба вида.

Преко *трпног глаголског придева* и суфикаса **-ик** изводе се деверба-тивне именице *Nomina agentis* као нпр.: *слављеник*, *вереник*.

Поливалентни суфикс **-(и)ик** највећу продуктивност остварује са глаголским основама. Извођење ових именица врши се од следећих творбених основа:

1. од општег глаголског дела (*заменик*)
2. од радног глаголског придева (*страдалник*).

Девербативне именице којима означавамо женску особу изводе се следећим суфиксима: **-ача**, **-ља**, **-уља**, **-ара**, **-тељка**, **-ица**, **-уша**.

Суфиксом **-ача** изводе се именице за означавање женске особе. Ове именице су стилски маркиране и припадају разговорном стилу: *увијача*, *устпијача*.

Од граматичких (*инфinitивних*) основа и суфикаса **-ља** изводе се девербативне именице *Nomina agentis* којима означавамо жену која врши радњу основинског глагола: *ткаља*, *дојиља*, *породиља*.

Суфикс **-уља** уноси пејоративност у значење девербативних именица *Nomina agentis*: *побегуља*, *говоруља*.

Суфикс **-уша** је експресиван суфикс. Именице изведене овим су-фиксом имају пејоративност у значењу: *блебетуша*, *намигуша*, *говоруша*.

Пејоративношћу су углавном, обојене и девербативне именице изведене суфиксом **-аљка**: *гребаљка*, *дрмаљка*.

Суфикс **-ара** је мање продуктиван суфикс за извођење девербатив-них именица *Nomina agentis* којима означавамо женску особу.

Суфикс **-ка** је значајан мотиони суфикс којим изводимо деверба-тивне именице за означавање женских особа наспрам девербативних именица којима означавамо мушки особе: *утешитељ* : *утешитељка*. Суфикс **-тељ** и суфикс **-ка** чине корелативне суфиксне парњаке. Када суфиксом **-ка**, од именица изведенних суфиксом **-тељ**, изводимо именице

којима означавамо женска лица, реч је о интегралној моцији, јер цео маскулинум улази у састав фемининума. Када именице као што је: *утешитељка* означимо: *жена утешитељ* онда се она творбено рашилањује: *утешитељ-* + *-ка* и тада је она деноминативна именица. Међутим, ако ове именице разматрамо као девербативне мења се њихова творбено-семантичка структура. Оне се тада творбено рашилањују на: *граматичку (инфинитивну) основу* + суфикс **-телька** и значе ону која врши радњу основинског глагола (*утеши-* + *-телька*).

И суфикс **-ица** најчешће се јавља у функцији мотионаг знака *вежбач* : *вежбачица, кувар* : *куварица*. Исто као и код именица изведених суфиксом **-телька**, и овде је могућ двојак творбено-семантички приступ. Ако ове именице означимо као оне које значе: *жену вежбача, жену кувара*, творбено се рашилањују: *кувар-* + *-ица, вежбач-* + *-ица* и деноминативи су. Ако им је творбено значење: *она која вежба, односно, она која кува*, тада се рашилањују на: *вежб-* + **-ачица**, *кув-* + **-арица**. Неке девербативне именице изведене суфиксом **-ица**: *убица, издајица, улицица* могу означити и мушку и женску особу.

Девербативне именице *Nomina agentis* које могу да означе и мушкие и женске особе најчешће се изводе суфиксима: **-ница, -лица, -ло**. У њивовој творби учествују и неки мање продуктивни суфикси као што су: **-ија, аш, -арош, -оња**.

Већина именица изведених суфиксом **-ница** своје значење остварује у две категорије: *Nomina loci* и *Nomina agentis*. *Nomina agentis* је секундарно значење ових именица: *лежаоница* је пре свега место где се лежи, а потом може да означи и оног или ону која / који воли много да лежи, односно ленчари. Има и оних девербативних именица изведених суфиксом **-ница** које означавају само људска бића и то у пејоративно-шальивом значењу: *гребаоница, петљаоница*.

Експресивност девербативних именица изведених суфиксом **-лица** пренета је са основинског глагола какви су нпр.: *бубати, варати* од којих су изведене именице: *бубалица, варалица*. Међу ретке примере који у себи не садрже експресивност спада пример именице *присталица*.

Код многих девербативних именица изведених суфиксом **-ло** пејоративност је пренета са основинског глагола: *бубало* ← *бубати*, *задиркивало* ← *задиркавати*. Има и примера девербативних именица изведених овим суфиксом код којих је пејоративност присутна само у именици а не и у глаголу: *причало* ← *причати*, *давало* ← *давати*.

2. *Nomina agentis* - именице које означавају мушкиу особу вршиоца радње

Е. Барил и др. (1979: 243) именице које значе мушкуу особу поделила је у четири подгрупе.

- 1) именице које значе вршитеља радње
- 2) именице које значе носитеља особине
- 3) именице које значе припадника неке организације или установе, следбеника неког правца, идеје или нечијих погледа, схваташа
- 4) остале именице које значе мушкиу особу

Сходно нашој теми, нас су интересовале именице из прве подгрупе.

М. Стевановић (1998) у одељку „Творба речи“ није ни ове именице разматрао у оквиру значењске категорије него, као и остале, у оквиру појединачних суфикса као и С. Бабић (1986), а „Граматика“ Ж. Станојчић-Љ. Поповић (2000:137-139) има посебно обрађене именице са значењем лица у оквиру које је издвојена подгрупа образовања мотивисаних глаголом и издвајају се суфикс -ац, -лац, -ар, -ач, -тељ, као врло продуктивни јер се по њиховом творбеном моделу инфинитивна основа глагола + суфикс гради велики број именица.

Групу ових девербатива изводимо суфиксима -ац, -лац, -ац, -ло, -тељ, -ар, -аш, -иша.

3. Суфикс -ац

a) образовања *Nomina agentis* од глагола на -ати

Примери су: бријач, бирач, букач, вежбач, верач, веслач, бољач, жвакач, заваривач, затварач, затирач, зевач, играч, испирач, јахач, кочач, лизач, лупач, мазач, мотач, муљач, наслењач, обнављач, одапињач, одашиљач, оснивач, отимач, певач, пеџач, пливач, предузимач, псувач, пуџач, разарач, резач, сејач, скакач, скитац, смејач, сновач, удварач, цртач, чупач, шаптач.

Међу овим примерима издвајају се и они у којима уочавамо и секундарно значење средства којим се врши радња: бријач, брисач, затварач, затирач, испирач, лупач, муљач, наслењач, одапињач, одашиљач, резач, сејач, чупач. Овде смо приододали и друге изведенице које осим значења вршиоца радње могу имати и значење предмета:

берач (и онај који бере и оно чиме се бере),
бријач (и онај који брије и оно чиме се брије),

бројач (*и онај који броји и оно чиме се броји*),
дизач (*и онај који диже и оно чиме се нешто диже*),
казивач (*и онај који казује и оно чиме се нешто казује, путоказ*).
мерач (*и онај који мери и оно чиме се нешто мери*),
носач (*и онај који носи и оно чиме се нешто носи*),
управљач (*и онај који управља и оно чиме се управља*),

b) образовања *Nomina agentis* помоћу глагола на -ивати

Примери су: заваривач, затапљивач, испаривач, истоваривач, казивач, наваљивач, одстрањивач, оцењивач, поробљивач, пребацивач, продуживач, унапређивач, упућивач.

И код неких изведенцица међу овим примерима имамо оне код којих се уочава и значење предмета радње: испитивач, пребацивач, продуживач.

c) Изведенице од несвршених глагола на -ити

Примери су: бројач, возач, , кројач, ложач, мерач, носач, оштрач, проналазач, трубач, чистач.

d) Изведеница од презентске основе

Примери су: берач, колаџ, пењач.

e) Изведенице којима се творбена основа поклапа и са несвршеним и са свршеним глаголом

нападати/напасти → нападач
скупљати/скупити → скупљач
извиђати/извидети → извиђач
прегледати (срп.)/прегледати (несвр.) → прегледач

f) Изведенице у којима се основа подудара само са основом свршених глагола али не и са основом од несвршених глагола

загрејати, загрејавати → загрејач
задржати, задржавати → задржач
приписати, приписивати → приписивач
обрисати, обрисавати → обрисач
завојевати, завојевавати → завојевач
завештати, завештавати → завештач
обележити, обележавати → обележач

утемељити, утемељавати → *утемељач*
успорити, успоравати → *успорач*
пребацити, пребацивати → *пребацач*
унишитити, уништавати → *уништач*

g) Изведенице преко окрњене инфинитивне основе која се не подудара са глаголом несвршеног вида, а чији облик свршеног глагола није уобичајен

Примери су:

подстрекатавати → *подстрекач*
угњетавати → *угњетач*

Образовање на -ач означавају лице, животиње, оруђе, ствар. Највећи број ових именица је Nomina agentis изведенних преко творбеног типа: глагол +-ач → онај који врши гл. радњу. За оне именице којима означавамо справу, направу, алат, ствар творбени тип је: глагол + -ач → оно чиме се врши гл. радња.

Бележимо и примере именица којима ћемо означити онога који се бави неким спортом: *рвач, пливач, скакач, веслач, јахач, тркач, клизач*.

Међу именицама Nomina agentis издвајају се оне које су постале и називи занимања: *ковач, ложач, чистач, кројач, перач, свирач, слагач, издавач, цртач, шаптач, певач, плесач*.

Примери из Корпуса (<http://korpus.matf.bg.ac.rs>):

Дакле, сваки бирач је одмах могао овог кандидата да идентификује као носиоца политичке баштине.

Од тога залеђена река набрекну као прекисло тесто у карлицу и погрби се изгледајући око себе као зли во бодач.

Бријач му је посудио један оштрач ножева, који је и даље ишао путевима за својим послом, као да никаквог рата није било.

Чистач Муле му је бесплатно гланцао ципеле, а посластичар Шок стављао у тањир две – баклаве више него што је тражио, изговарајући се да таквој грдосији није много ни тензија.

Јанко је на својих 150 коња трипут годишње из ових крајева Балкана преносио характурским султанима.

Био је најбољи играч, неко време и тренер мушкие и женске екипе.

Прави испитивач природе креће се међу загонеткама; увек заузет истраживањем, он увек схвата на пола, учи да верује у оно што не разуме, и тако се приближава храму вере.

Тако истраживаč природе замисља почетке хришћанства.

Био сам извештач и са кружног путовања дизел-моторним возом мађарских железница «Ганц» који је ишао на демонстрациону вожњу из Београда.

Чеперко, ућутао се казивач из воза.

Тако и кројач може да скроји и сашије одело, обућар да изради чипеле и др.

Био сам у страху да ми неки спортски настројен купач или неки од тих чамаца, који се потпуно непотребно туда мивају и испуштају гасове, као лопатом не сручи ту водурину у уста и лице и натера ме у дуготрајно кашљање и пљивање.

Капетан Драган Милосављевић, који је, иначе, био одличан летач и легенда у свом послу, полетео је са мостарског аеродрома «Ортјеши» право према Пренју.

Враћајући се свом послу, налазач кутијице опазио је Давида, крај кога је иначе већ неколико пута прошао.

Масон, добар беседник и познавалац европске књижевности, Растко Димитријевић је био настављач традиције професора Николајевића.

Смеђокоса Двејн Вилијамс тражи шефов поглед и онда притиска на одашиљач, са екрана на зиду нестаје телевизијски репортер са плаво-белом краватом.

Видео сам му потиљак и огртач од сељачког сукна.

Пошто се горњи омотач састоји од стена са близким тачкама топљења мале промене притиска или температуре у стању су да изазову топљење.

Верујем да бих успео, иако се он тешко лепи уз оно што изискује већи напор: прибојава се да ће, ако нешто мора да обави брзо и сабрано, једноставно искочити као преосетљив електрични осигурач.

Дате примере разврстали смо на оне које *Nomina agnetis* граде од

- несвршених глагола
- свршених глагола.

Примери из Корпуса грађени од несвршених глагола:
бирати → *бирач*

бости → бодач
бријати → бријач
оштрити → оштрач
чистити → чистач
играти → играч
испитивати → испитиваč
истраживати → истраживаč
извештавати → извештач
казивати → казивач
кројити → кројач
купати → купач
летети → летач
наставити → настављач
носити → носач
одашиљати → одашиљач
огртати → огртач
омотавати → омотач
осигуравати → осигурач

4. СУФИКС -ТЕЉ

Овај суфикс је у савременом српском језику моновалентан јер творбено значење реализује само у категорији *Nomina agentis*. Проблематиком овог суфикса бавили су се М. Стевановић (1963), С. Бабић (1982), С. Ристић (1982).

У раду С. Ристић (1982:199) путем граматичке анализе утврђено је да су продуктивна образовања само од глаголских типова на *-ити* и *-ати*, односно да је његова употреба условљена глаголских обличким типом. Глаголска тематизација *-ну* и *-е* (*-ě-*) не преноси се на изведенице, док примери без тематског проширења (*житељ*, *предатељ*, *добродетељ*) представљају усамљене лексичке случајеве. Анализом примера ауторка утврђује да је творбена функција суфикса *-тељ* није условљена глаголским видом, а ако глагол има оба вида, могућа су образовања од оба глагола.

4. 1. Однос суфикса *-тељ* и *-лац*

Пишући о односу суфикса *-тељ* и *-лац* С. Бабић (1986:288) каже:

„*U značenju izvedenica sa sufiksom -telj i -lac ne može se zapaziti nikakva razlika, a razliku u Spasitelj i značenju Isus Hrist u odnosu na*

spasilac u značenju čovek koji spasi, slučajno je razjednačavanje sinonimnih oblika zbog suženog značenja imenice spasitelj koja se odnosi samo na jednu osobu. Za sufiks -lac jedino tvorbeno značenje se ostvaruje u kategoriji nomina agentis pa je i tvorbeno i leksički sinoniman sa sufiksom -telj. Ipak, obrazovanje na -lac obrazuju se od nesvršenih glagola na -ati i -iti dok su obrazovanja od svršenih glagola retka. Takva ograničenja ne postoje za deverbative sa sufiksom -telj jer se obrazuju i od svršenih i od nesvršenih glagola....Glagoli koji označavaju duhovne delatnosti češće se vezuju za sufiks -telj dok su za glagole sa značenjem konkretne delatnosti obična i rasprostranjena obrazovanja sa sufiksom -lac.”

По С. Бабићу (1974:93) су девербативи на -лац чешћи у административном језику и у називима за нова индустријска занимања (уживаљац, даривалац, заснивалац, индустијалац, персоналац) продуктивност наставка -лац забележили смо у образовањима новијег типа: *сремалац, шеталац, скиталац, изумелац, кладилац, самоубилац, глобилац, умелац, варалац, харакалац, понукалац, урликалац, подражавалац, спознавалац, обрачунавалац, оспоравалац, казалац.*

С. Ристић (1982:219) говори да је у комбинацијама са другим суфиксима (апстрактне именице на -тельство, именице женског рода -тельица и -телька, присвојни придеви и придеви на -тельски, прилози на -тельски, глаголи као што су учитељевати, пријатељовати, пријатељити, најзначајнији мочиони облик на -ица и -ка, јер мочија путем суфикса -лац није тако једноставна нпр. дробилац, јесте онај који дроби, али је дробилица справа помоћу које се дроби, а не женска особа која дроби. Једино у оквиру разговорног језика имамо потврде у значењу *она која дроби*, односно *она која много прича*. У том случају имамо стилски маркирану реч исто као што глагол *дробити* осим основног значења путем семантичког померања има и значење *много причати*. Исто тако девербативне именице: *ломилица, млатилица, прскалица*, не можемо објаснити мочијом него семантичким померањем основинског глагола при чему глаголом *ломити* означавамо нпр. ломити срце, глаголом *млатити* означавамо: говорити несувисло, а глаголом *прскати*: лако се љутити. Исто тако *ломилица* би означавала женску особу која «ломи» мушка срца, *млатилица* ону која прича много и несувисло, *прскалица* ону која се лако љути, лако плане. Оваква семантичка померања нису могућа код неких других девербатива на -лац, нпр. код оних којима означавамо стројеве и справе: *грејалица, једрилица, појилица, слушалица*.

Што се тиче суфикса *-тель* сагласни смо са тврђњом да је овај суфикс осетно живљи у хрватском језику, али ни у српском језику није мали број *Nomina agentis* за које потврде имамо у оквиру свакодневне употребе, а да при томе немају алтернативност именица на *-лац* нпр. *учитељ, градитељ, љубитељ, укротитељ*. Да не бисмо требали сумњати у продуктивност овог суфикса казује и податак да Николићев Обратни речник бележи 372 одредница изведенних суфиксом *-тель* што води закључку да је овај суфикс продуктиван, а да синонимични парови по-пут *наручитељ/наручилац, створитељ/створилац*, имају само стилску диференцираност, као и закључку да овакви парови нису могући код свих, него само код појединих образовања. Нпр. *оценитељ* (за коју РМС нема потврда са суфиксом *-лац*).

4.2. Однос изведенница са *-тель* и *-ач*

И А. Белић (1936:195) и М. Стевановић (1981:530) су истицали продуктивност суфикса *-ач* код извођења именица *Nomina agentis*. А. Белић (1949) је наглашавао да ове именице често означавају тренутног вршиоца неке радње па су *викач, вребач, измишљач*, они који вребају или измишљају у датој прилици, а не они који се баве виком, вребањем или измишљањем као врстом занимања. На синонимичност ова два суфикаса указују парови:

- бројач / бројитељ*
- васпитач / васпитатељ*
- давач / даватељ*
- делач / делитељ*
- доносач / доноситељ*
- захтевач / захтеватељ*
- извештач / извештатељ*
- извођач / изводитељ*
- извршивач / извршитељ*
- издавач / издаватељ*
- измиравач / измиритељ*
- изнајмљивач / изнајмитељ*
- испуњивач / испунитељ*
- истраживач / истражитељ*
- истребљивач / истребитељ*
- надахњивач / надахниватељ*
- надзирач / надзиратељ*

носач / носитељ
обожавач / обожаватељ
оверач / оверитељ
оснивач / осниватељ
откивач / откиватељ
очекивач / очекиватељ
писач / писатељ
подјармљивач / подјармљивитељ
подмећивач / подмититељ
подражавач / подражаватељ
показивач / показиватељ
посуђивач / посуђиватељ
поштовач / поштоватељ
презирач / презиратељ
пресуђивач / пресуђиватељ
прогањач / прогонитељ
произвођач / производитељ
проневерач / проневеритељ
процењивач / процењиватељ
слушац / слишатељ
снимач / сниматељ
ствараč / стваратељ
тровач / троватељ
узгајувач / узгајиватељ
уништач / уништаватељ
управљач / управитељ
утамањивач / утаманитељ
утемељивач / утемељитељ
читач / читатељ

1) вршилац радње: извођач / изводитељ, бројач / бројитељ, давач / даватељ, делач / делитељ, доносач / доноситељ, захтевач / захтеватељ, извештач / извештатељ, извршивач / извршитељ, измиравач / измиритељ, изнајмљивач / изнајмитељ, испуњивач / испунитељ, истребљивач / истребитељ, оверач / оверитељ, оснивач / осниватељ, откивач / откиватељ, очекивач / очекиватељ, писач / писатељ, подјармљивач / подјармљивитељ, подмећивач / подмититељ, подражавач / подражаватељ, показивач / показиватељ, посуђивач / посуђиватељ, пресуђивач

/ пресуђиватељ, прогањач / прогонитељ, произвођач / производитељ, проневерац / проневеритељ, процењивац / процењиватељ, слушач / слушатељ, стварач / стваратељ, тровач / троватељ, уништач / уништаватељ, управљач / управитељ, утамањивац / утаманитељ, утемељивац / утемељитељ, читач / читатељ

2) носилац особине: надахњивац / надахниватељ, поштовач / поштоватељ, презирач / презиратељ, обожавач / обожаватељ.

3) носилац занимања: власничак / власничатељ, издавач / издаватељ, истраживач / истражитељ, надзирач / надзиратељ, носач / носитељ, снимач / сниматељ, узгајувач / узгајиватељ.

Примери из публицистичког и разговорног стила: рибач, гловач, давач, додавач, малопродавач, осигуравач, реосигуравач, дошаптавач, завојевач, подсмевач, улагивач, загађивач, заслађивач, преграђивач, дрво-прерађивач, опсађивач, приређивач, распложивач, изнођивач, посуђивач, потраживач, освеживач, обележивач, доказивач, сазивач, прозивач, утракивач, подваљивач, најављивач, објављивач, избељивач, унајмљивач, уцењивач, расписивач, усрћивач, добаџивач, украшивач, псоваč, бљуваč, пљуваč, помагач, одмагач, погађач, натезач, казују о већој продуктивности суфикса -ач у односу на суфикс- тељ, јер и ако су творбено изводљиви, ретки су девербативи који се налазе у односу синонимичности осим: реосигураватељ, потраживатељ, сазиватељ, прозиватељ, унајмљиватељ, добаџиватељ.

4.3. Однос изведеница са -тељ и -ник

Синонимичност суфикса -тель и -ник уочљиви су код следећих лексичких значења:

1) вршилац радње: кривотворник / кривотворитељ, родоскрвник / родоскрвнитељ, будилник / будитељ

2) носиоца занимања: управник / управитељ, заменик / заменитељ

3) носиоца особине: заштитник / заштититељ

Примери из Корпуса указују да синонимичност ова два суфикаса није увек могућа јер од четранест подвучених образовања из Корпуса само код две именице уочавамо синонимичност форманата -тель и -ник: *настојатељ / настојник* (у значењу занимање) и *тиховатељ / тиховник* (носилац особине), у свих преосталих дванаест именица није могућа (нисмо нашли потврду за њих), синонимичност ових двају суфикаса.

Примери из Корпуса (<http://korpus.matf.bg.ac.rs>):

Тако ће се тема Спаситеља, судбински предодређеног вође, стапити у спрези са симболима прочишћења: искупител је јунак који ослобађа, пресеца окове, убија чудовиша, сузбија и тера зле силе.

Свестрани надградитељ Солдатовић је почeo са интимистичком скулптуром.

Потом је Тенка постао министар просвете и надзиратељ карантине, уводећи многе реформе.

Као ректор богословије имао је право да буде и настојатељ манастира, али то није желео.

Навеститељ Новог века и прави прорицатељ нове будућности то је најбоље осетио док је разапињан по жељи оних из своје домовине и постојбине.

„Члан утицајних кругова и опчинитељ маса», каже Пик, уз неопростиву способност свог народа да слабост преобрази у снагу.

Искреност актуелног католичког лидера када се представља као помиритељ у свету.

Председник суботичке Јеврејске општине и предмолитељ дугу историју свог народа исказао је кроз датуме.

Владимир Арсић није ни суморни пресудитељ, ни резигнирани антиципатор.

Миленковић је постао дубоки промишљатељ музике, а његова суверена и бриљантна техника као средство добила је свој циљ којем верно служи.

Због велике суше година је била неродна (тј. суша је узрок, проузрокуватељ слабог рода).

Огњем се могао спалити само најтежи скрнавитељ моралног закона.

Мали есеј „Незавршени језик: Волети свет у његовом свакодневном руху → и не значи друго до ловити говор, незавршени језик, трептај колебљиве реалности, поручује Живорад Недељковић, славитељ живота у поезији, пасионирани је сакупљач детаља.

Тиховатељ и подвижник созерцатељ стиче тако мисао Духа и ум Христов.

4.4. Однос изведеница -тељ и -ац

Суфикси -тель и -ац су у значењу *Nomina agentis* само су делимично синонимни. Као синонимичне издвојили смо:

женомрзац / женомрзитељ.

*истинословац / истинословитељ,
користољубац / користољубитељ,
просаџ / проситељ,
рондаџ / ронитељ,
твораџ / творитиљ,*

Као примере за које нисмо нашли потврду синонимичности наводимо примере: *ловаџ, косаџ, ратобораџ, бораџ, гњураџ, купаџ, накупаџ, продаваџ, очевидаџ, стрелаџ, глумаџ, падобранаџ.*

5. СУФИКС -АШ

С обзиром на творбену парофразу «онај који се пз.» (пз. је превент основинског глагола) које се држи Анчић-Обрадовић (1975-13.) уз објашњење за девербатив лакташ → онај који се лакта, исту творбену парофразу бисмо могли применити и на следеће девербативе:

блебеташ → онај који блебеће
бургијаш → онај који бургија
кабаш → онај који каба
карташ → онај који се карта
куглаш → онај који се кугла
митингаш → онај који митингује
оргијаш → онај који оргија
пеџарош → онај који пеџа
пљачкаш → онај који пљачка
скијаш → онај који скија
сплеткаш → онај који сплетка
таљигаш → онај који таљига

Наведени примери *митингаш, сплеткаш, таљигаш а и жиџарош, мућкарош, цвикарош, блебеташ, цифраш, пушкаш, карташ, трабуњаш*, преузети су из говорног језика и стилски су маркирани.

6. СУФИКС -АР

Овај се суфикс додаје углавном на именичке основе, ређе на глаголске. Када је основинска реч глагол ова образовања углавном означавају занимања: *кувар, чувар, писар, вајар, тесар, клесар, стругар, пекар, сликар, фарбар* према *кувати, чувати, писати, вајати, тесати, клесати, стругати, пећи, сликати, фарбати*. Има и примера *Nomina agentis* који не

означавају занимање него само вршиоца радње: *владар, сањар, маштар, такмичар* и три именице које означавају животиње, *сисар, глодар, преживар*.

7. СУФИКС -ЛО

За именице изведене помоћу суфикса -ло А. Белић (1933: 74) каже да означавају сталног или претераног вршиоца радње с пејоративном нијансом. У тексту Исидоре Секулић (1950: 178) о овом суфиксусу читамо:

„*Једно сам приликом била упозорена да сам у неком тексту погрешно употребила именицу јадило; односно да је та именица као неправилно изведена, неправилно намењена значењу које не може бити њено. Ја сам именицу јадило употребила била у смислу удомаћене код нас збирне именице мизерија.* Речено ми је било: *Именице на -ло у српском језику значе оруђе, средство, а не квантитативност.* У први мах сећам се, одговорила сам ово: У Срему се говори, говори сасвим уопштено и обично јадило у смислу у којем сам ја ту реч употребила. На пример: →И сиротиња, и болест, и порок станују у тој кући - једно божије јадило.”

Пејоративна обојеност именица на -ло које означавају лице усlovљена је, према М. Стевановићу (1981:491), посредством *Nomina instrumenti*, путем унутрашње промене значења. За пример је узета именица *страшило* које у основном значењу јесте средство за плашење птица, а путем унутрашње промене значења, преко идентификације особе неугледног физичког изгледа са средством за плашење птица, добили смо и значење *nomina agentis*.

„*Остале именице с наставком -ло које се употребљавају за означавање вршилаца радње, у основи својој имају углавном глаголе пејоративног значења, па су, наравно, и оне саме скоро све пејоративне. Такво значење не морају имати једино оне именице које према себи немају више глагола од кога су изведене; такво није, рецимо, бар оно најраспрострањеније значење именице спадало (духовит, обешењак, угурсус, шаљивчина)*” (Стевановић, 1981:491).

Тако нпр. именица *мазало* која има значење средства или четкице и значење: слаб сликар. Дувало је ковачки мех (*Nomina instrumenti*) и човек који дува (*Nomina agentis*); нема тачно утврђене границе у значењу међу њима.

Пејоративност основинског глагола: базати, бальзгати, бенетати, блебетати, брблјати, булазнити, зановетати, ландарати, луњати, лупетати, наклапати, њушкати, пањкати, пренела се и на девербативе: *базало,*

балјезгало, бенетало, блебетало, брбљало, булазнило, зановетало, ландарало, луњало, лупетало, наклапало, њушкало, пањкало.

а) именице које имају пејоративност у значењу, али не и сви глаголи од којих су оне изведене.

б) ако глагол нема пејоративност у значењу, нема је ни именница. Тако од глагола давати, даривати, памтити, шаптати, причати, имамо девербативе:

*давало (онај који увек даје),
даривало (онај који увек дарује, дарежљив човек),
памтило (онај који добро памти),
шаптало (онај који шапће),
причало (онај који радо прича).*

в) пејоративност има само именница а не и глагол: *давало, даривало, долагивало, дочекивало, завирчивало, замуцкивало, намигивало, облизивало, ослушкивало, прислушкивало, злопамтило, памтило, плашило, страшило, трчало.*

г) девербативне именице на -ло у којима је пејоративност условљена пејоративношћу самог глагола.

Тако квалификативну обојеног *Nomina agentis* на -ло означићемо као заједничку карактеристику ових именница. Из примера забележених из омладинског жаргона, уочавама да су могућа и нова образовања ако је глагол несвршеног вида, основа му је на -а и да тај глагол има само пејоративно или и могуће пејоративно значење.

8. СУФИКС *-ИСТ(А)*

Стевановић (1981: 510) наводи два основна значења суфикса -ист(а):

1) присталице и припадници учења и праваца у књижевности и уметности, као и у науци, затим припадници појединачних политичких, религиозних и других покрета и

2) „*Напоредо с именцима на -изам којима се називају какве склоности чему, имамо и именице које означавају имаоце тих склоности.*”

Б. Ђорић (2000:230) наводи да су врло ретка девербативна образовања на -ист(а) углавном у вишеструким мотивацијама и тада припадају творбено-семантичкој категорији *Nomina agentis*. Као чист девербатив издвојена је именница *статист(а)*.

Као једини једномотивацијски девербатив: статист → онај који статира, према парапрази: онај који врши радњу исказану основинским глаголом. Из наше грађе имамо примере за *Nomina agentis*: Као једномотивацијске девербативе додали бисмо и именицу *завист* према глаголу *зависити*.

9. ЗАКЉУЧАК

Девербативне именице којима изводимо именице за означавање мушких особа вршиоца радње изводе се следећим суфиксима: *-ач*, *-лац*, *-ац*, *-тель*, *-ар*, *-ик*, *-ник*, *-аи*, *-иша*, *- ист(a)*. У наведених двадесет примера преузетих из Корпуса изведенih суфиксом *-ач* тринаест их је из категорије *Nomina agentis* (*бирач*, *оштрач*, *чистач*, *играч*, *испитивач*, *истраживач*, *извештач*, *казивач*, *кројач*, *купац*, *летач*, *налазач*, *носач*), пет примера су потврда категорије *Nomina instrumenti*: *бријач* (иако би могао бити и онај који брије), *одашиљач* (иако би могао бити и онај који одашиља), *огртач*, *омотач*, *осигурач* (иако би могао бити и онај који осигуруја), једна именица *бодач* означава животињу (иако би могла да означава и онога који боде и оно чиме се боде). Примери из Корпуса указују да синонимичност суфикса *-тель* и *-ник* није увек могућа јер од четрнаест подвучених образовања из Корпуса само код две именице уочавамо синонимичност суфикса *-тель* и *-ник*: *настојатељ/настојник* (у значењу *занимање*) и *тиховатељ/тиховник* (*носилац особине*), у свих преосталих дванаест именица није могућа (нисмо нашли потврду за њих) синонимичност ових двају суфикса.

ЛИТЕРАТУРА

- Анчић, М. (1975), *Суфиксална творба помоћу нулте суфиксације*, Књижевни језик IV, бр.1-2, 7-18.
- Бабић, С. (1962-1963), *Žigosani sufiks -telj*, Jezik X, br.4, 113-116.
- Бабић, С.(1973), *Stjepan Babić, Tvorba imenica sufiksom -telj*, Jezik XXV, br.1, 6-12.
- Бабић, С.(1974), *Odnos izvedenica sa -telj i -lac*, Jezik XXI, br.3-4, 90-95.
- Бабић, С.(1980), *Tvorba imenica sufiksima na -aš*, Jezik XXVIII, br.2, 33-45.
- Бабић, С. (1981), *Tvorba imenica sufiksima na -ina*, Rad JAZU 388, 313-335.
- Бабић, С.(1986), *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Nacrt za gramatiku, Djela JAZU 62, 551 str.
- Барић, Е. и др.(1979), *Приручна граматика хрватског језика*, Загреб.
- Белић, А. (1933), *О стварању нових речи*, Наш језик, I, 72-76.

- Белић, А. (1949), *Савремени српскохрватски књижевни језик*, II, *Наука о грађењу речи*, Београд, 329 стр.
- Белић, А.(1962), *Историја српскохрватског језика*, књ. II, *Речи са деклинацијом*, Београд, 272 стр.
- Карацић Стефановић, В.(1985), Предговор издању *Новог завјета* из 1847. године, Просвета/Нолит, Београд.
- Киршова, М.(1972): *Deverbativi na -ač i -lac*, Književni jezik 1-2, 37-46.
- Николић, М.(1977), *О изведенцима типа усисивач*, Наш језик XXIII, св.1-2, 30-36.
- Станојчић, Ж, Поповић, Љ.(2000), *Граматика српског језика*, Завод за уџбенике, Београд.
- Ристић, С.(1982), *Морфема -тель у савременом српскохрватском језику*, Наш језик XXV, св.4-5,189-230.
- Секулић, И.(1950), *Именице које се завршавају на -ло*, Наш језик I, св.5-6, 178-179.
- Стевановић, М.(1964), *Продуктивност неких наставака којима се граде nomina agenstis*, Наш језик XIV, св.1, 1-19.
- Стевановић, М.(1981), *Савремени српскохрватски језик* (Граматички системи и књижевнојезичка норма) I, Београд.
- Стевановић, М.(1998), *Савремени српскохрватски језик* (Граматички системи и књижевнојезичка норма) I, Београд.(1964, I - X + 1-692. Поглавље морфологија (55-162); поглавље Грађење речи (401-624); Друго издање, Београд 1970; I-X + 653; Треће издање, Београд, 1975, 653 стр; Четврто издање 1981, 653 стр; Седмо издање 1998, 653.стр).
- Ћорић, Б.(2000), *Суфикс -ист(a)* у српском стандардном језику, Наш језик XXXIII/3-4, 211-236
- Интернет извори:
- <http://korpus.matf.bg.ac.rs> (Корпус савременог српског језика на Математичком факултету Универзитета у Београду)

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF SUFFIX FORMATION OF DEVERBATIVE NOUNS *NOMINA AGENTIS* – AN ANALYSIS OF UNLABELED CORPUS OF THE FACULTY OF MATHEMATICS IN BELGRADE

Abstract

In this paper, we analyze the suffix formation of deverbative nouns categorized as *nomina agentis* designating male agents. The following most productive suffixes for this use are singled out in this research: -ač, -lac, -ac, -telj, -ar, -ik, -nik, -aš, -isa - ist (a). After theoretical investigation, the given corpus is analyzed and classified by type of suffixation. In this paper, we give a review of the current research of this topic and also offer practical examples. This paper is therefore a contribution to the study of divergent nouns, revealing possibilities for further exploration of this topic.

Keywords: nomina agentis, suffix formation, frequency suffixes, corpus analysis

Aleksandra KNOLL

ZNAČENJA ŠPANJOLSKOG PRIJEDLOGA *DESDE* I NJEGOVI PRIJEVODNI EKVIVALENTI U HRVATSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: španjolski jezik, hrvatski jezik, prijedlozi, korpusna analiza, prijevodni ekvivalenti, *desde*

U ovom se radu navode značenja španjolskog prijedloga *desde* potkrijepljena primjerima iz odabranog korpusa te njegovi prijevodni ekvivalenti u hrvatskom jeziku. Tako vidimo da se značenja španjolskog prijedloga *desde* u hrvatskom jeziku izražavaju trima prijedlozima: *od*, *iz*, *s*.

1. Uvod

Leksičkom značenju prijedloga lingvisti su pristupali na različite načine. Trujillo smatra da je upravo značenje jedan od najtežih aspekata analize prijedloga. U *Notas para un estudio de las preposiciones españolas* (1971: 255) naziava ga najčešćim kamenom spoticanja: *¿Puede hablarse de significación de las preposiciones? ¿Posee un valor semántico cada preposición, o se trata sólo de elementos ‘vacíos’ cuyo valor está a merced de los términos relacionados? He aquí uno de los puntos difíciles en el análisis de las preposiciones: el obstáculo en que más se ha tropezado.* Navodi da pogreške semantičke interpretacije prijedloga možemo svrstati u dva tipa. Ili se miješa jednostavnost gramatičkoga s kompleksnošću leksičkoga nabrajajući jedno za drugim sva značenja jednog prijedloga, kao što je to slučaj u leksikografiji, ili se sva značenja reduciraju na jedno temeljno značenje, kao što to čini B. Pottier u djelu *Systématique des éléments de relation. Étude de morphosyntaxe structurale romane* (1962). Kad govori o prijedlozima u navedenom djelu, Pottier polazi od sljedeće ideje: prijedlozi u jeziku imaju samo jedno općenito značenje, a u diskursu dobivaju nijanse značenja. Univerzum dijelimo na dimenzionalni i nedimenzionalni. Dimenzionalni pritom ima prostornu i vremensku dimenziju. Pottier smatra da bi se zbog toga svaki prijedlog morao proučavati kroz ova tri aspekta: prostor, vrijeme i nedimenzionalni pojmovi (šp., *espacio, tiempo y noción*).

Što se formalne podjele tiče, u španjolskom jeziku razlikujemo samostalne prijedloge (šp., *preposiciones propias*), složene prijedloge (šp., *preposiciones compuestas*), prijedložne izraze (šp., *locuciones prepositivas*) i grupirane samostalne prijedloge (šp., *preposiciones agrupadas*). Složeni se prijedlozi sastoje od priloga i prijedloga *a* ili *de*, kao što su, na primjer, *delante de*, *detrás de*, *dentro de*, *fuera de*, *lejos de*, *junto a*, *conforme a*, i drugi. Prijedložni se izrazi sastoje od imenične jezgre koja je obično okružena dvama samostalnim prijedlozima, kao što su na primjer *en forma de*, *al hilo a*, *en vista de*, *a pesar de*, *por causa de*, *con respecto a*, i drugi. Mada ih Vinja u svojoj "Gramatici" (1998: 377) razlikuje, vrlo često se složeni prijedlozi i prijedložni izrazi smatraju jednom kategorijom i nazivaju se prijedložnim izrazima (šp., *locuciones prepositivas*). Pavón Lucero (1999: 579) navodi da većina prijedložnih izraza ima za osnovu imenicu, te jednu od ove dvije strukture: a) imenica + prijedlog, kao na primjer *cara a*, ili b) prijedlog + imenica + prijedlog, kao na primjer *con relación a*. Osim toga navodi i da postoje drugi modeli, od kojih su neki: pridjev/particip + prijedlog, kao na primjer *junto a*, *debido a*, prilozi u kombinaciji sa prijedlozima, kao na primjer *lejos de*, *en cuanto a*, kombinacije prijedloga, kao na primjer *por bajo de*, kombinacija glagola i prijedloga, kao na primjer *a partir de*, i drugi. Prijedložni izrazi se sintaktički ponašaju isto kao i jednostavni prijedlozi, te se mogu njima zamijeniti ukoliko imaju slično značenje, kao na primjer *Se paró <frente a / ante> ella*. Grupirani samostalni prijedlozi služe da bi se izbjegla dvosmislenost ili nedovoljna preciznost u diskursu. Bazirajući se na više od deset leksikografskih i gramatičkih izvora, Edyta Waluch de la Torre (2007: 92) sastavila je popis grupiranih samostalnih prijedloga u španjolskom jeziku. Ovo su oni koje se sastoje od dva prijedloga: *a por*, *bajo de*, *de a*, *de en*, *de entre*, *de hacia*, *de para*, *de por*, *de sobre*, *desde con*, *desde con*, *desde en*, *desde por*, *en hasta*, *hacia a*, *hacia abajo*, *hasta con*, *hasta de*, *hasta en*, *hasta hacia*, *hasta para*, *hasta por*, *hasta sin*, *hasta sobre*, *para con*, *para de*, *para desde*, *para en*, *para entre*, *para por*, *para sin*, *para sobre*, *por ante*, *por bajo*, *por el contrario*, *por de*, *por entre*, *por sobre*, *según con*, *según para*, *tras de*. Puno rjeđi su grupirani samostalni prijedlozi koji se sastoje od tri elementa. U španjolskom su to: *de para entre*, *desde por entre*, *en entre de*, *hasta de con*, *hasta para por*.

Ovaj će se rad baviti značenjima španjolskog samostalnog prijedloga *desde* i njegovim prijevodnim ekvivalentima u hrvatskom jeziku. Budući da se slažemo s Trujillom¹ (1971: 261) kada se radi o semantičkoj analizi prijedloga,

---

1 Trujillo (1971: 261) smatra da semantička analiza prijedloga nije komplikirana ako pribjegnemo nekim metodološkim postupcima kao što je primjerice isključivanje slučajeva fik-

kao početnu smo točku uzeli Luque Duránov² (1973) opis prijedloga *desde* upravo zato što, kako i sam autor kaže (1973: 8), on je u svom opisu reducirao kompleksnu panoramu prijedložnih upotreba, a opet opisao svaki prijedlog dovoljno detaljno da se na osnovi toga opisa mogu logički izvući zaključci o upotrebnama koje nisu opisane. Primjerima iz korpusa čemo potkrijepiti svako od značenja na španjolskom jeziku te čemo uz njih navesti rečenice prevedene na hrvatski jezik, a iz kojih će biti vidljivo kako se u hrvatskom jeziku izražava značenje koje se u španjolskom jeziku izražava prijedlogom *desde*. Korpus koji čemo analizirati činit će primjeri koji potkrepljuju objašnjena značenja prema Luque Duránovu priručniku (uz koje čemo dodati vlastiti prijevod budući da ne postoji prijevod tog djela na hrvatski jezik) te rečenice ili dijelovi rečenica iz sljedećih književnih djela i njihovih prijevoda na hrvatski jezik: Gabriel García Márquez: *Del amor y otros demonios / O ljubavi i drugim nečistim silama*, Jorge Luis Borges: *El Aleph / Aleph*, Jorge Luis Borges: *Ficciones / Izmišljaji*, Jorge Luis Borges: *Historia universal de la infamia / Opća povijest gadosti*.

2. Analiza

1. Prijedlog *desde* se koristi ispred imenice označavajući ishodište kretanja u sljedećim konstrukcijama³:

a) Prijedlog *desde* + imenica kada cilj kretanja nije specificiran

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuju prijedlog *iz* kojeg slijedi imenica⁴ u genitivu i prijedlog *s* kojeg slijedi imenica u genitivu.

Salimos desde Madrid a las siete y media. (LD:63) Krenuli smo **iz** Madrida u sedam i trideset.

---

sacije, to jest leksikalizacije prijedloga s elementom koji mu prethodi (npr. *atreverse a...*) ili dolazi iza njega, kao što je slučaj s frazeološkom upotrebotom (npr. *a hurtadillas*). Također bi trebalo isključiti slučajevе kad prijedlog ima samo sintaktičku ulogu, kao primjerice prijedlog *a* + neizravni objekt (šp., *a + complemento indirecto*). Kad bi se izdvojilo navedeno, onda bi trebalo usporediti, to jest suprotstaviti značenja prijedloga da bi se došlo do pravog značenja svakoga od njih. Uz to bi trebalo opisati i kontekstualne komponente koje utječu na promjenu značenja jer kombinatorna kompatibilnost i nekompatibilnost ovise o određenim obilježjima značenja koja su u nekim uvjetima vidljiva, dok u drugima nisu.

- 2 Luque Durán je španjolske prijedloge opisao u priručniku koji je podijelio na dvije knjige: u prvoj (koju smo upotrebljavali pri svojem opisu španjolskog prijedloga *desde*) opisuje opća značenja španjolskih prijedloga, dok u drugoj opisuje njihova idiomska značenja.
- 3 Budući da prijedloge ne možemo proučavati odvojeno od riječi kojima su okruženi, objašnjenja se odnose na konstrukcije u kojima se prijedlozi pojavljuju za svaku pojedinu upotrebu.
- 4 Kad u objašnjenjima navodimo da iza prijedloga slijedi imenica mislimo na imensku sintagmu.

*A través de una oscura geografía de selvas y de ciénagas, las guerras lo trajeron a Italia, **desde** las márgenes del Danubio y del Elba... (B-A: 58)*

*El 6 de febrero de 1829, los montoneros que, hostigados ya por Lavalle, marchaban **desde** el sur para incorporarse a las divisiones de López... (B-A: 67)*

*Hay azoteas **desde** las que me dejó caer, hasta ensangrentarme. (B-A: 86)*

*La voz de Funes, **desde** la oscuridad, seguía hablando. (B-F:129)*

*...**desde** el polvoriento jardín subió el grito inútil de un pájaro. (B-F:162)*

b) Prijedlog *desde* + imenica + prijedlog *a / hasta* + imenica kada se cilj kretanja uvodi prijedlozima *a* ili *hasta*

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuje prijedlog *od* kojeg slijedi imenica u genitivu, a cilj kretanja se uvodi prijedlogom do.

*Fuimos a pie **desde** la casa hasta el cine. (LD:63)*

*Hay un camino muy malo **desde** tu casa a la mía. (LD:63)*

*Había dos kilómetros **desde** el río hasta la cumbre. (LD:63)*

2. Prijedlog *desde* se koristi ispred imenice označavajući mjesto na kojem subjekt vrši određenu radnju, a ta radnja je usmjerena na objekt koji je udaljen od subjekta.

Kroz mračnu geografiju prašuma i močvara, **s** obala Dunava i Labe ratovali su ga nanijeli u Italiju... (B-A: 34)

Šestog veljače 1829. odmetnički gauci, kojima je Lavalle već bio za petama, žurili su **s** juga da se pridruže Lópezovim divizijama. (B-A: 39)

Katkad se stropoštam **s** krovne terase i izranim do krvi. (B-A: 50)

Funesov je glas i dalje dopirao **iz** tame. (B-I:131)

Iz prašnjavog vrta dopre besmislen ptičji kriktač. (B-I:169)

Propješaćili smo **od** kuće do kina.

Od moje kuće do tvoje postoji veoma loš put.

Od rijeke do vrha bila su dva kilometra.

Prijedlog *desde* + imenica

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuju prijedlog **iz** kojeg slijedi imenica u genitivu i prijedlog **s** kojeg slijedi imenica u genitivu.

Me llamaron desde un coche. (LD:65) Pozvali su me **iz** automobila.

Unos niños le tiraron piedras desde el otro lado de la calle. (LD:65) Djeca su bacala kamenje s druge strane ulice.

*Sin embargo, tan grande era el alivio que me inundaba (o tan grande y medrosa mi soledad) que di en pensar que ese rudimental troglodita, que me miraba **desde** el suelo de la caverna, había estado esperándome. (B-A: 20)*

*...y ya había pisado, tal vez, los primeros peldaños cuando su visir lo mató, no sé si de un balazo, **desde** la trampa. (B-A: 164)*

Desde su catre, Recabarren vio el final. (B-F:187)

Bez obzira na sve, tako je silno bilo olakšanje što me obuzelo (ili je tako silna i zadojena strepnjom bila moja samoća) da sam pomislio kako me taj kukavni troglodit, koji me gleda s tla pećine, otprije čeka. (B-A: 11)

...i čim je, možda, zakoračio na prve stepenice, ubio ga je njegov vezir, možda hicem **iz** zasjede. (B-A: 95)

Sa svog ležaja, Recabarren je video kraj. (B-I:195)⁵

3. Prijedlog *desde* se koristi ispred imenice⁶ izražavajući početak neke radnje.

Pojavljuje se u sljedećim konstrukcijama:

a) prijedlog *desde* + imenica kad se ne specificira vremenski završetak radnje

5 Kada se hrvatski prijedlog *s* nađe ispred riječi koje počinju glasovima *s*, *š*, *z*, *ž*, težim glasovnim skupinama kao što su *ks*, *ps*, *pš* te ispred zamjeničnog oblika *mnem*, dodajemo mu navezak *a* te on postaje *sa*.

6 Ponekad se u opisu upotrebe španjolskog prijedloga *desde* navodi da iza njega slijedi imenica, a iz primjera je vidljivo da je na tom mjestu broj. Objašnjenje za to pronalazimo u *Nueva Gramática*, RAE (2009: 1504), gdje stoji: *Desde el punto de vista sintáctico, los numerales admiten usos como sustantivos, pronombres, adjetivos e incluso – aunque más raramente – como adverbios.*

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuje prijedlog *od* kojeg slijedi riječ u genitivu, a cilj kretanja se uvodi prijedlogom *do*.

Estoy enfermo desde el domingo. Bolestan sam **od** nedjelje.
(LD:64)

Ha estado con nosotros desde las siete y media. Bio je s nama **od** sedam i trideset.
(LD:64)

...Emma, desde 1916, guardaba el secreto. (B-A: 74) ...Emma je **od** 1916. čuvala tu tajnu.
(B-A: 44)

"*Es Sierva, que desde esta noche vive con nosotros*". (GM-D:36) To je Sierva, koja **od** ove noći živi s nama. (GM-O:37)

El médico hizo una exposición inteligente y erudita de la rabia desde el origen de la humanidad...(GM-D:133) Liječnik je temeljito i učeno razložio povijest bjesnoće **od** samih početaka čovječanstva...(GM-O:149)

b) prijedlog *desde* + imenica + prijedlog *a / hasta* + imenica, kad je završetak radnje uveden prijedlozima *a* ili *hasta*

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuje prijedlog *od* kojeg slijedi riječ u genitivu, a cilj kretanja se uvodi prijedlogom do.

No estaré en casa desde el lunes hasta el domingo. (LD:64) Neću biti kod kuće **od** ponedjeljka do petka.

Hubo una gran crisis económica desde 1950 hasta 1960. (LD:64) **Od** 1950. do 1960. je bila velika ekonomska kriza.

Estuvimos de juerga desde las diez de la noche hasta las cinco de la mañana. (LD:64) Bili smo u štrajku **od** deset navečer do pet ujutro.

Por eso lo tenían en los campos desde el primer sol hasta el último...
(B-H:20) Zbog toga su ih i držali u polju **od** prve do posljednje zrake sunce...
(B-O:16)

4. U drugim se slučajevima prijedlog *desde* koristi s istim značenjem kao u prethodnom slučaju, ali umjesto imenice koja označava vrijeme koriste se riječ ili skup riječi koji opisuju drugu radnju koja služi za specificiranje vremena.

a) Prijedlog *desde* + imenica kada se ne specificira vrijeme završetka radnje

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuje prijedlog *od* kojeg slijedi imenica u genitivu, a cilj kretanja se uvodi prijedlogom *do*.

No la hemos visto desde la muerte de su esposo. (LD:64)

Nismo je vidjeli **od** smrti njezina supruga.

Bernarda lo reconoció y lo escupió, pues desde niña tenía una aversión especial contra el cacao. (GM-D:57)

Bernarda prepozna okus i ispljune, jer je **od** djetinjstva posebno mrzila kakao. (GM-O:60)

Habló del batiburrillo de sangre que habían hecho desde la conquista... (GM-D:119)

Govorio je o krvnom miješanju što nejenjava **od** početka osvajanja... (GM-O132)

b) Prijedlog *desde* + imenica + prijedlog *a / hasta* + imenica kada je svršetak radnje uveden prijedlozima *a* ili *hasta*

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuje prijedlog *od* kojeg slijedi imenica u genitivu, a cilj kretanja se uvodi prijedlogom *do*.

Estuvo en el hospital desde el accidente hasta su curación. (LD:65)

Bio je u bolnici **od** nezgode do svog izliječenja.

En el primer volumen de Pererga und Paralipomena releí que todos los hechos que pueden ocurrirle a un hombre, desde el instante de su nacimiento hasta el de su muerte. (B-A: 106)

U prvom sam svesku djela Parerga und Paralipomena prečitavao da je sve što se čovjeku može dogoditi, **od** trenutka rođenja do smrti, on sam predodredio. (B-A: 63)

Anticipaba infinitamente el proceso, desde el insomne amanecer hasta la misteriosa descarga. (B-F:167)

Nebrojeno je puta unaprijed proživljavao taj proces, **od** besanog svanača do tajanstvenog plotuna. (B-I:173)

5. Prijedlog *desde* se koristi za izražavanje skupa elemenata sadržanih u određenom intervalu definiranom dvjema imenicama koje su ekstremi ili granice. Jedan dio tog intervala se uvodi prijedlogom *desde*, a drugi prijedlozima *a* ili *hasta*.

a) Prijedlog *desde* + imenica + prijedlog *a / hasta* + imenica

U hrvatskom se jeziku na njegovom mjestu u ovoj konstrukciji pojavljuje prijedlog *od* kojeg slijedi riječ u genitivu, a drugi dio intervala se uvodi prijedlogom *do*.

Todos eran maleducados, desde el más rico al más pobre. (LD:63) Svi bijahu neodgojeni, **od** najbogatijeg do najsromišnjeg.

Están equivocadas todas las facturas desde la primera a la última. (LD:64) Svi računi, **od** prvog do posljednjeg, su neispravni.

Le contó todo, desde los motivos reales de su castigo hasta las noches de amor en la celda. (GM-D:166) Sve mu je ispričao, **od** stvarnih razloga svoje kazne do ljuvenih noći u celiji. (GM-O:186)

... constaba de las letras MCV, periódicamente repetidas desde el renglón primero hasta el último. (B-F: 92) ...sastojala se od slova MVC što su se opako ponavljala **od** prvog do zadnjeg retka. (B-I:86)

...y el que se miraba en su luna veía las caras de sus padres y de sus hijos, desde el primer Adán hasta los que oirán la Trompeta. (B-H:117) ...a onaj tko se u njemu ogledao, viđio bi lica svojih očeva i sinova, **od** praoca Adama do onih što će čuti Trublju. (B-O:97)

3. ZAKLJUČAK

Proučivši veliki broj primjera u odabranom korpusu zaključujemo da su za navedena značenja španjolskog prijedloga *desde* prijevodni ekvivalenti u hrvatskom jeziku prijedlozi **od**, **iz** i **s**. Kako je većina istraživanja o prijedlozima i u španjolskom i u hrvatskom jeziku monolingvalna⁷, a općenito nema

---

⁷ U španjolskom se jeziku proučava njihov povijesni razvoj od latinskog, njihova sistematizacija, te prijedložne funkcije i strukture sa semantičkog i sintaktičkog gledišta. U hrvatskom su jeziku padežni oblici pokazatelji sintagmatskih veza između riječi. No jezikom prenosimo najrazličitije odnose, pa katkad samo padežni oblici nisu dovoljni za izražavanje

mnogo kontrastivnih djela na temu prijedloga, te pogotovo jer do sada nije bilo radova koji su se bavili usporedbom upotrebe prijedloga u španjolskom i hrvatskom jeziku nadamo se da će ovaj rad poslužiti kao inspiracija i poticaj za daljnja istraživanja na tu temu. Držimo da bi osobito korisna i zanimljiva bila usporedba značenja prijedloga koji u ova dva jezika nemaju isti opseg upotrebe (npr., španjolski prijedlozi *a* i *de* i njihovi ekvivalenti u hrvatskom jeziku). Naime, španjolski i hrvatski jezik pripadaju različitim jezičnim skupinama te se i njihove strukture razlikuju. Španjolski jezik je analitički i ne posjeduje padeže i morfološke padežne nastavke koji bi odredili funkciju imenice u rečenici. Hrvatski je jezik, pak, sintetički i posjeduje sedam padeža te padežne nastavke. Baš zbog ove razlike je u ova dva jezika i opseg upotrebe prijedloga⁸.

LITERATURA

- Matas Ivanković, Ivana (2009), "Izražavanje prostornih značenja prijedložno-padežnim izrazima", pristupljeno s <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1824&naslov=izrazavanje-prostornih-znacenja-prijedlozno-padeznim-izrazima> (17.3.2016.)
- Pavón Lucero, María Victoria (1999), "Clases de partículas: preposición, conjunción y adverbio", u Bosque, Ignacio y Violeta Demonte , ur., (1999). *Gramática descriptiva de la lengua española*, vol. I, 565-655, Espasa Calpe, Madrid
- Pottier, Bernard (1962.), *Systématique des éléments de relation. Étude de morphosyntaxe structurale romane*, Klincksieck, Paris

---

različitim nijansi značenja. Zato postoje prijedlozi koji čine gramatičku cjelinu s padežnim morfemom i obogačuju padežna značenja. Prijedlog i padežni morfem usko su vezani, te je nemoguće proučavati prijedloge u hrvatskom jeziku bez spominjanja njihove vezanosti uz padežni sustav. Informacije o hrvatskim prijedlozima većinom pronalazimo u gramatikama, priručnicima i sintaksama, no objavljeno je i nekoliko znanstvenih i stručnih članaka, te znanstvenih radova na temu prijedloga i to su sve radovi relativno nedavnog datuma. Neki od njih su Ivo Pranjković (1992), Ivo Pranjković (1994), Vanja Svačko (1993), Vlasta Rišner (2004), Vlasta Rišner (2006), Ivana Matas Ivanković (2009). Nema mnogo kontrastivnih djela koja se bave temom prijedloga. Španjolski prijedlozi su većinom proučavani u usporedbi s prijedlozima drugih romanskih jezika, kao na primjer portugalskog i francuskog, no također i u usporedbi sa arapskim i poljskim prijedlozima. Hrvatske se prijedloge proučavalo (koliko smo mi pronašli) u usporedbi s prijedlozima u francuskom, ruskom, talijanskom i engleskom jeziku.

8 Prijedlozi u španjolskom jeziku mogu imati samo sintaktičku funkciju u rečenici, bez prenošenja nekog leksičkog značenja. Tako na primjer prijedlog *de* ima značenje genitiva u konstrukcijama gdje uvodi imensku dopunu, na primjer *libro de María* (Marijina knjiga). Ali uz to 'padežno' značenje također ima i značenje porijekla: *viene de Madrid* (dolazi iz Madrija).

- Pranjković, Ivo (1992), "Prostorna značenja prijedloga u hrvatskome standardnom jeziku", 21-26, *Suvremena lingvistika* 33, Zagreb
- Pranjković, Ivo (1994), "Vremenski prijedlozi u hrvatskom jeziku", 63-69, *Fluminensis* 1-2, Rijeka
- Real Academia Española (2006), *Esbozo de una nueva gramática de la lengua española*. Editorial Espasa Calpe, Madrid
- Rišner, Vlasta (2004), "Prijedlozi nekad i danas", 41-57, *Zbornik zagrebačke slavističke škole*, Zagreb
- Rišner, Vlasta (2006), "Od 18. Stoljeća do suvremenog jezika Prijedlozi i prijedložni izrazi", *Iz jezične prošlosti i sadašnjosti*, 81-130, Matica hrvatska, Osijek
- Švačko, Vanja (1993). "Funkcija i status prijedložnih izraza", 353-361, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, sv. 19, Zagreb
- Trujillo, Ramón (1971), "Notas para un estudio de las preposiciones españolas", *Thesaurus*, tomo XXVI num. 2, Centro Virtual Cervantes, pristupljeno s <http://cvc.cervantes.es/lengua/thesaurus/boletines/1971.htm> (14.2. 2012.)
- Vinja, Vojmir (1998), *Gramatika španjolskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb
- Waluch de la Torre, Edyta (2007), *Análisis comparado de las preposiciones en español, portugués y polaco*, Universidad de Granada, Granada
- Luque Durán, Juan de Dios (1973), *Las preposiciones: Valores generales*, Sociedad General Española de Librería, Madrid

Korpus:

- García Márquez, Gabriel (2013), *Del amor y otros demonios*, Debolsillo, Barcelona
- Gabriel García Márquez (1996), *O ljubavi i drugim nečistim silama*, Mozaik knjiga, Zagreb (prijevod: Milivoj Telećan)
- Jorge Luis Borges (2012), *El Aleph*, Debolsillo, Barcelona
- Jorge Luis Borges (2004), *Aleph*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb (prijevod: Milivoj Telećan i Marko Grčić)
- Jorge Luis Borges (1995), *Ficciones*, Alianza Editorial, Madrid
- Jorge Luis Borges (2000), *Izmišljaji*, Zagrebačka naklada, Zagreb (prijevod: Milivoj Telećan)
- Jorge Luis Borges (2015), *Historia universal de la infamia*, Debolsillo, Barcelona
- Jorge Luis Borges (2000), *Opća povijest gadosti*, Zagrebačka naklada, Zagreb (prijevod: Milivoj Telećan i Anita Vrsaljko)
- Luque Durán, Juan de Dios (1973), *Las preposiciones: Valores generales*, Sociedad General Española de Librería, Madrid

Kratice:

LD - Juan de Dios Luque Durán: *Las preposiciones: Valores generales*

B-A - Jorge Luis Borges: *El Aleph / Aleph*

B-F - Jorge Luis Borges: *Ficciones*

B-I - Jorge Luis Borges: *Izmišljaji*

B-H - Jorge Luis Borges: *Historia universal de la infamia*

B-O - Jorge Luis Borges: *Opća povijest gadosti*

GM-D - Gabriel García Márquez: *Del amor y otros demonios*

GM-O - Gabriel García Márquez: *O ljubavi i drugim nečistim silama*

THE MEANINGS OF THE SPANISH PREPOSITION *DESDE* AND ITS TRANSLATIONAL EQUIVALENTS IN CROATIAN

Abstract

Since Spanish and Croatian belong to different language groups their entire language structures are different. Spanish is an analytic language, so it does not use cases and morphological case endings to determine the noun's function in a sentence. Croatian, on the other hand, is synthetic, with seven cases and morphological case endings. Precisely because of this difference, prepositions in these two languages have a different scope of use. This paper analyses the meanings of the Spanish preposition *desde* and provides examples for each of them from the chosen corpus. At the same time it presents its Croatian translational equivalents. From this analysis we can see that the meanings of the Spanish preposition *desde* are expressed by using three Croatian prepositions: *od, iz, s*.

Key words: Spanish language, Croatian language, prepositions, corpus analysis, translational equivalents, *desde*

UDK . 811.111'42 :070 : [004.738.5 :655.41 (410)

811.111'42 : 343.6: 070 (410)

Izvorni naučni rad

Edina-Ilda LOKVANČIĆ i Adisa IMAMOVIĆ

**JEZIK KAO SREDSTVO MANIPULACIJE:
UPOTREBA LINGVISTIČKIH SREDSTAVA ZA OPISIVANJE
ZLOČINACA, ZLOČINA I ŽRTAVA U BRITANSKIM ONLINE
MEDIJIMA**

KLJUČNE RIJEČI: *kritička diskursna analiza, kritička diskursna stilistika, zločinci, žrtve, zločini, imenovanje, opisivanje, britanski online mediji*

Cilj rada je analiza lingvističkih sredstava koja se koriste za predstavljanje zločinaca, njihovih žrtava i zločina u britanskim online medijima. Osnovni je cilj utvrditi koja se lingvistička sredstva koriste u svrhu manipuliranja čitateljima. Teorijski okvir za istraživanje je kritička diskursna analiza (CDA), tačnije kritička diskursna stilistika, kao jedan od pristupa CDA. U analizi korpusa analizirani su imenovanje i opisivanje kao sredstva manipulacije javnošću.

1. UVOD

Predmet istraživanja su jezička sredstva koja koriste britanski online mediji kada govore o zločinima, njihovim počiniteljima i žrtvama. U člancima o zločinima i kriminalu, nerijetko nalazimo sliku počinitelja kao zlog čudo-višta. Mediji pripisuju zločincima negativne osobine i tako ih etiketiraju kao devijantne ličnosti (Becker 1966, Link i sur. 1991).

Počinitelji zločina uglavnom imaju prošlost ispunjenu traumama, jer su često i sami kao djeca bili žrtve (Cottle 2008: 53). Nasilni kriminalni čin postaje razlogom zbog koga se javnost zanima za pojedinosti iz njihove biografije. Životna priča počinitelja zločina u centru je medijske pažnje sve dok se govori o zločinu, a nakon nekog vremena javnost ponovo gubi zanimanje za njih i oni tonu u anonimnost.

Cilj je ovog istraživanja da utvrdimo kako su zločinci, njihove žrtve i zločini lingvistički predstavljeni u crnoj hronici britanskih online medija. Istražit ćemo koja se lingvistička sredstva koriste za prikaz zločinaca i žrtava. Cilj nam je da, u svjetlu teorije kritičke analize diskursa, prestavimo ulogu jezičkih izraza u manipuliranju širokim masama.

2. ZLOČIN, JEZIK I MEDIJI

Hayward i Young (2007: 111) definiraju zločin kao “čin kršenja pravila” ili kao “kršenje pisanog zakona”. Kako zakone i pravila kreira društvo, a njihovo se kršenje smatra devijantnim, možemo zaključiti da i okvire devijantnog ponašanja definira društvo. Svako devijantno ponašanje nije nužno i zločin, ali je svaki zločin vid društveno devijantnog ponašanja.

Zločinci su osobe koje su prošle kroz “proces u kome se osoba definira kao delinkvent” (Newburn 2007: 2013). Kršitelj zakona je onaj ko je prekršio neki zakon, a zločincem postaje tek onda kada se to otkrije. Žrtva je osoba kojoj je individualnim ili kolektivnim kršenjem međunarodnih ljudskih prava i normi nanesena šteta u vidu psihičke ili fizičke povrede, ekonomskog gubitka i slično (Tabbert 2013: 33).

Schmid (2005) tvrdi da se zločinci ne mogu razdvojiti od svojih zlodjela i posmatrati kao ličnosti, već da se gledaju isključivo kroz zločin koji ih čini slavnima. Naprimjer, nijedne novine ne bi bile zainteresirane za život Abdelhamida Abaaouda da nije počinio bombaški napad u Parizu u novembru 2015. godine. On je bio nepoznat javnosti, a onda je došao u središte pažnje crne hronike svih svjetskih medija. Zločinci, naročito zatvorenici, povezuju se s diskursom straha i opasnosti te se na njih gleda kao na društvenu prijetnju (Mason 2006: 238).

Prikaz zločinaca zavisi od prikaza žrtava jer se zločinci i žrtve nalaze na suprotnim stranama moralne ljestvice. Idealne žrtve su ranjive i bespomoćne. Njihova je nevinost nepobitna. To su uglavnom starije žene i djeca. Na drugoj su strani počinitelji zločina: najčešće mladi muškarci, beskućnici na marginama društva, koji su uz to obično i narkomani. Što je žrtva idealnija, odnosno nevinija, to je i zločinac idealniji, odnosno više kriv (Christie 1986). Ovakav prikaz žrtava i zločinaca prožet je različitim ideologijama, a u medijskim člancima izražen jezičkim sredstvima.

Utjecaj medija na današnje društvo je neupitan. Mediji utječu na mišljenje javnosti (Weitzer i Kubrin 2004), ali i na kreiranje politike i zakonodavstva (Best 1990, citirano u Shelby i Hatch 2014). Ljudi formiraju mišljenje i donose odluke na osnovu medijskih izvještaja, kampanja i reklama. Mythen (2007)

tvrdi da mediji igraju ključnu ulogu u informiranju i razvijanju percepcije o zločinima u javnosti. Međutim, u člancima o kriminalu mediji ne pokazuju stvarno stanje, nego nude sliku događaja iz perspektive policije ili suda.

Često se postavlja pitanje o pouzdanosti informacija u medijima. Novinari koji izvještavaju o zločinima nisu lično bili prisutni na mjestu događaja pa se pri izvještavanju oslanjaju na izjave očevidaca, intervjuje i druge sekundarne izvore. Svjedoci koje novinari koriste kao izvore daju svoje viđenje događaja, a nekad dođe i do nesporazuma u prenošenju informacija. Jewkes (2004) tvrdi da mediji nisu naš prozor u svijet, već da ih možemo posmatrati kao prizmu koja suptilno krivi sliku stvarnosti. Urednici i novinari su ti koji kreiraju takozvani "prag važnosti" (Jewkes 2004: 41) i odlučuju koje su vijesti dovoljno važne da bi se objavile. Vijesti se u ovom procesu tretiraju kao potrošačka roba pa se njihova važnost određuje na osnovu komercijalnih principa. Priče o serijskim ubicama, masovnim ubistvima i zločinima nad djecom mnogo su popularnije i traženije od, recimo, privrednog kriminala pa su samim tim i zastupljenije u medijima. Ovim se u javnosti stvara pogrešna slika o većoj učestalosti nasilja kao zločina u odnosu na one koji ne privlače veliku pažnju javnosti. Pored toga, mediji stvaraju i stereotipne slike zločinaca, naročito kad se radi o određenim manjinskim ili dobnim skupinama (naprimjer, predimenzioniranje prisustva zločina među mladima).

Jezik koji se koristi u izvještavanju o zločinu i zločincima ima cilj ne samo da informira nego i da oblikuje popularno mišljenje. On se koristi kao sredstvo kojim se konstruira slika o napadačima, žrtvama i kriminalnim djelima. Bednarek i Caple (2012) navode neka lingvistička sredstva kojima se oblikuju vijesti: negativna evaluacija (naprimjer *terrible news*), poređenje (this one has just *maxed out every other flood*), opisivanje emocija (*shocked residents, they were petrified*), metafore (*a flood of immigrants*) ili intenzifikacija / kvantifikacija (*a tragedy of epic proportions, Power has been cut to thousands of Queensland's residents*).

3. TEORIJSKI OKVIR

Teorijski je okvir za ovo istraživanje kritička analiza diskursa (CDA), koju su krajem prošlog stoljeća razvili Norman Fairclough, Ruth Wodak, Teun van Dijk, Paul Chilton i Theo van Leeuwen. Osnovni je cilj ove problemski orijentirane, interdisciplinarne i multidisciplinarne teorije raskrinkavanje ideologije moći (Henry i Trator 2002). Kritička analiza diskursa uključuje različite istraživačke metode, teorijske modele i pristupe, a svima im je zajedničko to što se bave odnosima moći, društvene nejednakosti i problemima društvene

isključenosti te načinima na koji društvena elita koristi lingvistička sredstva i diskurs u oblikovanju društva. Van Dijk (1988) u svojim se analizama najviše bavio medijskim diskursom. Insistirao je na tome da se u analizi u obzir ne uzimasamo tekst nego i kontekst. Dok se analiza teksta bavi samo lingvističkom analizom na svim nivoima, analiza konteksta povezuje lingvističke izraze s društveno-ekonomskim i kognitivnim aspektima te s procesima produkcije, recepcije i interpretacije teksta. Van Dijk (2006) smatra da se u analizi medij-skog jezika kao sredstva manipulacije mora povezati analiza diskursa, društva i mišljenja. Slično njemu, Fairclough (1992) insistira na trodimenzionalnoj analizi diskursa, ali njegov pristup uključuje analizu teksta, interakcije (koja podrazumijeva produkciju i recepciju) i konteksta. Fairclough (1992) koristi tri nivoa analize: na prvom se nivou opisuje žanr i tip teksta (opis), drugi je nivo tumačenje i interpretiranje značenja (interpretacija), a na trećem se nivou daju objašnjenja i povezuju odnosi (objašnjavanje). Prvi je nivo analiza teksta, drugi je analiza procesiranja teksta, a treći je nivo društvena analiza.

Kao što smo rekli, kritička analiza diskursa nema jednu zajedničku istraživačku metodu niti analitička sredstva koja su zajednička za sve predstavnike ove teorije. U ovoj smo se analizi odlučili za kritičku diskursnu stilistiku, pristup koji predlaže Jeffries (2007). Ona koristi sljedeća lingvistička sredstva za analizu: imenovanje (izbor imenica, nominalizacija, struktura imeničkih fraza), opisivanje (izbor pridjeva), izjednačavanje (apozicija, intenzivna predikacija, leksički izbor), kontrastiranje (negacija, leksička sredstva), nabranjanje i navođenje primjera, presupozicija, implikatura, predstavljanje procesa i stanja (tranzitivnost) i predstavljanje mišljenja (modalnost). Zbog ograničenosti prostora, u ovoj čemo se analizi baviti samo imenovanjem i opisivanjem.

4. KORPUS

Za korpus smo odabrali dvadeset i devet novinskih članaka iz britanskih online medija: *The Guardian*, *The Independent*, *The Telegraph*, *The Yorkshire Post*, *Daily Mail*, *Daily Mirror* i *The Sun*. Prva tri pripadaju gornjem tržišnom segmentu (“up-market”) i namijenjeni su čitateljima iz viših društveno-ekonomskih slojeva, a posljednja tri imaju ciljnu čitalačku publiku među radničkom klasom i nižim slojevima društva (“down-market”). Ovakav izbor pokriva širok spektar političkih uvjerenja koja se mogu naći u Velikoj Britaniji. Važno je napomenuti da je u izbor online medija uključen i *The Yorkshire Post*, koji je predstnik regionalnih novina, u ovom slučaju s područja West Yorkshirea.

Iako postoje i zločini bez žrtava (Williams 2005), ovaj će se rad baviti samo člancima o zločinima koji imaju žrtve. Posebno smo vodili računa da članak opisuje ili žrtvu ili napadača ili oboje. U korpusni su materijal uključeni i članci koji opisuju zločin u različitim fazama procesiranja, od istrage do sudskog procesa.

5. ANALIZA

S obzirom na specifičnost istraživanja i mali obim korpusa, analiza je rađena bez pomoći softverskih alata. Manualnom su metodom birane imenice i pridjevi koji za referente imaju zločinca, zločin ili žrtvu, a nakon toga je urađena njihova semantička kategorizacija.

U prvom smo dijelu analizirali imenice koje za referente imaju zločince i žrtve. Izbor imenica veoma je važan, jer osim informacije koja je potrebna za identifikaciju referenta, one mogu imati različite konotacije i asocijirati na neke osobine. Te osobine obično nisu potrebne za samu identifikaciju referenta te imaju za cilj formiranje određenih stavova prema njemu.

Tabela 1. Imenovanje zločinaca i žrtava

Zločinci	Broj primjera	Žrtve	Broj primjera
<i>girl</i>	78	<i>child(ren)</i>	42
<i>man/men</i>	24	<i>victim</i>	40
<i>killer(s)</i>	14	<i>woman/women</i>	38
<i>brother</i>	12	<i>boy</i>	24
<i>mother</i>	12	<i>x-year-old</i>	24
<i>x-year-old</i>	12	<i>girl</i>	21
<i>farmer</i>	11	<i>people</i>	18
<i>pair</i>	11	<i>daughter</i>	14
<i>boy</i>	9	<i>sister</i>	10
<i>defendant</i>	9	<i>wife</i>	10
<i>gang</i>	9	<i>body</i>	7
<i>woman</i>	8	<i>member</i>	7
<i>group</i>	7	<i>mum</i>	7
<i>teenager</i>	7	<i>man</i>	6
<i>attacker</i>	6	<i>youngster</i>	6

<i>driver</i>	5
<i>friend</i>	5
<i>predator</i>	5
<i>rapist</i>	5
<i>postman</i>	4
<i>bomber</i>	3
<i>(mortgage) broker</i>	3
<i>daughter</i>	3
<i>offender</i>	3
<i>paedophile</i>	3
<i>thug</i>	3
<i>boyfriend</i>	2
<i>criminal(s)</i>	2
<i>child</i>	2
<i>policeman</i>	2
<i>ringleader</i>	2
<i>suspect</i>	2
<i>father</i>	1
<i>fighter</i>	1
<i>girlfriend</i>	1
<i>husband</i>	1
<i>murderer</i>	1
<i>pervert</i>	1

<i>friend</i>	5
<i>civilian</i>	4
<i>colleague</i>	4
<i>husband</i>	3
<i>mother</i>	3
<i>uncle</i>	3
<i>teacher</i>	3
<i>citizens</i>	2
<i>farmers</i>	2
<i>group</i>	2
<i>student</i>	2
<i>teenager</i>	2
<i>the injured</i>	2
<i>witnesses</i>	2
<i>girlfriend</i>	1
<i>guy</i>	1
<i>policeman</i>	1
<i>soldier</i>	1
<i>target</i>	1
<i>the dead</i>	1

Većina imenica kojima su označeni zločinci (*girl, man, boy, woman, group*) pripadaju semantičkom polju imenica koje označavaju ljude, bez nekog dodatnog značenja. U nekima je vidljiv spol i donekle starosna dob. Česte su i imenice koje nam daju manje ili više precizne informacije o starosnoj dobi referenta: *x-year old, teenager, child*. U drugu grupu ubrajaju se imenice iz semantičkog polja porodičnih odnosa (*brother, mother, daughter, father, husband*), ili, pak, nekih drugih međuljudskih odnosa (*pair, friend, boyfriend, girlfriend*). Zastupljeno je i semantičko polje zanimanja: *farmer, driver, postman, (mortgage) broker, policeman*. Jedan broj primjera nominalizacije povezuje referenta sa zločinom ili općenito kriminalnom aktivnošću: *killer,*

murderer, attacker, rapist, bomber, ringleader, fighter, dok ga druge definiraju u pogledu njegove uloge u sudskom ili policijskom procesu: *defendant, suspect, offender*. I, konačno, pri imenovanju počinitelja zločina korištene su imenice koje u sebi sadrže eksplicitnu negativnu evaluaciju, kao što su: *gang, predator, paedophile, thug, criminal, pervert*.

Kao što je slučaj s imenovanjem zločinaca, novinari su se i pri imenovanju žrtava u većini slučajeva opredijelili za imenice općenitog značenja koje označavaju ljude (*woman, boy, girl, man, people*). Pri referiranju na žrtve nalazimo znatno veći broj imenica kojima se označava starosna dob referenta (*children, x-year-old, youngster, teenager*). Korištene su i imenice iz leksičkog polja porodičnih odnosa (*daughter, sister, wife, mum, husband, mother, uncle*), kao i drugih međuljudskih odnosa (*member, friend, colleague, girlfriend*) te imenice koje označavaju profesiju (*teacher, farmer, student, policeman, soldier*). Pri imenovanju nekih žrtava korišteni su i termini *civilian* i *citizen*, da ukažu na to da žrtve nisu bile pripadnici nikakve vojske ili policije. Pri imenovanju žrtava korištene su i imenice koje referiraju na posljedice zločina po žrtvu (*victim, body, the injured, the dead*).

Pridjevi u sklopu imeničke fraze daju opis i karakteristike referenta. Ta se njihova funkcija donekle preklapa s funkcijom imenica, koje također u sebi nekad nose određene karakteristike referenta. Naročito su važni evaluativni pridjevi, jer oni posebno utječu na to šta čitalac u toku recepcije teksta prihvati kao normalno ili nenormalno, odnosno prirodno ili neprirodno.

Tabela 2. Opisivanje zločinaca, žrtava i zločina

Pridjevi koji opisuju zločince i zločin	Imenice koje modifciraju	Broj pri-mjera	Pridjevi koji opisuju žrtve i zločin	Imenice koje modifciraju	Broj pri-mjera
<i>brutal</i>	assault, attack, death, murder, killing	16	<i>young</i>	boys, child(ren), woman, man, girl(s), daughter, son, lady, person, mother	21

Pridjevi koji opisuju zločince i zločin	Imenice koje modifciraju	Broj pri-mjera	Pridjevi koji opisuju žrtve i zločin	Imenice koje modifciraju	Broj pri-mjera
<i>alleged</i>	crime, rape, offence, assault, attack, murder, beating	10	<i>vulnerable</i>	teacher, woman, girl	14
<i>bloody(iest)</i>	attack, ordeal, job, orgy	13	<i>innocent</i>	civilians, boy, woman	12
<i>predatory</i>	paedophile, victim, girl	9	<i>nice</i>	family, person, girl, boy	9
<i>shocking</i>	incident, attack, footage/ video of attack	9	<i>lovely</i>	girl, woman	8
<i>harrowing</i>	moments, experience	7	<i>beautiful</i>	child, girl	5
<i>despicable</i>	act, crime, behaviour	6	<i>wounded</i>	people, citizens	4
<i>dangerous</i>	girl, man, teenager	5	<i>devastating</i>	case, trial	3
<i>disturbing</i>	scene, image	4	<i>frail</i>	woman	3
<i>serious</i>	case, harm	3	<i>good</i>	person, Christians	3
<i>terrible</i>	acts, case	3	<i>happy</i>	woman, girl, boy	3
<i>unprovoked</i>	assault	3	<i>poor</i>	blacks, woman, guy	3
<i>violent</i>	year-old, murder, way	3	<i>devastated</i>	father	2

Pridjevi koji opisuju zločince i zločin	Imenice koje modificiraju	Broj pri-mjera	Pridjevi koji opisuju žrtve i zločin	Imenice koje modificiraju	Broj pri-mjera
<i>careless</i>	driving	2	<i>devoted</i>	mother	2
<i>deadly(iest)</i>	attack	2	<i>grieving</i>	father, family	2
<i>devious</i>	man	2	<i>likeable</i>	person	2
<i>feral</i>	girls, killers	2	<i>little</i>	girl, boy	2
<i>ferocious</i>	assault, beating	2	<i>naive</i>	woman	2
<i>inhumane</i>	attack, behaviour	2	<i>pregnant</i>	mum	2
<i>manipulative</i>	man	2	<i>pre-pubescent</i>	girls	2
<i>neglectful</i>	mother	2	<i>sad</i>	mum, demise	2
<i>notorious</i>	killers	2	<i>single</i>	mothers, parents	2
<i>targeted</i>	attack	2	<i>tiny</i>	child	2
<i>vicious</i>	man, kicks	2	<i>trusting</i>	woman	2
<i>volatile</i>	person	2	<i>bright</i>	child, girl	1
<i>callous</i>	behaviour	1	<i>charming</i>	man	1
<i>disgusting</i>	act	1	<i>decent</i>	woman	1
<i>distressing</i>	incident	1	<i>dedicated</i>	mother	1
<i>monstrous</i>	attack	1	<i>divorced</i>	females	1
<i>uncontrollable</i>	teenager	1	<i>elderly</i>	woman	1
<i>wicked</i>	attack	1	<i>friendly</i>	man	1
			<i>helpless</i>	mum	1
			<i>lonely</i>	woman	1
			<i>loyal</i>	woman	1
			<i>slain</i>	farmworkers	1
			<i>widowed</i>	females	1

Pri izboru pridjeva koji opisuju zločince i sam zločinački čin, dominantni su pridjevi s negativnom evaluacijom, kao što su *terrible, despicable, manipulative, neglectful, notorious, vicious, callous, disgusting, wicked*. Neki pridjevi opisuju ponašanje počinitelja zločina kao neprirodno / nenormalno, kao što su *devious* i *inhumane*. Velika je i grupa pridjeva koji nose značenje nasilne osobe ili čina: *brutal, bloody, predatory, violent, feral, ferocious, deadly, monstrous*. Pridjevi koji čin opisuju kao opasan su *dangerous* i *serous*. Jedna grupa pridjeva opisuje utisak i emocije koje zločinac ili zločin izazivaju kod posmatrača/čitatelja: *shocking, harrowing, troubled, disturbing, distressing*.

Pridjevi koji su korišteni u opisivanju žrtava navodili su starosnu dob (*young, pre-pubescent, elderly*), društveni status (*poor*), bračno stanje (*single, divorced, widowed*) te zdravstveno stanje (*wounded, frail, pregnant*). Neki pridjevi direktno upućuju na to da su žrtve bile bespomoćne i slabe (*weak, helpless*). Pridjevi *happy, devastated, grieving, sad* i *lonely* opisuju emocionalno stanje žrtve, pridjevi *nice, good, devoted, likeable, naive trusting, charming decent, dedicated, friendly* i *loyal* opisuju karakter žrtve, a pridjevi *lovely, beautiful, little* i *tiny* njen izgled.

6. DISKUSIJA

6.1. Imenovanje i opisivanje počinitelja zločina

Kao što možemo vidjeti iz prethodnih tabela, mediji odabirom imenica i pridjeva znatno utječu na stvaranje slike o zločinu, zločincu i žrtvi. Pri imenovanju počinitelja krivičnog djela često su korištene imenice koje u sebi nose negativnu evaluaciju, kao što su: *gang, predator, paedophile, thug, criminal* i *pervert*, čime autori članaka otvoreno osuđuju izvršitelja zločina.

1. A “*sexual predator*” who raped and assaulted women he met on a dating website has been sentenced to life in prison. (‘Match.com rapist Jason Lawrence jailed for life for attacking women he met on dating website’, *The Independent*, 3. mart 2016, www.independent.co.uk)
2. A predatory *paedophile*, whose rape victim has never been identified, was today jailed indefinitely. (‘Predatory paedophile jailed indefinitely’, *The Independent*, 17. april 2009, www.independent.co.uk)

Zločinci su predstavljeni na takav način da ih je nemoguće razdvojiti od njihova zločina. Nominalizacije se koriste da izvršitelja povežu sa zločinom: *killer, murderer, attacker, rapist, bomber*.

3. The captured Paris *attacker* Salah Abdeslam was shown pictures by Belgian interrogators last Saturday of the brothers who later carried out the Brussels suicide bombings, it emerged today. ('Paris attacker Salah Abdeslam denied knowledge of Brussels prior to Belgium terror strikes and 'wasn't asked about future attacks', *The Independent*, 25. mart 2016, www.independent.co.uk)
4. A convicted *rapist* who fled the country before being sentenced for a despicable attack on a vulnerable teacher has been arrested in Italy after spending nine days on the run. ('On-the-run Bradford rapist is arrested in Italy', *The Yorkshire Post*, 1. decembar 2014, www.yorkshirepost.co.uk)

Tamo gdje su zločinci nazivani imenicama koje označavaju ljude općenito, efekt manipulacije postizan je drugim sredstvima:

5. A shocking video has emerged showing a gang of young *girls* cheering on their blonde ringleader, who can be seen aggressively kicking and punching *the lad*. The teenage *boys* do not attempt to hit back despite being attacked by the *girl*, who is thought to be aged around 14. ...“These *innocent boys* are obviously brought up well because even though they are being hit and kicked, they don’t retaliate. It’s truly shocking” ('Shocking footage posted on Facebook of teen girl gang leader battering two boys', *The Sun*, 23. mart 2016, www.thesun.co.uk)

U ovom su primjeru upotrijebljene imenice *girl*, *lad* i *boy*, koje nemaju negativan naboј i referiraju na spol i starosnu dob počinitelja i žrtve. U ovom slučaju, međutim, spol igra važnu ulogu. Prema ukorijenjenim društvenim normama, djevojčice su nevine i lijepo odgojene, dok se dječacima često može tolerirati nasilje. Ovdje su uloge obrnute pa osim što je zločin šokantan sam po sebi, intenzitet njegova efekta na čitatelje pojačan je kršenjem ukorijenjenih društvenih normi: nasilna djevojčica tukla je lijepo vaspitanog, nevinog dječaka. Dječaci i djevojčice zamjenili su uloge pa je cijeli zločin još više okarakteriziran kao nenormalan i neprirodan.

Na sličan se način i imenice koje označavaju porodične odnose mogu koristiti da izazovu dodatni efekt.

6. *Brother* stabbed 16-year-old *sister* to death for talking to her boyfriend on phone. ('Brother stabbed 16-year-old sister to death for talking to her boyfriend on phone' *Daily Mirror*, 29. april 2016, www.mirror.co.uk)

7. A neglectful *mother* who left her seven-year-old daughter alone in their home so she could visit a lover 100 miles away has avoided a prison term because she has since had another child. ('Neglectful mother left her daughter, 7, home alone with just juice and cake while she spent dirty weekends with her lover 100 miles away', *Daily Mail*, 18. mart 2016, <http://www.dailymail.co.uk>)

Prema ukorijenjenim društvenim normama, očekuje se da brat štiti sestruru, a majka dijete. Sam čin zločina ovdje je potpuno suprotan prirodnoj ulozi brata i majke kao zaštitnika. Zločin je još strašniji time što se krši prirodni poredak pa se sam čin smatra neljudskim i neprirodnim.

Pojačavanje razlika između dobra i zla, odnosno žrtve i zločinca postiže se i pridjevima kombiniranim s imenicom koja nije negativno evaluirana.

8. Faced with a *dangerous* and *uncontrollable* teenager, social workers simply told one of the girls to 'draw pictures' to calm down; ('Pausing mid-murder for a selfie: Feral girls aged 13 and 14 who pose for the camera during their slow killing of vulnerable woman were also caught on CCTV returning after 'a break' to finish the job', *Daily Mail*, 5. april 2016, <http://www.dailymail.co.uk>)
9. But the sketch is the fantasy of a *violent* 14-year-old who went on to batter Angela Wrightson to death in a ferocious assault.('Pausing mid-murder for a selfie: Feral girls aged 13 and 14 who pose for the camera during their slow killing of vulnerable woman were also caught on CCTV returning after 'a break' to finish the job', *Daily Mail*, 5. april 2016, <http://www.dailymail.co.uk>)

Pridjevi koji imaju negativnu evaluaciju mogu se kombinirati i s negativno evaluiranom imenicom, čime se još više doprinosi kreiranju negativne slike počinitelja zločina:

10. *Notorious killers* including Stephen Lawrence thugs could be freed after landmark legal ruling on joint enterprise crimes.('Notorious killers including Stephen Lawrence thugs could be freed after landmark legal ruling on joint enterprise crimes', *Daily Mirror*, 18. februar 2016, www.mirror.co.uk)
11. David Norris and Gary Dobson are among *infamous criminals* who may be given a chance to appeal their convictions. ('Notorious killers including Stephen Lawrence thugs could be freed after landmark legal ruling on joint enterprise crimes', *Daily Mirror*, 18. februar 2016, www.mirror.co.uk)

6.2. Imenovanje i opisivanje žrtava

Većina imenica kojima su označene žrtve doprinosi percepciji ovih osoba kao fizički nejakih i ranjivih. Naprimjer, često se koriste imenice koje označavaju ranjivu i osjetljivu starosnu dob, (*children, youngster, teenager*). Pri imenovanju žrtve dosta su zastupljene imenice koje označavaju posljedice zločina po žrtvu (*victim, body, the injured, the dead*). Česta je i upotreba termina *civilian* i *citizen*, da ukažu na to da žrtve nisu bile pripadnici nikakve vojske ili policije. Tako se žrtva uglavnom prikazuje kao ranjiva, nevina i bespomoćna.

Žrtva koja je prikazana kao voljena osoba, član porodice ili prijatelj, izaziva empatiju i veće žaljenje jer je bila dobra osoba. To se postiže kroz profiliranje žrtvinih veza s drugim osobama korištenjem imenica iz leksičkog polja porodičnih odnosa (*daughter, sister, wife, mum, husband, mother, uncle*), kao i drugih društvenih odnosa (*member, friend, colleague, girlfriend*).

12. Nato's secretary general, Jens Stoltenberg, said the attack was "yet another terrorist outrage targeting innocent *civilians* and our ally Turkey". ('Istanbul hit by suicide attack', *The Guardian*, 19. mart 2016, www.theguardian.com)

Pridjevi opisuju žrtve kao bespomoćne i ranjive. Kao što vidimo iz analize, one su uglavnom opisane kao slabe (*weak, helpless*), u ranjivom stanju, bilo da su lošeg materijalnog stanja (*poor*), lošeg zdravstvenog stanja (*wounded, frail, pregnant*) ili teškog emotivnog stanja (*devastated, grieving, sad, lonely*). Kako bi se izazvala jača empatija, karakter žrtve opisuje se pozitivno evaluiranim pridjevima: pridjevi *nice, good, devoted, likeable, naive trusting, charming decent, dedicated, friendly* i *loyal* opisuju karakter žrtve, a pridjevi *lovely, beautiful, little* i *tiny* njen izgled.

13. Two gloating teenage girls posed for a selfie as during their torment of a *vulnerable woman* who they battered to death in a bloody orgy of violence that shocked Britain. ('Pausing mid-murder for a selfie: Feral girls aged 13 and 14 who pose for the camera during their slow killing of vulnerable woman were also caught on CCTV returning after 'a break' to finish the job', *Daily Mail*, 5. april 2016, www.dailymail.co.uk)
14. Tributes have been paid to Leigh-Anne, who was described by neighbours as a "nice young girl, so *lovely* and *beautiful*". ('Mortgage broker charged with murder over Sheffield stabbing', *The Guardian*, 14. april 2016, www.theguardian.com)

7. ZAKLJUČAK

Rezultati lingvističke analize novinskih članka prikupljenih iz britanskih online medija pokazuju da mediji koriste jezičke izraze tako da zločince i žrtve stave na dva suprotna kraja moralne ljestvice. To se u navedenim primjerima iz korpusa postiže imenovanjem ipridjevskom modifikacijom. Rezultati pokazuju i da su upravo jezik i njegove lingvističke strukture izvrsno sredstvo za manipulaciju širom javnošću, kojoj se odabirom imeničkih frazanalaže šta da misli o određenom zločinu te kakav osjećaj treba imati prema nekome ko je počinio krivično djelo i prema žrtvi.

LITERATURA

- Becker, Howard S. (1966), *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, The Free Press, New York
- Bednarek, Monika, Helen Caple (2012), *News Discourse*, Continuum, London
- Bell, Allan (1991), *The Language of News Media*, Basil Blackwell Ltd, Oxford
- Chapman, Siobhan (2006), *Thinking About Language: Theories of English*, Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Christie, Nils (1986), The ideal victim. E. A. Fattah (ur.), *From Crime Policy to Victim Policy*, The Macmillan Press Ltd, Basingstoke
- Clark, Kate (1992), “The linguistics of blame: representations of women in The Sun’s reporting of crimes of sexual violence”, u: M. Toolan, ur., *Language, Text and Context: Essays in stylistics*, 208-226, Routledge, London
- Cottle, Simon (2008), Social drama in a mediatized world: the racist murder of Stephen Lawrence, u: S. John, ur., *Victor Turner and Contemporary Cultural Performance*, Berkhahn Books
- Fairclough, Norman (1992), *Discourse and Social Change*, Polity Press, Cambridge
- Fairclough, Norman (2003), “Political correctness: the politics of culture and language”, *Discourse & Society*, 14(1)
- Garland, David (2001), *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*, Oxford University Press, Oxford
- Halliday, M. A. K. (1985), *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Hayward, Keith, Jock Young (2007), Cultural Criminology. M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner, ur., *Health and Social Behavior* 32, 302-320
- Henry, Frances, Carol Tator (2002), *Discourse of domination: racial bias in the Canadian English-language*, University of Toronto Press, Toronto
- Jeffries, Lesley (2007), *Textual construction of the female body: a critical discourse approach*, Palgrave Macmillan, Basingstoke

- Jeffries, Lesley, Daniel McIntyre (2010), *Stylistics*, Cambridge University Press, Cambridge
- Jewkes, Yvonne (2004), *Media and Crime*, SAGE Publications Ltd., London
- Link, Bruce G., Jerrold Mirotsnik, Francis T. Cullen (1991), The effectiveness of stigma coping orientation: Can negative consequences of mental illness labeling be avoided?, *Journal of Health and Social Behavior* 32(3), 302-320
- Mason, Paul (2006), Lies, Distortion and what doesn't work: monitoring prison stories in the British media, *Crime, Media, Culture*, 2(3), 251-267
- Meyer, Michael, Ruth Wodak, ur. (2001), *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE, London
- Mythen, Gabe (2007), Cultural Victimology: are we all victims now?, u: S. Walklate, ur., *Handbook of Victims and Victimization*, Willan Publishing, Cullompton
- Nahajec, Lisa (2009), "Negation and the creation of implicit meaning in poetry", *Language and Literature*, 18(2)
- Newburn, Tim (2007), *Criminology*, Willan Publishing, Cullompton
- O'Malley, Pat (2000), Risk societies and the government of crime. In M. Brown, J. Pratt, ur., *Dangerous Offenders: Punishment & Social Order*, Routledge, London
- Schmid, David (2005), *Natural Born Celebrities: Serial Killers in American Culture*, The University of Chicago Press, Chicago
- Shelby, Renee M., Anthony R. Hatch (2014), "Obscuring sexual crime: examining media representations of sexual violence in Megan's law". *Criminal Justice Studies* 27 (4), 402-418.
- Surette, Ray (2009), The entertainment media and the social construction of crime and justice. In Y. Jewkes, ur., *Crime and Media, Volume 2: Media Representations of Crime and Criminal Justice* (Vol. 2, 239-268), SAGE Publications Ltd., London
- Tabbert, Ulrike (2013), *Crime through a corpus: The linguistic construction of offenders, victims and crimes in the German and UK press*. Doctoral thesis, University of Huddersfield, West Yorkshire
- Tabbert, Ulrike (2015), *Crime and Corpus: The Linguistic Representation of Crime in the Press*, John Benjamins Publishing Company
- Van Dijk, Teun A. (1988), *News as Discourse*, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale
- Van Dijk, Teun A. (2001), Multidisciplinarity in critical discourse analysis: A plea for diversity. In: Meyer Mand Wodak R, ur., *Methods of Critical Discourse Analysis*, 95–120, SAGE, London
- Van Dijk, Teun A. (2005), Contextual knowledge management in discourse production: A CDA perspective. Wodak, R., P. Chilton, ur., *A New Agenda in Critical Discourse Analysis: Theory, Methodology and Interdisciplinarity*, 71-100 John Benjamins, Amsterdam

- Van Dijk, Teun A. (2006), Discourse and manipulation, *Discourse & Society*, 17 (3).
- Weitzer, Ronald, Charise E. Kubrin (2004), Breaking news: how local TV news and real-world conditions affect fear of crime. *Justice Quarterly* 21 (3), 497-520
- Williams, Brian (2005), *Victims of Crime and Community Justice*, Jessica Kingsley Publishers, London
- Wodak, Ruth (2011), Critical Discourse Analysis. *Continuum Companion to Discourse Analysis*. Hyland, K. Paltridge, B., ur., Continuum, London

LANGUAGE AS A TOOL OF MANIPULATION: USING LINGUISTIC EXPRESSIONS TO DESCRIBE CRIMINALS, CRIMES AND VICTIMS IN BRITISH ONLINE MEDIA

Abstract

The aim of this paper was to analyze linguistic expressions used to refer to criminals, their victims and crimes in British online media. The theoretical framework was Critical Discourse Analysis (CDA), or, more precisely, Critical Discourse Stylistics, as one of the many CDA approaches. The analysis focused on nomination and description as tools of manipulating the public. In reports about crimes, media language is used not only to inform but also to influence the public opinion. It is a tool which constructs the image of criminals, victims, and crimes. In these reports, the offender and the victim are placed at the opposing ends of the morality scale: the more ideal (i.e. innocent and vulnerable) the victim, the more ideal (i.e. evil) the criminal. This paper shows which linguistic expressions are used for the purpose of manipulating the public in crime reports. The results show that the choice of a noun phrase has a significant influence on the way we think about a reported crime and how we feel about the offender and the victim.

Key words: critical discourse analysis, critical discourse stylistics, criminals, victims, crimes, nomination, description, British online media

UDK: 811.163.4*3'27 : 070(430)
811.163.4*3'27 : 070(436)
Pregledni rad

Halid BULIĆ

JEZIČKE POLITIKE U NEKIM ČASOPISIMA BOŠNJAČKE DIJASPORE U NJEMAČKOJ I AUSTRIJI

KLJUČNE RIJEČI: jezička politika, dijaspora, Bošnjaci, bosanski jezik, hrvatski jezik, srpski jezik, mediji, štampa, sociolingvistika, Evropa, Njemačka, Austrija

U radu se analiziraju jezičke politike u trima časopisima koje izdaju članovi bošnjačke dijaspore u Njemačkoj i Austriji. Analizirani su prvi broj *Biltena Islamskog kulturnog centra Bošnjaka u Berlinu*, prvi broj časopisa *Oaza* i prvi broj časopisa *Pangea*. Jezičkom politikom smatraju se jezička praksa, uvjerenja koja se tiču jezika te eksplicitni angažman na usmjeravanju razvoja i upotrebe jezika.

1. BOŠNJAČKA DIJASPORA U EVROPI

Dok je Bosna i Hercegovina bila u sastavu Socijalističke federativne republike Jugoslavije, mnogi su radnici iz Bosne i Hercegovine, kao i iz drugih republika bivše Jugoslavije, u potrazi za boljim poslom i boljim uvjetima života emigrirali u druge zemlje. Radnici su najviše odlazili u evropske zemlje, prije svega u Njemačku i Austriju. To su većinom bili radnici na privremenom radu (*gastarabajteri*), ali su vremenom mnogi od njih u zemljama prijema zasnovali porodice i ostali trajno, postajući tako bosanskohercegovačka dijaspora. Prema podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, od 1948. do 1991. godine Bosnu i Hercegovinu je napustilo 729.434 stanovnika, odnosno otprilike 17.000 stanovnika godišnje (*Informacija o stanju iseljeništva*, str. 2).

Nakon što je Bosna i Hercegovina 1992. godine stekla nezavisnost od Jugoslavije, počela je agresija na Bosnu i Hercegovinu, koja je trajala četiri godine. Za to su vrijeme mnogi građani Bosne i Hercegovine ubijeni i nestali,

a još ih je više raseljeno. Mnogi od onih koji su protjerani iz svojih mesta ostali su do kraja agresije u mjestima koja nisu bila okupirana u Bosni i Hercegovini, ali je značajan broj državljana Bosne i Hercegovine, sklanjajući se od agresora, napustio Bosnu i Hercegovinu. U prisilnim migracijama u prvoj polovici devedesetih godina 20. stoljeća iz Bosne i Hercegovine iselio se milion ljudi, a većina ih je nastavila živjeti u zemljama prijema i nakon okončanja rata (*Informacija o stanju iseljeništva*, str. 3). Najviše ih je otislo u evropske zemlje (Njemačku, Austriju, Norvešku, Švedsku...), ali i u Sjedinjene Američke Države, Australiju, Kanadu... U mnogim se zemljama formirala brojna bosanskohercegovačka dijaspora.

“Druga polovica 1990-ih obilježena je nastavkom emigracije, bilo zbog spajanja porodica, bilo zbog teške ekonomске situacije u BiH. Razvojni program Ujedinjenih nacija (UNDP) procjenjuje da je između januara 1996. i marta 2001. BiH napustilo 92.000 mladih ljudi” (*Informacija o stanju iseljeništva*, str. 3). Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nastavlja se i u 21. stoljeću. Tome najviše doprinose velika nezaposlenost i nepovoljna ekonomска situacija u Bosni i Hercegovini s jedne strane i migracione politike Evropske unije, koje potiču useljavanje ljudi koji se bave određenim zanimanjima koja su deficitarna u zemljama EU. Procjenjuje se da je 2016. godine izvan BiH živjelo 1.671.177 osoba koje su rođene u Bosni i Hercegovini. Od toga je 57% u zemljama Evropske unije (*Informacija o stanju iseljeništva*, str. 3). Najviše ih je u Njemačkoj (159.380) i Austriji (149.755).

Istraživanja pokazuju da se bosanskohercegovački iseljenici dobro adaptiraju u zemljama prijema. U prosjeku, veoma brzo stječu radne i boravišne dozvole, ostvaruju dobre prihode, zaposlenja i suočavaju se s manje diskriminacije od nekih drugih useljeničkih grupa (*Informacija o stanju iseljeništva*, str. 3). Grupe bosanskohercegovačkih građana u zemljama prijema najčešće formiraju različita udruženja i sudjeluju u društvenom životu u novoj sredini, a trude se i očuvati veze s Bosnom i Hercegovinom. Također, građani Bosne i Hercegovine u inozemstvu ulažu napore u organizaciju dopunskih škola u kojima mladi (druga i treća generacija) uče o vlastitoj kulturi, historiji i jeziku. Veoma često predstavnici bosanskohercegovačke dijaspore upravljaju vlastitim medijima, najčešće časopisima i internetskim stranicama.

Međutim, struktura i organizacija udruženja bosanskohercegovačke dijaspore umnogome je slična strukturi i organizaciji bosanskohercegovačkog stanovništva u domovini. Većinu stanovništva Bosne i Hercegovine čine tri konstitutivna naroda (Bošnjaci, Srbi i Hrvati), kojima je veoma stalno do čuvanja svojih posebnosti i identiteta. Podaci Ministarstva za ljudska prava i

izbjeglice BiH pokazuju da je i bosanskohercegovačka dijaspora uglavnom podijeljena na bošnjačku, hrvatsku i srpsku te da je i članstvo u udruženjima u dijaspori uglavnom jednonacionalno. U ovom nas radu najviše zanima stanje bošnjačke dijaspore u evropskim zemljama, a ostalih činjenica doticat ćemo se onoliko koliko to zahtijeva glavna tema.

2. JEZIK BOŠNJAČKE DIJASPORE

Zanimanje lingvističkih institucija u BiH za bosanski jezik u dijaspori veoma je malo. To ni u kom slučaju ne bi smjelo biti tako, prije svega zbog brojnosti govornika bosanskog jezika u dijaspori, zatim i zbog njihove raspršenosti po svijetu (Evropa, Amerika, Australija, Azija...). Bošnjačka dijaspora nema iste uvjete života u svim dijelovima svijeta. Bošnjačke zajednice nemaju istu brojnost, nisu jednako uključene u školski sistem u zemljama prijema, Bošnjaci nisu jednako grupirani na teritorijama zemalja prijema, žive u sredinama u kojima se govore različiti “domaći” jezici i sl. Logično je očekivati da će i nivo njihova ulaganja u očuvanje bosanskog jezika i ulaganje u očuvanje bošnjačkog i bosanskog identiteta biti različiti. Preciznije, različite zajednice u dijaspori vode različite jezičke politike. Različite politike u različitim uvjetima dat će različite rezultate, ako ne budu postojale određene konvergencije. Ako matica zaista želi biti matica i u jezičkom smislu, onda bi morala da uzima u obzir jezičke potrebe dijaspore i specifične uvjete u kojima dijaspora živi i djeluje.

Prije svega, jezičke politike u matici morale bi uzeti u obzir različitu dijalekatsku stvarnost zajednica u dijaspori. Dijalekti bosanskog jezika u Bosni i Hercegovini razvijali su se dugo i izglose su se formirale i stabilizirale “prirodnim” putem. Dijalekatska je slika značajno narušena za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992–1995), jer je mnogo stanovništva moralno napustiti kraj u kome je živjelo. Ako se raseljeno stanovništvo zadržavalо u granicama Bosne i Hercegovine, to je stanovništvo opet dospjevalo na teren na kome se govori isti jezik. Govornici u dijaspori imaju različitu dijalekatsku pripadnost, a dospjeli su na teren na kome se ne govori njihov maternji jezik. Za istraživanje govora bošnjačke dijaspore ne može se primjenjivati metodologija koja se primjenjuje za dijalektološka istraživanja u matici i bosništvi bi morali razviti adekvatnu metodologiju za proučavanje govora u dijaspori.

Isto tako, valjano jezičko planiranje u dijaspori ne može biti puko preslikavanje nastojanja koja se sprovode i mogu biti korisna u matici. Govornici u dijaspori suočavaju se s drukčijim izazovima i problemima, čijem rješavanju treba pristupiti na poseban način.

U ovom trenutku lingvisti i lingvističke institucije u Bosni i Hercegovini nemaju pravi uvid u stanje bosanskog jezika u dijaspori. Uglavnom vlađa uvjerenje da je jezik bosanskohercegovačkih iseljenika ugrožen i iskvaren utjecajem jezika zemlje prijema pa ga treba očuvati u bilo kom obliku, a po mogućnosti u standardnom obliku koji uživa prestiž u Bosni i Hercegovini. Takvo gledanje nije potpuno pogrešno, ali je prilično jednostrano – uzima u obzir samo gledište maticе. Zaboravlja se da dijaspora već dugo živi svoj život i ima vlastitu produkciju, čak možemo reći da ima vlastitu tradiciju. To ne treba zanemariti. Stvarnost dijaspore je drukčija i treba je upoznati da bi se mogli poduzeti ispravni i učinkoviti koraci u jezičkom planiranju i menadžmentu. Uvid u stvarno stanje jezika u dijaspori omogućio bi, naprimjer, dobro polazište za pravljenje udžbenika bosanskog jezika za učenike u dijaspori. Autor koji piše udžbenik bosanskog jezika ne smije imati ista očekivanja i ista polazišta ako piše za učenike u Bosni i Hercegovini i za učenike u dijaspori, jer ni sami učenici nemaju ni ista očekivanja ni ista polazišta.

U dijaspori su mediji veoma važni faktori očuvanja, širenja i popularizacije bosanskog jezika i u velikoj mjeri mogu djelovati na formiranje stavova svojih čitalaca. Jezik tih medija i jezičke politike koje *de facto* sprovode treba imati na umu prilikom promoviranja određenih jezičkih programa i politika u matici. A i govornici bosanskog jezika u Bosni i Hercegovini i govornici u dijaspori svjesni su da je matica jedino mjesto na svijetu koje može biti centar konvergencijskih jezičkih težnji.

3. ČASOPISI BOŠNJAČKE DIJASPORE U EVROPI

Cilj je medija u dijaspori najčešće da informiraju članove zajednica, ali također služe i da izgrađuju osjećaj jedinstva unutar zajednice ili, u nekim slučajevima, i više zajednica. Također, oni promoviraju i određene društvene vrijednosti, kao što su integracija u društvo zemlje domaćina te čuvanje vlastitog identiteta i veza s maticom (Bosnom i Hercegovinom). U vezi s tim su i jezičke politike koje sprovode. Te su politike nekad odrazi jezičkih politika koje se sprovode u zemlji matici, ali mogu biti i originalne, nastale kao posljedica uvjeta života u zemlji prijema.

Od druge polovice devedesetih godina dvadesetog stoljeća u evropskim se zemljama izdavao velik broj časopisa koje uređuju pripadnici bošnjačke dijaspore. Neki su od njih prestali izlaziti nakon nekog vremena, ali su mnogi aktivni i danas. Navest ćemo neke od časopisa: *Bilten Islamskog kulturnog centra Bošnjaka u Berlinu*, e. V. (Njemačka), *BH Glas* (Danska), *Bošnjak* (Slovenija), *Glas BiH* (Švedska), *Haber* (UK), *Naša Bosna* (Holandija), *Šeher*

Banja Luka (Švedska), *Novi Selam*, glasnik Mešihata Islamske zajednice Bošnjaka u Njemačkoj (Njemačka), *Oaza* (Austrija), *Pangea*, njemačko-bosanski online-magazin (Njemačka), *Sebilj* (Italija), *Žena – Kvinnna*, list BH saveza žena u Švedskoj itd.

Mediji bošnjačke dijaspore predstavljaju obiman korpus, koji vrijedi istražiti, zanimljiv sa stanovišta proučavanja jezičke strukture, jezičke kulture, analize diskursa i sociolinguistike.

4. JEZIČKA POLITIKA

Jezička politika tema je kojoj se često posvećuje pažnja u bosanskohercegovačkoj lingvistici. Bosna i Hercegovina je multietnička država. Konstitutivnim narodima Bosne i Hercegovine veoma je stalo do čuvanja svojih posebnosti i identiteta. Maternji jezik smatra se veoma važnom komponentom identiteta i često je tema i lingvističkih i političkih rasprava i analiza. Međutim, malo je sistematičnih sociolinguističkih pristupa temi jezičke politike. Objavljeni radovi o jezičkoj politici najčešće se bave pojedinačnim problemima. Pritom se često odlikuju površnošću ili pristrasnošću.

Teme o kojima se piše u bosanskohercegovačkoj sociolinguistici najčešće se tiču standardizacije jezika, imenovanja jezika u Bosni i Hercegovini, statusa jezika u Bosni i Hercegovini u službenim dokumentima i primjeni službenih odluka u praksi, najčešće u obrazovnom procesu. Pritom se jezička politika obično shvata samo kao politika koju sprovode državne ili međunarodne institucije. Smatramo da navedene teme predstavljaju samo jednu stranu jezičke politike, koja jeste značajna, ali nije dovoljna da se političke dimenzije jezika shvate u potpunosti. Staviše, insistiranje na proučavanju samo te strane jezičke politike izaziva pogrešno i površno shvatanje samog pojma jezičke politike, smanjuje zanimanje za njene ostale aspekte, čini ih manje atraktivnim za proučavanje i stavljanje fokusa društvenog zanimanja na njih. To otvara put raznim manipulacijama. Stoga je potrebno osvijetliti sve aspekte jezičke politike i promovirati jedno šire shvatanje tog pojma.

U ovom ćemo radu jezičku politiku shvatati kao “općenito prihvaćen set izbora jezičkih sadržaja – bilo glasova ili riječi ili gramatike – ili jezičkih varijeteta – bilo kodova ili dijalekata ili imenovanih jezika – i uvjerenja ili ideologija povezanih s tim izborima” (usp. Spolsky – Lambert 2006: 561). U skladu s tim, može se zaključiti da se jezička politika može prepoznati i “u jezičkim praksama i uvjerenjima ili u formalnim političkim (*policy*) odlukama kao što su zakoni, ustav ili uredbe” (Spolsky – Lambert 2006: 561). Promoviranje takvog shvatanja jezičke politike moglo bi *donekle* smanjiti mogućnost

manipulacija, jer, prema navedenoj definiciji, svaki izbor riječi, konstrukcije rečenice, izbor pisma na kome se piše tekst i sl. predstavlja odraz jezičke politike onog ko pravi taj izbor. Dakle, jezičku politiku, po tom shvatanju, može voditi pojedinac, porodica, poslovna kompanija, vjerska zajednica, škola, politička partija, vladine i nevladine organizacije, mediji itd.

Svaki izbor riječi koji pojedinac pravi odraz je određene jezičke politike. Tako, naprimjer, izbor pozdrava može predstavljati sredstvo kojim se pojedinac uklapa u očekivanja grupe ili zajednice ili, pak, sredstvo kojim pojedinac usmjerava razvoj jezika. U Bosni i Hercegovini, naprimjer, postalo je uobičajeno da govornici “pozdravljaju i selame” prisutne na okupljanjima, premda su ta okupljanja nekad veoma svjetovne naravi, a *selam* je dominantno vjerski pozdrav. Također, osoba koja razmišlja hoće li nekome poželjeti *lahku* ili *laku noć* vodi ozbiljnu jezičku politiku, iako toga možda i nije svjesna.

Porodica može voditi vlastitu jezičku politiku. Roditelji mogu usmjeravati djecu da što prije usvoje standardni jezik, jer to olakšava život i pruža određene povlastice koje se bez tog ne mogu postići. Također, mogu ih usmjeravati i da njeguju i čuvaju zavičajni idiom te ih ohrabrivati da usvoje strane jezike. Porodična jezička politika naročito je značajna u porodicama u iseljeništvu, koje mogu ohrabrvati ili obeshrabrvati svoje mlađe članove da nauče jezik zemlje porijekla.

Vjerske zajednice mogu voditi jezičku politiku na mnogo načina, naročito ako imaju vlastito izdavaštvo i školstvo. U svakom slučaju moraju birati i planirati na kojem će jeziku vršiti službu i obrede i koliko će se prilagoditi lokalnim vjernicima te kakav će stav zauzeti prema “prestižnim” jezicima vjere, kakav je u islamu arapski, u katoličanstvu latinski itd. Također, vjerske zajednice mogu donositi i akte kojima reguliraju jezičku politiku u mjeri i u okvirima u kojima imaju ovlaštenja. Primjer takvog akta je *Rezolucija o bosanskom jeziku* Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (<http://sabor.islamskazajednica.ba/2015-05-12-08-39-20/vijesti/153-sabor-iz-usvojio-rezoluciju-o-bosanskom-jeziku>, posjećeno 10. 11. 2016).

Poslovne kompanije vode svoju jezičku politiku biranjem jezičkih sredstava kojima se služe pri obavljanju poslova. Biraju na kojem će jeziku pisati ugovore, logotipe, iskaznice i druge dokumente. Banke, naprimjer, određuju koje će jezike ponuditi na bankomatima. Nekad kompanije mogu izdavati i vlastite jezičke priručnike zahvaljujući kojima olakšavaju poslovno komuniciranje svojim zaposlenicima. Takav je, naprimjer, *Jezični priručnik Coca-Cole HBC Hrvatska* (drugo izdanje dostupno na <http://www.prirucnik.hr/img/Jezicni-priručnik-Coca-Cole-HBC-Hrvatska-02-2012.pdf>, posjećeno 10. 11. 2016).

Primjera se može navesti još mnogo. Za dobru ili lošu jezičku politiku danas se u Bosni i Hercegovini hvale ili okriviljuju isključivo lingvisti, mada je moć lingvista da usmjeravaju razvoj jezika ograničena. Oni mogu imati vlastite jezičke politike, mogu se smatrati autoritetima, ali, u konačnici, jezičkim razvojem upravlja cijela jezička zajednica.

5. JEZIČKE POLITIKE U MEDIJIMA

U sproveđenju jezičkih politika, a – implicitno ili eksplicitno – i njihovu kreiranju učestvuju i mediji. Jezik u medijima često je u bosanskohercegovačkoj lingvistici tema istraživanja koja se tiču jezičke kulture ili analize diskursa, ali su jezičke politike koje mediji sprovode rijetko tema *sociolinguističkih* istraživanja, prvenstveno zbog pojednostavljenog shvatanja jezičke politike. Međutim, činjenica je da je jezik osnovno *sredstvo* kojim mediji djeluju. Kako se može reći da “sam izbor riječi u pojedinim pravopisnim rječnicima predstavlja usmjeravanje” (Halilović 2014: 253), isto se može ustvrditi i za medije. Svaka je upotreba jezika (praksa) odraz određene jezičke politike, mada svaki izbor jezičkih sredstava nije podjednako zanimljiv. Smatramo da je potrebno istražiti mehanizme i sredstva te ciljeve i posljedice jezičke politike koju vode mediji.

Mediji mogu sprovoditi jezičku politiku na više načina. Prije svega, mogu praviti vlastite lektorske priručnike u kojima će preporučiti neke oblike, a neke označiti kao nepoželjne. Oni također mogu podržavati tuđe jezičke politike, promovirati tuđe programe (manifeste, deklaracije, rezolucije), tekstove i knjige. Mediji, zatim, biraju na kojem će pismu pisati svoj logotip. U vezi s tim, u BiH se izbor svodi na Čirilicu i latinicu. Dalje, mediji odlučuju na kome će pismu izlaziti, hoće li sadržaje na internetskim stranicama ponuditi i na Čirilici i latinici, hoće li snimati emisije o jezičkoj kulturi, hoće li zapošljavati lektore, hoće li pozivati lingviste da budu gosti u stručnim i političkim emisijama i programima o kulturi. Pojedini mediji u Bosni i Hercegovini uvijek za mišljenje o jeziku pitaju istog lingvista, tako da postaju nosioci jednoumlja. S druge strane, ti su mediji skloni kritiziranju mišljenja drugih lingvista, onih koji misle drukčije nego njihovi favoriti. Ipak, najzanimljiviji pokazatelji jezičke politike u medijima jesu izbori koje prave autori tekstova i voditelji emisija u vezi s upotrebom jezika, naprimjer, sprovode li purističku politiku ili su otvoreni za posuđenice, jesu li skloni tvorbi novih riječi, upotrebi žargonizama, dijalektizama i sl.

6. JEZIČKE POLITIKE U *BILTENU IKB U BERLINU* I ČASOPISIMA *OAZA* I *PANGEA*

Kao što je već napomenuto, u ovom ćemo radu jezičkom politikom smatrati ne samo eksplisitni angažman koji se tiče usmjeravanja razvoja i upotrebe jezika, već ćemo zastupati tezu da se jezička politika može prepoznati i u *jezičkim praksama i uvjerenjima* i u *formalnim dokumentima*. Takav je stav poznat u međunarodnoj sociolinguistici, ali dosad nije korišten u bosanskohercegovačkoj sociolinguistici te nije primjenjivan ni na analizu bosanskohercegovačkih medija. U radu ćemo analizirati jezičku politiku u nekim časopisima koji su izdati u dijaspori: prvom broju *Biltena IKB u Berlinu* (BIKCB), prvom broju časopisa *Oaza* (OAZA) i prvom broju magazina *Pangea* (PANGEA).

Bilten IKB u Berlinu izdaje Islamski kulturni centar Bošnjaka u Berlinu kao svoje glasilo dvaput godišnje. Prvi broj objavljen je u junu 2009. (godina I, broj I, januar – juni 2009). Imao je 6 strana.

Časopis *Oaza* “nastao je kao zajednički projekat Bošnjaka koji žive u raznim austrijskim gradovima sa ciljem prenošenja što više lijepih riječi i korisnih informacija, te da tekstovi i prilozi u ovom listu budu poticaj za sljedeće zajedničke projekte” (OAZA, 3). Prvi broj objavljen je u decembru 2008. i imao je 40 strana.

Prvi broj magazina *Pangea* objavljen je u decembru 2016. godine. Ima 60 strana. Magazin izdaje Netzwerk bosnischer Akademiker und Studenten e.V. (Mreža bosanskohercegovačkih studenata i akademika u Njemačkoj).

Prve smo brojeve odabrali jer se u njima očekuje iznošenje određenog programa rada u budućnosti, odnosno predstavljanje politike časopisa (ne samo jezičke). Ipak, budući da nijedan od navedenih časopisa nije lingvistički časopis, ne možemo u njima očekivati formalne dokumente kojima oni definiraju jezičku politiku. Stoga ćemo o njihovoј jezičkoj politici zaključivati na osnovu *uvjerenja i jezičke prakse*.

6.1. Uvjerenja

6.1.1. Eksplisitno iskazanih uvjerenja o jeziku najviše je u BIKCB. Izdavač ovog biltena je vjerska i kulturna institucija pa se u njemu jezik predstavlja kao važna komponenta identiteta a nekad se dovodi u vezu s vjerom. Tako se u uvodniku navodi (isticanje naše):

“Biti na usluzi čovjeku i očuvanje bošnjačkog identiteta, koji je sazdan u vjeri, **jeziku** i domoljublju, vodilja je rada IKB-Berlin.” (BIKCB, 1)

Jezička politika u vidu iskazivanja stavova još je eksplicitnije iskazana u članku “Bosanska dopunska škola”:

“Dragi đaci, dragi roditelji,

Nakon kratkog zastoja, sa radom je ponovo počela Bosanska dopunska škola u prostorijama IKB-Berlin. Veza sa domovinom je jako bitna, prije svega u dijaspori. **Kako bi daleko od domovine sačuvali svoj jezik i svoju kulturu, jako je bitno aktivno raditi na održavanju svoga jezika, kao osnovne komponente nacionalnog identiteta.**

Gоворити босанским језиком, познавати богату босанку књижевност и босанку разнолику културу, су основне компоненте које сачињавају рад Босанске допунске школе. Драга дјечо, у Босанској допунској школи се друžите са својим вршњацима, који као и ви, имају исте интересе и занимљиве, а још уз то Босанци су као и ви, **i zajedno учите и прoučavate** свој **матерњи језик**. **Poznavanje više jezika spada u najveće bogatstvo čovjeka, меđutim poznavanje maternjeg jezika spada u obavezu**. Стога, dragi roditelji, учествујмо zajedno у одгоју наше дјече. **Bogatstvo koje наша djeca imaju, da odrastaju sa dva jezika, treba unaprijediti i podržavati**. Своју дјечу шалјите у Босанку допунску школу, додатна сазнанja нису никако dodatna opterećenja.” (BIKCB, 5; isticanja naša)

Taj je tekst praćen ilustracijom na kojoj silueta djeteta raširenih ruku govori: “U Bosanskoj dopunskoj školi ћу naučiti bosanski jezik i još mnogo toga...”

6.1.2. Časopis *Oaza* bavi se raznovrsnim temama koje su značajne za bošnjačku dijasporu. To uključuje i dvojezičko obrazovanje manjina u Austriji. Za naše istraživanje jezičke politike posebno je značajan tekst “Dvojezično obrazovanje u Austriji” (OAZA, 16), koji je napisala bakk. phil. Andrea Iveljić. Taj je tekst posebno značajan zbog toga što se jezička politika u njemu ogleda u stavovima. Prvobitna je namjera teksta da informira, ali i da kritizira. Tekst počinje sljedećim odlomkom (isticanja naša):

“Iako se u posljednje vrijeme u austrijskim medijima sve više govori o integracijskim projektima, koji su između ostalog usko vezani i za fenomen dvojezičnog odrastanja djece doseljenika, **javnost se баš i ne može pohvaliti saznanjem da je ovaj problem i zakonski odavno reguliran**. Naime, u Austriji postoji nekoliko zakonskih odredbi koje rješavaju pitanja dvojezične nastave za autohtone manjine poput gradićanskih Hrvata, koruških Slovenaca, gradićanskih Mađara, Čeha, Slovaka,

Roma i drugih, no tu su i zakoni koji se tiču i “novih” doseljenika iz 60-ih, 70-ih, te 90-ih godina prošlog stoljeća. **Nažalost o ovim zakonima doseljenička populacija jako malo zna. Kako to da, uprkos dobroj suradnji između školskih, pravnih i drugih infrastrukturnih ustanova, dvojezična nastava još uvijek nije uspostavljena kao sastavni dio edukacijske tradicije ove zemlje?”** (OAZA, 16)

Autorica teksta dalje se osvrće na historiju “školskih” odnosa između SFRJ i Austrije i “dodatnu nastavu na maternjem jeziku” za djecu jugoslovenskih useljenika:

“Bilateralni sporazumi između Austrije i SFR Jugoslavije tokom 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća omogućili su organiziranje “dodatne nastave na maternjem jeziku” za djecu doseljenika, čija je primarna funkcija bila pohađaoce “odgajati” u “jugoslovenskom duhu”, da bi jednog dana, po povratku njihovih roditelja u zemlju porijekla, bili ravnopravni ostatku matične zajednice. Ova ideja nije bila prihvaćena objeručke, doseljenici su sumnjali u to da će ovakva vrsta nastave doprinijeti izgradnji identiteta njihove djece, s čim se nekoliko godina kasnije složio i sam Školski savjet Austrije. On školsku nastavu od tada svodi isključivo u okvire austrijskog nastavnog plana, pri čemu riječ integracija dobija sasvim novi i jednoznačan smisao: nastava na (isključivo) njemačkom jeziku jedini je siguran put do ulaska i učešća u austrijskom društву. Bit će potrebno da prođe više od dvadeset godina da bi ovakva jedna “dogma” bila opovrgнутa.” (OAZA, 16)

Autorica dalje navodi da su iskustva vodećih stručnjaka koji su se bavili tim pitanjima (imenom navodi Katarinu Brzić, Andreu Zorku Kinda-Berlaković i Gordana Ilić-Marković) pokazala “upravo suprotno od onoga što je 80-ih godina zagovarao Školski savjet” (OAZA, 16). Nakon toga navodi se lijepo oblikovan stav o dvojezičkoj nastavi i značaju maternjeg jezika zasnovan na mišljenju lektorice Ilić-Marković: “Naime, poznavanje maternjeg jezika je od velike važnosti i presudno je za učenje drugih jezika. Stoga proširenu ponudu u školama (npr. jezici autohtonih manjina u Austriji) ne treba doživljavati kao konkurenčiju dosadašnjoj ponudi stranih jezika, već kao poticanje raznovrsnosti” (OAZA, 16). Također navodi i mišljenje A. Z. Kinda-Berlaković o nastavi u novije vrijeme: “Nastava funkcioniра tako što se različiti predmeti povremeno izučavaju isključivo na maternjem jeziku ali se djeci nastoji i približiti njihova kultura, pa se s vremenom na vrijeme obrađuju i teme koje se tiču

ex-jugoslovenskog područja, s ciljem da djeca steknu svijest da i njihov jezik ima vrijednost kao i njemački” (OAZA, 16).

Šta je političko u tom tekstu? Prije svega, sama tema. Ona se tiče odnosa dviju država, odnosa Austrije prema doseljenicima i njihovoj djeci, odnosa doseljenika prema vlastitoj djeci i njihovoj budućnosti i pojedinim komponentama njihova identiteta. A u tekstu koji ovdje analiziramo vrednuju se ti odnosi i postupci i izlažu se kritici ili se preferiraju drugi postupci i odnosi. U ovom slučaju autorica teksta određene vrijednosti koje se tiču maternjeg jezika u obrazovanju promovira na osnovu mišljenja drugih stručnjaka. To njenom tekstu daje više kredibiliteta i ozbiljnosti. Međutim, sve su to izbori koji su mogli biti i drukčije postavljeni: možda bi drugi autor preferirao prijašnje stanje u odnosu na savremeno, možda bi pronašao izvore u kojima se kaže da dobro poznavanje maternjeg jezika nije važno za usvajanje stranih jezika ili u kojima bi stajalo da je maternji jezik inferioran u odnosu na njemački. Drugi bi autor mogao tražiti mišljenje od drugih stručnjaka, koji bi imali drukčije mišljenje. Dakle, svaka je misao u ovom članku vođena namjerom da se promovira jedna ideja, a sve što je rečeno o historiji ili budućnosti, svako vrednovanje, kritika, žaljenje što nije drukčije – sve to služi da ideja koja se promovira bude uvjerenljiva. Potcrtavamo poentu: iza svakog izbora stoji određena politika. I to nije ništa loše – to je jednostavno neminovnost koja prati komuniciranje i, napolikon, samo postojanje.

U nastavku teksta autorica ističe da “ipak, bez obzira na idealne zakonske odredbe, praksa pokazuje da je premalo materinaca uključeno u nastavu ovog tipa” (OAZA, 16). Kvalifikacije poput riječi *idealno* i *premalo* jasno pokazuju da iza navedenog iskaza стоји jasan sistem vrijednosti, u kome je poželjno da mnogo više djece uči maternji jezik na dodatnoj nastavi. Autorica dalje nastavlja (isticanja naša):

“U bečkim gimnazijama dodatnu nastavu za b/h/s pohađa **samo** šezdeset dvoje učenika, što je jedva 0,08% od ukupnog broja onih kojima je ovaj jezik maternji. Ovakav nesklad pripisuje se nepoznavanju mogućnosti od strane roditelja i učenika. Nisu samo edukativne društvene instance svjesne da je **potrebno što prije reagirati** na problem pomenute neinformiranosti, cijelokupno austrijsko društvo polako **se budi**, uviđajući **važnost resursa koje ova zemљa posjeduje a koji zbog nemara uporno propada**. **Dodatne kampanje** na ovu temu mogle bi višestruko **unaprijediti** gospodarstvo Austrije, kao jedne od vodećih zemalja koja ulaže u razvoj zemalja jugoistočne Evrope, u čemu **maternji**

govornici jezika pomenutog područja mogu odigrati presudnu ulogu.” (OAZA, 16)

Istaknute riječi u prethodnom odlomku još jedanput pokazuju da se tekst zalaže za jezičku politiku koja će povećati svijest useljenika iz jugoistočne Evrope u Austriji da je njihovo poznавanje svog maternjeg jezika veoma važan resurs kojim Austrija raspolaže i koji može biti važan za austrijsko ulaganje u zemlje njihova porijekla. Dakle, njihova je dvojezičnost shvaćena kao vrijednost u koju treba ulagati, što je, po našoj ocjeni, veoma dobra politika. Autorica kao jednu poželjnu akciju spominje kampanje kojim bi se smanjila neinformiranost o pogodnostima koje danas pruža dodatna nastava na maternjem jeziku. Možemo smatrati da je i njen tekst jedan doprinos takvoj kampanji. To potvrđuje i sljedeća strana časopisa (OAZA, 17), na kojoj su navedene adrese i kontaktne informacije centara u kojima se mogu dobiti informacije o ovoj temi (*Schulberatungsstellen für AusländerInnen/MigrantInnen bei den Landesschulräten/bein Stadtschulrat für Wien*).

Još jedan tekst u analiziranom broju *Oaze* odlikuje se eksplisitim iznošenjem stavova o jeziku. To je tekst govora turskog predsjednika Abdullaha Güla na sajmu knjige u Frankfurtu. Tekst je priredila prof. Indira Ibrišimović. U predsjednikovu govoru posebno se ističe sljedeći odlomak:

“Jedno od upečatljivih obilježja turske kulture je turski jezik, koji je stoljećima oblikovan na bogatom području od Dalekog istoka do zapadne Evrope. Pisan je još od početaka historije čovječanstva na različitim materijalima od kamenja do papira i svim vrstama pisama. Ovo tradicionalno iskustveno blago je dovelo do toga, da se Turska ubraja u zemlje koje posjeduju najveću zbirku rukom pisanih knjiga, od kojih ćemo neke zajedno razgledati na ovom sajmu.

Učešće Turske na sajmu knjige, ovdje u Frankfurtu, smatram važnom etapom i u pogledu tradicionalno prijateljskih odnosa Njemačke i Turske. **Smatram da upravo knjiga i umjetnost imaju tu važnu funkciju daljeg upoznavanja naših naroda i zблиžavanja koje iz tog slijedi.”** (OAZA, 35)

Istaknuti stavovi o jeziku kao značajnoj komponenti kulturnog identiteta te knjizi (koja se ovdje može smatrati trajnim materijalnim zastupnikom jezika) kao mostu među kulturama i narodima mogu se smatrati stavovima koji predstavljaju jezičku politiku. To se može smatrati primjerom *vanjske jezičke politike*, jer se jedan jezik, u ovom slučaju turski, promovira na prostoru

koji nije izvorni turkofoni prostor i to putem književnosti i kulture. Ostatak teksta služi kao podrška navedenim jezičkopolitičkim stavovima. Ovdje nećeemo preispitivati tačnost ostatka teksta odlomka niti vjerodostojnost prijevoda, ali ćemo odgovoriti na pitanje kako se u navedenom tekstu odražava jezička politika časopisa. Odgovor je – izbor. Bez obzira na to što navedeni odlomak predstavlja stavove jednog čovjeka ili organizacije koju on zastupa, redakcija časopisa odlučuje koje će sadržaje prenijeti bez komentara, koje će kritizirati, koje hvaliti, a koje ignorirati. Dakle, u izboru sadržaja odražava se politika, a u prenesenim stavovima o jeziku – i njihovu prešutnom odobravanju – jezička politika časopisa.

6.1.3. *Pangea* je magazin namijenjen bosanskohercegovačkoj dijaspori i služi za informiranje o različitim temama. Sjedište redakcije je u Duisburgu u Njemačkoj.

Prvo eksplisitno izjašnjavanje o jezičkoj politici magazina nalazi se u „Uvodnom komentaru”, koji potpisuje Ahmed Spahić: „Sadržaj magazina bit će dostupan kako na njemačkom, tako i na bosanskom jeziku, čime želimo doprijeti i do onih koji ne govore njemačkim jezikom” (PANGEA, 5).

Jedan od sagovornika *Pangee* kaže: „Ja sam još uvijek jako povezan sa domovinom, u kući sam odrastao pričajući bosanski jezik, naravno u kontaktu sam sa rođinom i tokom praznika sam uglavnom tamo.” U navedenom iskazu ne možemo prepoznati eksplisitran stav o njegovoj jezičkoj politici, ali možemo bar dva implicitna. Prvi je važnost poznавanja bosanskog jezika u dijaspori za vezu s domovinom, a drugi je imenovanje jezika. Govornik svoj jezik naziva *bosanskim*, a ne nekom složenicom ili kombinacijom poput „b/h/s”, „B/H/S”, „BHS” ili „bhs”, koje mnogi Bošnjaci, naročito mladi, olakšo koriste umjesto naziva *bosanski*.¹

Drugi sagovornik *Pangee* opisuje svoj početak školovanja i jezičke mijeđe koje je prošao za vrijeme izbjeglištva, povratka u Bosnu i Hercegovinu

---

1 Usp.: „Treba napomenuti da se inače, pored zvaničnih naziva za jezike u Bosni i Hercegovini, tačnije u Federaciji, često upotrebljava i termin bošnjački ili istovremeno bosanski, hrvatski, srpski (ili i srpski). Ovaj posljednji tročlani lik svojstven je primarno Bošnjacima. (...) Tročlano ime jezika upotrebljavaju i nastavnici bosanskog jezika koji izvode nastavu van BiH. Nedavno smo imali prilike držati predavanje nastavnicima maternjeg jezika iz Austrije. Bili su obavezni pored svog imena upisati ime jezika iz kojeg izvode nastavu. Hrvati i Srbi pored svog imena napisali su da predaju hrvatski, odnosno srpski, a Bošnjaci su, bez izuzetka, napisali B/H/S.” (Muratagić-Tuna 2016: 65)

i ponovnog odlaska u Njemačku. Iz njegovih riječi može se razabratи utjecaj jezičke politike na njegov život:

“Zajedno sa mojim roditeljima i tri godine starijom sestrom sam 1995. godine, pred kraj rata u BiH izbjegao u Njemačku.

Moj otac služio je u Armiji RBiH, međutim bio je ranjavan tokom rata i nažalost smo potragu za boljim životom nastavili van BiH. **Tada sam imao 7 godina i odmah sam bio upisan u prvi razred, bez ikakvog poznavanja njemačkog jezika. Postojaо je razred koji je posebno formiran za izbjeglu djecu.** Nakon trećeg razreda moja majka, moja sestra i ja smo se morali vratiti u Bosnu, s obzirom da je rat oficijelno okončan. Moj otac je ostao u Njemačkoj jer je imao podršku tadašnjeg šefa, ostao je sa nadom da ćemo se vratiti. **I tako sam krenuo u četvrti razred osnovne škole iako sam polako počeo zaboravlјati bosanski jezik.** Uslijedilo je ponovno prilagođavanje i ponovni izazovi.

Dvije godine kasnije, tokom 2000. godine, moj otac je uspio dobiti stalno i dugoročno zaposlenje i time nam je omogućen povratak u Bielefeld čime smo opet bili ujedinjena porodica.

Peti razred sam, na savjet tadašnjeg direktora, morao ponoviti, kako bi “osvježio” jezik. Za mene je to tada bio poraz, morati ponoviti razred, međutim i to je dio života izbjeglog djeteta, znati se nositi sa porazima.” (PANGEA, 19)

Govornik ne kritizira eksplicitno nijednu jezičku politiku koja mu je otežala život, ali dovoljno je to što su one dovele do toga da se osjeća poraženo. Naravno, situacija je bila veoma komplikirana i nije uvijek teško naći pravo rješenje. U odlomku su spomenuti i neki dobri potezi koji se tiču jezičke politike, naprimjer, činjenica da je postojao poseban razred za izbjeglu djecu. Mogu se prepoznati i loši potezi, kakav je činjenica da je za kratko vrijeme počeo zaboravlјati jezik, odnosno da nije postojao neki “organizirani otpor zaboravljanju jezika”. Za ovaj je tekst najvažnije da govornik pričajući o svom uspjehu relativno opširno navodi kakve je teškoće imao s nedovoljnim poznavanjem jezikâ – svjedoči o stavu, odnosno uvjerenju da je poznavanje jezika veoma važan faktor uspjeha.

6.2. Izbor jezičkih sredstava

6.2.1. Osim u stavovima i uvjerenjima, jezička se politika može prepoznati i u izboru jezičkih sredstava u praksi. Jedan značajan izbor koji često ima snažne političke konotacije jeste izbor pisma na kome se časopisi izdaju. Sva

tri analizirana časopisa objavljena su na latinici, kao što su i svi drugi časopisi bošnjačke dijaspore koji su nam poznati. U sva tri je časopisa zastupljena ije-kavska zamjena jata.²

6.2.2. Važno pitanje s političkim konotacijama jeste imenovanje maternjeg jezika ili jezika nastave u časopisima.

U *Pangei* i *Biltenu IKB Berlin* jezik se redovno imenuje kao *bosanski*. Neke smo primjere naveli u prethodnim odlomcima.

U austrijskom časopisu *Oaza* za jezik se koristi naziv *bosanski/hrvatski/srpski* ili *b/h/s*: "...od čega je samo za predavanje bosanskog/hrvatskog/srpskog i turskog zaduženo njih 175", "...ima po jednog profesora za djecu koja govore bosanskim/hrvatskim/srpskim", "...jedan predaje samo na b/h/s-u jednom dijelu grupe, dok drugi predaje na njemačkom", "U bečkim gimnazijama dodatnu nastavu za b/h/s pohađa samo šezdeset dvoje učenika" (OAZA, 16). Svi su navedeni primjeri u vezi s nastavom i odražavaju gledište po kome se posebnosti bosanskog, hrvatskog i srpskog poštjuju, ali po kome nema opravdanja zbog tih posebnosti organizirati posebnu nastavu.

6.2.3. Osim imenovanja jezika, važno je jezičkopolitičko pitanje prisustvo drugih jezika u časopisima te funkcije za koje služe. Tu ne ubrajamo leksiku stranog porijekla.

U *Biltenu IKB Berlin* osim bosanskog prisutni su još njemački i arapski jezik. Njemački se pojavljuje samo u nazivu izdavača: "ISLAMISCHES KULTURZENTRUM DER BOSNIAKEN IN BERLIN e.V." Taj se naziv nalazi na dnu svih stranica osim jedne. Arapski se jezik pojavljuje na posljednjoj stranici biltena, u rubrici *Savjetodavno*. Tu je navedeno 17 izraza na arapskom jeziku koji su predstavljeni u obliku savjeta "izgovori određeni izraz u odgovarajućoj situaciji", naprimjer: "Reci : Bismillah (U ime Allaha) - kad nešto radiš!", "Reci : Es-selamu 'alejkum (Neka je mir i spas Božiji s vama) - kad sretneš muslimana!" itd.

Osim bosanskog u *Pangei* se koriste još njemački i engleski jezik. Engleski se jezik koristi za nazive nekih rubrika (*Insights, Discover Bosnia*) te za nazive studija koje su završili pojedini sagovornici *Pangee*. Na engleskom je i dio teksta "The Yosemite of the Balkans", koji govori o Nacionalnom parku Sutjeska. Njemački je jezik korišten u nazivima stipendija koje su dobijali

---

2 U nekim magazinima koji su namijenjeni doseljenicima sa Balkana ili iz cijele bivše Jugoslavije, kakav je, naprimjer, austrijski *Kosmo*, prisutne su i ijekavica i ekavica, a ponekad se i kombiniraju, kao u naslovu "U službi v(j)ere" (*Kosmo*, br. 79, 12–01. 2016, str. 3).

sagovornici *Pangee* i nazine organizacija s kojima sarađuju pojedini sagovornici magazina. Njemački je jezik prisutan i u rečenici: “Die Herkunft ist gleichzeitig Fluch und Segen. Mit der negativen Seiterwar er konfrontiert, als er einen Studienplatz in den USA sicher hatte”, nakon koje slijedi i njen približan prijevod: “Porijeklo je ujedno i blagoslov i prokletstvo. Sa negativnom stranom Adnan se suočio kada je imao mjesto za studiranje u SAD-u...” Budući da takvih slučajeva nema više, ovu rečenicu i njen prijevod ne možemo smatrati odrazom jezičke politike, već tehničkom omaškom.

U prvom broju časopisa *Oaza*, osim bosanskog, koriste se njemački i engleski, a u reklamama još i turski te neki drugi jezici. Engleski se koristi samo u impresumu (OAZA, 37), gdje su funkcije koje vrše članovi redakcije navedeni i na bosanskom i na engleskom. Na oba ova jezika navedena je i obavijest o pravima na upotrebu tekstova.

Najupadljivija upotreba njemačkog je u tekstu “Stanovanje u Beču: Kako do opštinskog stana” (OAZA, 14). U tekstu se navode propisi i uvjeti u vezi s dobijanjem općinskog stana. Tu je u nekim slučajevima dio propisa ili uvjeta jednostavno ostao nepreveden, naprimjer:

“Potrebno je imati:

- austrijsko ili državljanstvo neke druge zemlje iz EU ili
- priznati status izbjeglice (azil) po konvenciji UN-a ili
- minimalno 5 godina legalnog boravka u Austriji i dugoročnu dozvolu boravka ili
- Niederlassungsnachweis” (OAZA, 14)

U nekim slučajevima oblici na njemačkom navode se u zagradi uz oblike na bosanskom, naprimjer: “...posjeduje istovremenu uporednu prijavu (Nebenwohnsitz)”, “... gdje će im biti izdata potvrda da ustvari imaju ‘Daueeraufenthaltstitel’” (OAZA, 14), “... kao dokaz postoji potvrda od građevinske policije (Baupolizei)...” (OAZA, 15).

Ostali se jezici koriste samo u reklamama. Reklame su na bosanskom, njemačkom ili turskom jeziku. Na nekim reklamama pojavljuju se i pojedine riječi na drugim jezicima. Tako se, naprimjer, u reklami obdaništa As-Salam jedan za drugim smjenjuju arapski, njemački i bosanski: “AS-SALAM

Islamischer Kindergarten und Hof

vaša djeca su sada u sigurnim rukama!” (OAZA, 9)

U reklami škole stranih jezika Phönix Institut, koja je na njemačkom, nalaze se još i pozdravi: “WILKOMMEN! HOŞGELDİNİZ! DOBRO DOSLI! MARHABAN! SWAAGTAM!”, te napomene: “Türk öğretmenler eşliğinde” i “Uz pomoć bosanskih nastavnika” (OAZA, 34). Višejezičnošću naručiocu

reklama poručuju da im je stalo do klijenata, bez obzira na to kakvog su porijekla, odnosno: raznolikost je dobra za posao. U reklami se više može raspoznati politika naručilaca nego medija, ali su reklame u svakom slučaju dio medijskog sadržaja.

6.2.4. U ovom čemo radu još komentirati izbor leksike i ortografiju u analiziranim časopisima. Te čemo dvije pojave analizirati istovremeno.

Način na koji se u izboru leksike odražava jezička politika može se, naprimjer, prepoznati u pisanju datuma, odnosno mjeseca objavljanja. U Bosni i Hercegovini na nekim magazinima стоји да су objavljeni u *junu*, na nekima da su objavljeni u *lipnju*, a na nekima piše da su objavljeni u *junu / lipnju*. Prva se dva rješenja mogu tumačiti kao pokazatelji isključivosti ili praktičnosti, a treći kao pokazatelj otvorenosti ili pretjerivanja u korektnosti (ili tobožnje korektnosti) ili dodvoravanja publici i potencijalnim finansijerima (često vladinim ili međunarodnim institucijama). Što se tiče analiziranih časopisa, u svima se koriste latinski nazivi mjeseci: "Januar-Juni 2009" (BIKCB, 1), "Decembar 2008" (OAZA, 1), "Decembar 2016" (PANGEA, 1). Ovdje je i pravopisno zanimljivo pisanje riječi "Juni" velikim početnim slovom u BIKCB. To se može pripisati utjecaju njemačke ortografije.

Povezanost jezičke politike i izbora leksike još je očiglednija kad u nekoj fazi razvoja jezika postoji velik broj riječi koje su ideološki, nacionalno ili politički markirane, odnosno kad se njihova upotreba pripisuje pripadnicima jedne ideološke, političke ili nacionalne grupe. Tako je, naprimjer, zanimljivo istraživanje u Hrvatskoj sprovedla Branka Barić, koja je analizirala leksiku u trima hrvatskim dnevnim listovima i pojave koje su se dešavale u vezi sa sljedećim pojavama:

- “– internacionalizmi i njihova zamjena hrvatskim leksemima i oživljenicama,
- nestanak srpskih riječi i izraza srpsko-hrvatskoga jezika iz službenih oblika javnoga priopćavanja,
- odlazak leksema socijalističkoga uređenja u pasivni sloj historizacijom i
- nastanak ideologema” (Barić 2014: 29).

U našem korpusu nisu značajne navedene pojave, ali za svako istraživanje ovog tipa treba odrediti parametre koji će se pratiti. Najzanimljivije pojave u analiziranim časopisima jesu leksika orijentalnog porijekla, otvorenost prema anglizmima i germanizmima te ortografija.

BIKCB je posvećen prvenstveno izvještavanju o događajima koji se tiču IKC u Berlinu, tako da nije neobično što je u njemu veoma frekventna leksika orijentalnog porijekla, prvenstveno *islamska leksika*. Tako su, naprimjer, sašvim uobičajene i očekivane riječi *jetim*, *džemat*, *ibadet*, *dženaza*, *šehid*, *vaz*, *mekteb*, *sadaka*, *nafila* i sl.

U *Oazi* su tekstovi raznoliki, ali su neki s islamskom tematikom (tekst o Džematu Nur u Linzu, o ljubavi prema Džennetu, intervju s hafizom Sulejmanom Bugarijem) tako da su i tu orijentalizmi kao *džemat*, *Nur* (ime džemata), *Džennet*, *rahmetullahi alejh*, *rahmetli efendija...*) očekivani. Orijentalizmi su frekventni i u tekstovima o sevdalinci i o Goetheovoj pjesmi *Hidžra*.

Budući da je *Pangea* namijenjena mlađoj akademskoj publici i više govori o obrazovanju i stipendijama u Njemačkoj te o modernim tehnologijama, u njoj su orijentalizmi potpuno rijetki, a islamske leksike uopće nema. I tekstovi u *Oazi* koji se tiču modernih tehnologija ili savremenog austrijskog društva nemaju islamske leksike.

U vezi s leksikom njemačkog i engleskog porijekla analizirani se časopisi različito ponašaju. Uglavnom pokazuju otvorenost za takvu leksiku, ali ona varira od veoma male, kakva je u BIKCB, u kome se od njemačkih posuđenica ističe jedino riječ *ferije*, do velike otvorenosti, kakva je u *Pangei*. Ipak, više tekstova u *Pangei* govori o savremenim informatičkim tehnologijama, tako da se pojedine riječi i konstrukcije engleskog porijekla koriste u potpuno neprilagođenom ili malo prilagođenom obliku, naprimjer: *mentoring program*, “u jeku uspostavljanja interneta kao ‘next big thing’, 1999 odlučio sam pokrenuti kompaniju koja je bila koncipirana na ideji ‘interactive online city guides’” (PANGEA, 27), *map provider*, *cloud platforma za personalnu datu*, *softwersko-developerski tim*, *business model...* Padežni im se nastavci dodaju odvojeni crticom, naprimjer: (članove) *Business Club-a*, (nešto poput) *Google-a*, *Facebook-a* (i slično)...

6.2.5. Ortografija može biti zanimljiv pokazatelj jezičke politike ukoliko postoji više normativnih priručnika nekog jezika ili više tendencija normiranja koje su međusobno suprotstavljene i neusklađene. U vezi s političkom pozadinom izbora ortografije zanimljiv je primjer frizijskog jezika, jednog od manjinskih jezika koji se govori u Njemačkoj. “Kad su za taj jezik stvarana ortografska pravila, postavilo se pitanje da li imenice treba pisati velikim slovom kao u nemačkom, ili malim kao u drugim jezicima. Veliko slovo su podržavale one političke snage koje su želele jače veze s Nemačkom, dok je protivljenje

dolazilo iz tabora snaga koje su želele autonomniju budućnost frizijskog jezika. To pitanje je ostalo nerešeno..." (Kristal 1995: 365).

U bosanskom jeziku ortografija nije opterećena političkim konotacijama u tolikoj mjeri. Kada bi, naprimjer, neki savremeni korisnik bosanskog jezika počeo pisati "korienskim" pravopisom ili ikavicom ili preporučivati da drugi tako pišu, to bi bio upadljiv jezičkopolitički potez. S druge strane, izbor riječi *sahat* ili *sat*, *akcent* ili *akcenat*, *aktivist* ili *aktivista* i sl., što su realnije pravopisne dileme, ne nose toliku težinu.

Međutim, kod značajnog broja korisnika bosanskog jezika postoje neke tendencije ka neuobičajenom i nenormiranom pisanju nekih riječi orijentalnog porijekla, prvenstveno islamske leksike. U izrazima na arapskom jeziku koji su navedeni na posljednjoj stranici BIKCB nalazimo dva zanimljiva primjera. To su izrazi "InšaAllah" i "MašaAllah". Veoma je zanimljiva ortografija tih izraza, budući da se u njima pojavljuje veliko slovo u sredini riječi. Takvo pisanje nije preporučeno u savremenim normativnim priručnicima bosanskog jezika. U njima se preporučuje pisanje *inšallah* i *mašallah* (usp. Halilović 1996: 264, 324; Halilović 1999: 180; Bulić 2009: 230), u *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 393, 633) navode se kao *inšalah* (*inšallah*) i *mašala* (*mašalah*, *mašallah*). Pisanje tih riječi s velikim slovom u sredini riječi postalo je veoma uobičajeno na društvenim mrežama kod govornika bosanskog jezika koji su muslimani. Pretpostavljamo da je tome razlog što se riječi *mašallah* i *inšallah* završavaju odsječkom *-allah*, a to je ustvari Božije ime – *Allah*. Ovakvo pisanje može se smatrati odrazom shvatanja prema kome se Božije ime ne smije pisati malim slovom pa makar bilo i u sredini riječi, a u nekim slučajevima može biti u pitanju bojazan da se uslijed loše transkripcije s arapskog jezika ne dobije pogrešno ili bogohulno značenje. Na internetskim portalima s islamskom tematikom nisu rijetka pitanja o pisanju pojedinih riječi (usp.: "Pisanje riječi 'Inšallah'", <http://www.islamskazajednica.ba/component/content/article?id=15788:pisanje-rijeci-insallah>, posjećeno 10. 11. 2016; "Pravilno pisanje riječi 'Inšallah'", <https://www.ehlus-sunne.ba/index.php/savremena-pitanja-aktuelno/361-pravilno-pisanje-rijeci-insallah>, posjećeno 10. 11. 2016). I to je svojevrstan pokazatelj odnosa prema jeziku – čitaocima je izražavanje i prenošenje značenja toliko bitno da o jezičkim pitanjima savjete traže kod vjerskih autoriteta.

Na kraju razmatranja leksike i ortografije u analiziranim časopisima navest ćemo još jedan neobičan primjer. U *Oazi* je objavljen i tekst "Kako bolje koristiti Google", u kome autor rečenicu završava znakom :) – "Primjera radi, pojam **Bosnien 1992..1995** će nam dati drugačije rezultate nego **Bosnien**

1992-1995 ili Bosnien 1992 1995. Sa prethodnim znanjem znate i zašto :)" (OAZA, 19). Znak :) označava 'osmijeh' i karakterističan je za kompjuterski posredovanu komunikaciju. Pod utjecajem takvog komuniciranja pojavio se u tekstu u magazinu, premda je to neobično, što svjedoči o liberalnoj politici magazina prema novim mogućnostima.

7. ZAKLJUČAK

U ovom radu predstavili smo jezičke politike koje su prisutne u trima časopisima koje objavljaju pripadnici bošnjačke dijaspore u Njemačkoj i Austriji. Pokazali smo da jezička politika nije samo u eksplicitnom pravljenju planova, donošenju odluka i rezolucija, već se ona može odražavati i u stavovima i uvjerenjima i u praksi, odnosno u izborima jezičkih sredstava koje vrše korisnici jezika. U analiziranim časopisima nema eksplicitnih jezičkih programa ni planova, ali su zapaženi važni stavovi i uvjerenja. Jezik se predstavlja kao značajna komponenta identiteta i kulture, važna veza s domovinom i rođinom, ali je ukazano i na to da je višejezičnost važan resurs i da maternji jezik useljenika u Njemačkoj i Austriji nije manje vrijedan od njemačkog. U vezi s jezičkim izborima pratili smo izbor pisma, zamjenu jata, imenovanje jezika, funkcije koje vrše pojedini jezici u analiziranim medijima, prisustvo riječi stranog porijekla te izbor pravopisnih rješenja. Nadamo se da će ovaj rad doprinijeti većoj vidljivosti jezičke produkcije bošnjačke dijaspore i biti podsticaj za njena dalja istraživanja.

IZVORI

BIKCB – *Bilten Islamskog kulturnog centra Bošnjaka u Berlinu*, e. V, broj 1, januar – juni 2009.

OAZA – *Oaza*, Austrija, broj 1, decembar 2008.

PANGEA – *Pangea*, njemačko-bosanski online-magazin, broj 1, decembar 2016.

LITERATURA

Baotić, Josip (2012), *Približavanje jeziku ili približavanje jezika*, Slavistički komitet, Sarajevo.

Barić, Branka (2014), "Nova država – nova jezična politika", *Kroatologija* 5/1, Zagreb, 25–44.

Bulić, Refik (2009), *Rječnik pravopisnih, običkih i akcenatskih nedoumica u standardnome bosanskom jeziku*, Bosanska riječ, Tuzla.

Halilović, Senahid (1996), *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo.

- Halilović, Senahid (1999), *Pravopis bosanskoga jezika: Priručnik za škole*, Dom štampe, Sarajevo.
- Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Halilović, Senahid (2014), “Jezička stvarnost u Bosni i Hercegovini”, *Radovi*, knj. XVII, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 243–260.
- Hudeček, Lana, Maja Matković, Igor Ćutuk (2012), *Jezični priručnik Coca-Cole HBC Hrvatska – Hrvatski u poslovnoj komunikaciji*, drugo izdanje, Coca-Cola HBC Hrvatska d.o.o., Zagreb.
- Informacija o stanju iseljeništva* (2016), Ministry for Human Rights and Refugees, Sarajevo, http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/aktuelnosti/Slike/FEB_510.pdf.
- Kristal, Dejvid (1995), *Kembrička enciklopedija jezika*, preveli Gordana Terić i dr., Nolit, Beograd.
- Muratagić-Tuna, Hasnija (2016), “Opći osvrt na bosanski jezik”, u: Fahira Fejzić-Cengić, ur., *Rezolucija o bosanskom jeziku: Zbornik radova*, El-Kalem, Sarajevo, 45–72.
- Rezolucija o bosanskom jeziku* (2016), <http://sabor.islamskazajednica.ba/2015-05-12-08-39-20/vijesti/153-sabor-iz-usvojio-rezoluciju-o-bosanskom-jeziku>.
- Spolsky, Bernard (2004), *Language Policy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Spolsky, Bernard, R. D. Lambert (2006), “Language Planing and Policy: Models”, u: *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Elsevier, 561–575.

LANGUAGE POLICIES IN SOME BOSNIAK DIASPORA MAGAZINES IN GERMANY AND AUSTRIA

Summary

This paper analyzes language policies in three journals published by members of the Bosniak diaspora in Germany and Austria. The goal of media in diaspora is usually to inform members of the community, but they also serve to build a sense of unity within the community or, in some cases, within more communities. They also promote certain social values, such as integration into the host country's society and the preservation of their identity and connections with the country of origin (Bosnia and Herzegovina). The

language policies implemented by these media are connected with these goals. Language policy is not only an explicit engagement in the routing of language development and its use, planning, making decisions and resolutions, but it can also be reflected in attitudes, beliefs and practices, or in language choices made by language users. This paper investigates the first issue of the *Bulletin of the Islamic Cultural Center of Bosniaks in Berlin* (*Bilten Islamskog kulturnog centra Bošnjaka u Berlinu*), the first issue of the Austrian magazine Oaza, and the first issue of the Pangea magazine, published in Germany. There are no explicit language programs or plans in these journals, but important attitudes and beliefs are noticed. Language is presented as a significant component of identity and culture and a vital connection with homeland and relatives. It is also indicated that multilingualism is a key resource and that the mother tongue of immigrants in Germany and Austria is not less worth than German. In terms of language choices, the following features have been explored: the choice of scripts, the *yat* substitution, nomination of the language, the functions performed by certain languages in the analyzed media, the presence of foreign-origin words and the choice of orthographic solutions. All of these magazines are written in the Latin alphabet and have an ijekavian *yat* substitution. In *Pangea* and *Bulletin of the Islamic Cultural Center of Bosniaks in Berlin* language is called *Bosnian*, but in *Oaza* a combined name *Bosnian/Croatian/Serbian* or *b/h/s* is used. In these magazines, there are a few orthographic phenomena that could be considered as specific indicators of a particular language policy.

Key words: language policy, diaspora, Bosniaks, Bosnian language, Croatian language, Serbian language, media, press, sociolinguistics, Europe, Germany, Austria

Ermina RAMADANOVIĆ

PRAVOPISNO BILJEŽENJE BROJEVNIH RIJEČI U HRVATSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *hrvatski jezik, brojevi / brojevne riječi, pravopis, sastavljeni i nesastavljeni pisanje, tvorba riječi*

U ovome je radu riječ o brojevima i brojevnim riječima te njihovu bilježenju u hrvatskim pravopisima. Međutim, njihova raščlamba i opis sagledat će se s nekoliko aspekata. Polazište je dakle pravopisno poglavlje u kojemu je riječ o sastavljenom i nesastavljenom pisanju, koje je jedno od najtežih i najzahtjevnijih poglavlja u pravopisima velikoga broja jezika, pa i hrvatskoga. S obzirom na to da je problem razgraničenja riječi od riječi zapravo imanentno jezični, a tek onda pravopisni problem, bilo je potrebno ući i u jezičnu raščlambu, ponajprije onu o tvorbi riječi. Istraživanjem su obuhvaćeni hrvatski pravopisi od Kušarova pravopisa iz 1889. godine do *Hrvatskoga pravopisa* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje iz 2013. godine.

1. UVOD

Načela i pravila u vezi sa sastavljenim i nesastavljenim / rastavljenim¹ pisanjem postoje još od Kušarova (1889.) i Brozova pravopisa (1892.), ali je

1 Ono se u novijoj tradiciji hrvatskoga pravopisanja najčešće nazivalo *Sastavljeni i rastavljeni pisanje riječi*. O njemu pak valja reći da je zapravo veoma nespretno sročen jer se riječ ne može pisati rastavljeni. Sastavljeni se pišu dijelovi riječi (s tvorbenoga gledišta tvorbene sastavnice ili s morfološkoga gledišta morfemi), a kad se što piše nesastavljeni („rastavljeni“) ili između dviju bjelina, to je onda riječ, dvije riječi ili više riječi. Slažemo se s Pranjkovićevim mišljenjem (2003.) te napominjemo da se riječ (pridjev) *nesastavljeni*, u odnosu na *rastavljeni* čini boljom oprekom riječi *sastavljeni*. Riječ *rastavljeni* implicira da je nešto bilo sastavljeni te da se onda rastavilo. To, međutim, ni u kojem slučaju nije istina. Prefiksom *ne-* dobiva se prava semantička suprotnost osnovnoj riječi, tj. njime se nije osnovno značenje riječi kojoj se prefiks *ne-* dodaje. U skladu s tim važno je reći da je Broz (1892.) za naziv *nesastavljeni* pisanje upotrebljavao riječ (pridjev): *odjelito* (1892: 40, 41), a za sastavljeni pisanje upotrebljavao je nekoliko naziva (pridjeva): *zajedno* (1892:

problem sastavljenoga i nesastavljenoga pisanja do danas ostao jednim od važnijih problema hrvatskih pravopisa. Razlog tomu jest taj što je proučavani problem zapravo immanentno jezični, a tek onda pravopisni problem.² Da bi se došlo do nekih zaključaka, istraživanje je ponajprije moralo biti usmjereni na popisivanje i opisivanje pravopisno upitnih slučajeva, ali se pozornost morala posvetiti i teorijskomu promišljanju toga pravopisnog problema. Pokazat će se kako je problem sastavljenoga i nesastavljenoga pisanja, u ovom radu brojevnih riječi, riješen u teorijskim dijelovima hrvatskih pravopisnih knjiga, a kako u njihovim rječničkim dijelovima te podudaraju li se ta rješenja ili se međusobno isključuju, odnosno kakvo su pisanje propisivali pojedini hrvatski pravopisi.

Istraživanje je obuhvatilo sve hrvatske pravopise od onih najstarijih – pritom se misli na pravopise u kojima se osim prikaza sustava latiničnih slova pokušavaju riješiti i neka od temeljnih pravopisnih pitanja (onih u užem smislu), pa se u tom smislu zapravo krenulo od Partaševa pravopisa (1850.)³ i Kušarova pravopisa (1889.) do najnovijih izdanja suvremenih pravopisa: Anić-Silićeva *Pravopisa hrvatskoga jezika* (2001.), Babić-Finka-Moguševa *Hrvatskoga pravopisa* (2004.), Babić-Ham-Moguševa *Hrvatskoga školskog pravopisa* (2008.), Badurina-Marković-Mićanovićeva *Hrvatskoga pravopisa* (2007.), Babić-Moguševa *Hrvatskoga pravopisa* (2010.) te *Hrvatskoga pravopisa* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje (2013.), ali ne i iz svih izdanja pravopisnih knjiga, nego samo iz onih koja su označila kakvu prekretnicu u vremenu (društveno-povjesna zbivanja) ili pak prekretnicu u pravopisnoj normi.

Za sastavljeno i nesastavljeno pisanje problem je identifikacije i definicije riječi upravo najveći problem. Kad, naime, znamo što je jedna riječ,

---

40), *nerazdijeljeno* (1892: 41), *sastavljen* (1892: 42), *nerastavljen* (1892: 44). O mijenama naslova promatranoga poglavlja vidi Ramadanović (2012.).

- 2 Tomu u prilog navodimo Baotićevo misao da pravopis nije samo konvencija te da je većina pravopisnih rješenja, ponajprije onih koja izazivaju diskusiju, posljedica slabe lingvističke zasnovanosti ortografije u cjelini (v. Baotić 1977: 264).
- 3 U pravopisnim je priručnicima prije Brozova pravopisa (osim pravopisa Josipa Partaša iz 1850. i Kušarova pravopisa iz 1889.) najvažnije bilo usustavljanje slovopisa, stoga ih se naziva slovopisnim priručnicima. U njima se nisu rješavala temeljna pravopisna pitanja i u njima nema pravopisnih rječnika. U Partaševu (1850.) i u Kušarovu (1889.) pravopisnom priručniku također nema pravopisnoga rječnika. Partašev pravopis (1850.) ima tri pravopisna poglavlja (u prvom je riječ o pisanju velikih i malih početnih slova, u drugome se rješavaju temeljna pitanja ilirske pravopisne norme, a u trećem se daju pravila o pisanju pravopisnih znakova). Međutim, Kušarov pravopis prvi donosi poglavlje o sastavljenom i nesastavljenom pisanju, stoga se u ovoj raščlambi i kreće od njega. Poseban je naglasak ipak stavljen na 1892. godinu i Brozov *Hrvatski pravopis*, jer se u njemu proučavani problem prvi put nalazi zaokružen u jednom poglavlju.

odnosno što su dvije riječi, onda nam tu jednu ili dvije riječi nije teško ni napisati. Jedan je od najvećih problema prema Pranjkovićevu (2002.) mišljenju taj što ima veoma mnogo slučajeva u kojima je teško utvrditi je li riječ o jednoj ili dvjema riječima „pored ostalog i zato što se, po svojoj prilici, može govoriti o prijelaznim slučajevima između riječi i ne-rijec“ (Pranjković 2002: 53).

Pravopisno upitni slučajevi posebno su istraženi prema sekundarnom korpusu, tj. prema potvrđenosti u suvremenim rječnicima hrvatskoga jezika (v. *Popis izvora*), kad je to bilo potrebno i u *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*⁴, savjetnicima i ostalim dostupnim izvorima, primjerice u reprezentativnom mrežnom korpusu hrvatskih tekstova *Hrvatska jezična riznica*⁵ Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje (<http://riznica.ihjj.hr>).

S obzirom na to da je iz gorenavedenih razloga donja vremenska graniča 1889. godina, a gornja 2013., u istraživanju je došla do izražaja dijakronijska promjenljivost jezičnih činjenica koju je pokazao korpus. Standardnojezična uporaba pojedinih leksema nije temom ovoga istraživanja jer pravopis nije jezični savjetnik.⁶ Valja imati na umu i činjenicu da se leksemi dobiveni ispisanjem iz pravopisa moraju promatrati i u odnosu na vrijeme nastanka kojega od hrvatskih pravopisnih priručnika.⁷ Raščlamba će, kad to bude moguće i onoliko koliko to bude moguće, pridonijeti unošenju sustavnosti i dosljednosti u dosadašnja pravila.

2. BROJEVNE RIJEČI

Brojevne su riječi kvantifikatori⁸ kojima se označuje brojnost predmeta, odnosno izbrojena količina odjelitih predmeta (v. Tafra 2011: 185). Pišu se

---

4 *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1880. – 1976. I–XXIII. JAZU. Zagreb. U dalnjem tekstu AR.

5 Svi primjeri iz toga su korpusa ekscerpirani u razdoblju od 15. rujna 2010. do 9. listopada 2016. godine.

6 Iako se u pravopisima, doduše, najčešće u starijima, nalaze riječi uz koje stoje zvjezdice ili koje druge uputnice kao normativne napomene, koje nas upozoravaju na standardnojezični status leksema, tj. upućuju korisnika na standardnojezično neutralniju riječ. Vjerojatno zbog tradicije u izradbi pravopisnih priručnika i izlaženja ususret korisniku, to se javlja i u nekim suvremenim pravopisima (BFM, BHM, BM, HPIHJJ).

7 O zastarjelicama najčešće ne možemo govoriti u kontekstu vremena iz kojega su pojedini pravopisni priručnici izniknuli. To pak zadire u druga jezična područja i trenutačno nije temom ovoga istraživanja.

8 „Kvantifikatori su širi pojam od brojevnih riječi, ali ovdje ne uzimamo u obzir kvantifikatore koji znače neodređenu količinu (malo, puno, dosta ...), nego samo one koji su tvorbeno nastali od glavnih brojeva i koji znače brojnost izbrojenih predmeta.“ (Tafra 2011: 185).

kao jednorječnice i kao sveze riječi.⁹ Tvorba brojeva ne nalazi se ni u jednom jezičnom priručniku hrvatskoga jezika.¹⁰ To je veoma čudno jer su brojevi od jedan do deset netvorbene riječi¹¹, a gotovo svi ostali nastali su tvorbom ili su (jednopojskom) višerječnice.¹²

U ovom se radu navode i druge vrste riječi, tj. one kojima je brojevna osnova jedna od tvorbenih sastavnica.¹³ Metodološki se to može opravdati i činjenicom da se primjerice (brojevne) imenice i (brojevni) pridjevi u hrvatskim pravopisima uglavnom obrađuju u poglavlju o pisanju brojeva. Brojevni se pridjevi i brojevne imenice i u gramatikama obrađuju u morfologiji u poglavlju o brojevima, a ne u poglavlju o pridjevima i imenicama kamo po svojim morfološkim i drugim obilježjima pripadaju.¹⁴ Međutim, opravdanim se smatra govoriti o njima u ovom radu iz triju razloga: prvo, zajedničko im je to da

9 U hrvatskim se pravopisima pisanje brojeva (i brojevnih riječi) unutar poglavlja o sastavljenom i nesastavljenom pisanju javlja od Broz-Boranićeva pravopisa (1904.). To se poglavlje u svim hrvatskim pravopisima, osim u HPIHJJ-u (2013.), naziva *Brojevi*. U HPIHJJ-u (2013.) naziva se *Brojevne riječi*.

10 O složenim brojevima govore Stevanović (1964: 439–440) i Klajn (2002: 127–129). U *Gramatici bosanskoga jezika* (2000: 324) tvorbeni se načini opisuju i oprimjeruju na imenica, pridjevima, zamjenicama, glagolima i prilozima, a tvorba se brojeva samo usput spominje na kraju poglavlja o tvorbi riječi u potpoglavlju *Tvorbene odlike ostalih vrsta riječi*. Riječ je o nekoliko primjera glavnih brojeva, npr. *dvadeset, trideset, dvjesta, jedanaest, devetnaest* za koje se navodi da su tvoreni slaganjem. U ovom se radu oni tumače drukčije. Naime, brojevi *dvadeset, trideset...* tumače se srstanjem, a brojevi od *jedanaest* do *devetnaest* sufiksacijom jer je glavni kriterij sinkronijski. Dijakronički, pak, nastali su slaganjem u širem smislu. Više o tome vidi u nastavku rada.

11 Netvorbeni su i brojevi *nula* i *sto, tisuću* itd.

12 Klajn (2002: 127–129) više znamenakaste, a onda i višerječne brojeve naziva polusloženicama iako se ne bilježe sa spojnicom, npr. *sto dvadeset šest*. Smatra da takvi brojevi, poput polusloženica, imaju jedinstvo značenja i da svaka riječ zadržava svoj naglasak. Ne nalazeći bolji naziv, naziva ih polusloženicama.

13 Jedan je od razloga njihova navođenja u ovom radu, osim tradicije (u svim se hrvatskim pravopisima one navode u poglavlju o brojevima), i taj što imenice i pridjevi nisu predmetom raščlambe. Zbog različitih vrsta riječi (s brojevnom osnovom) koje ulaze u ovaj rad, a onda i u ovo poglavlje njegov je naslov *Brojevne riječi*.

14 „Uporno se među brojeve uvrštavaju imenice (*dvojica, desetak, trećina, polovina*), pridjevi (*jedni, dvoji ...*), prilozi (*jednom, dvaput, triput*), pa čak i prijedložni izrazi (*po dva, po tri*), odnosno sve riječi koje znače količinu (...)“ (Tafra 2011: 185). Vrsta pojedine brojevne riječi nije temom ovoga rada (npr. brojevna riječ *dvoje* ima ove gramatičke odrednice u suvremenim hrvatskim rječnicima: u RHJ-u je *s br.*, na HJP-u je *sr br.*, u ŠR-u je *br. prid.*, u VRH-u je *im s zb* itd.). Svjesni mogućih prigovora, ovdje se služimo raščlambom brojevnih riječi na vrste prema Tafrinoj podjeli. Više o brojevima i brojevnim riječima v. Tafra 1989., 2000.a, 2005. Isti se problem pojavljuje i s drugim, odnosno i u drugim vrstama riječi. U

im je barem jedna riječ broj (u višerječnim jedinicama) ili da imaju brojevnu osnovu (tvorenice), drugo, da se dobije zaokružena slika o pisanju brojeva i brojevnih riječi, a treći je razlog taj da se previše ne odstupa od metodologije izradbe pravopisnoga poglavlja o sastavljenom i nesastavljenom pisanju, tj. pisanje se brojeva i brojevnih riječi u hrvatskim pravopisima uvijek donosilo u tom poglavlju.

3. TVORBA BROJEVA

Sinkronijski, brojevi od *jedan* do *deset* netvorbene su riječi.

3.1. Sufiksacija

Glavni brojevi od *jedanaest* do *devetnaest* tvore se sufiksacijom.¹⁵

Sufiksacijom nastaju i redni brojevi od glavnih (osim *sedam* i *osam*) sufiksima *-i/-ti* (*-a/-ta*, *-o/-to*): *peti*, *šesti*, *sedmi* (<*sedm-*) *osmi* (<*osm-*) *deveti*, *deseti*, *dvadeseti*, *trideseti*, *pedeseti*, *stoti*, *dvjestoti*, *tisućiti* (ili *tisući*¹⁶), *mili-junti* itd.

Zbirni brojevi također su nastali sufiksacijom, prvi broj u nizu zbirnih brojeva je *dvoje*, a tvore se od osnove glavnoga broja i sufiksa *-oje* (*dva – dvoje* i *tri – troje*) te sufiksa *-ero* (svi osim četvero koji se tvori od druge osnove: četv-). Upotrebljavaju se umjesto glavnih brojeva i znače koliko je čega u zbirju: četvero, *petero*, šestero itd.

Brojevni pridjevi označuju točno izbrojenu količinu, dolaze uz imenice *pluralia tantum*, a tvore se od osnove glavnoga broja (osim *jedan*: *jedn-* i četiri: četv-) i sufikasa: *-oji/-eri* (*-oje/-ere* *-oja/-era*): *jedni*¹⁷, *dvoji*, *troji*, *četveri*, *peteri* itd.

Brojevne imenice označuju broj muških osoba, a nastaju sufiksacijom sa sufiksima: *-ojica*, *-orica*: *dvojica*, *trojica*, *petorica*, *desetorica*, *dvanaestorica*, *devedesetorica* itd.

---

gramatikama se, primjerice, govori o glagolskim imenicama (*kuhanje*), glagolskim pridjevima (*naspavan*, *ganut*) i glagolskim prilozima (*svijetleći*).

15 Sinkronijski je to tako, a dijakronijski je tu riječ o složenicama u širem smislu jer su ti brojevi tvoreni od dviju i više osnova.

16 Prema HG-u 1995: 218.

17 Broj *jedan* nema množinu (Tafra napominje da *jedan* po logici stvari ne može imati množinu, ali ni po svojim gramatičkim obilježjima jer brojevi nemaju gramatičku kategoriju broja pa ne mogu imati jedinu i množinu, v. Tafra, 1989.) te postoje tri riječi koje imaju slične izraze (*jedan* i *jedni*): glavni broj, zamjenica i pridjev.

Sufiksi za tvorbu brojevnih (razlomačkih nazivnika) *-ina*, *-nina*, *-inka* označuju na koliko se dijelova dijeli jedno cijelo: *-ina*: *polovina*, *četvrtina*, *petina*, *tisućina*...; *-nina*: *stotina*, *hiljadna*, *miliardna*...; *-inka*: *desetinka*, *stotinka*, *tisućinka*...

Brojevni prilozi¹⁸ znače približnu količinu čega i tvore se sufiksom *-ak*: *desetak*¹⁹, *petnaestak*, *dvadesetak*, *tridesetak*, *stotnjak* (od *stotinu*) itd.

3.2. Srastanje

Desetice od *dvadeset* do *devedeset* nastaju srastanjem: *dvadeset*, *trideset*, *četrdeset*, *pedeset*, *šezdeset*, *sedamdeset*, *osamdeset* i *devedeset*: (*dva-* + *-deset*), (*tri-* + *-deset*) itd.

Brojevi (više stotice) *dvjesto*, *tristo*, *četiristo*, *petsto*, šesto (ili *šeststo*), *sedamsto*, *osamsto* i *devetsto* također su nastali srastanjem, npr. *tri-* + *-sto*; *pet-* + *-sto*; *šest-* + *-sto* itd.²⁰

U suvremenim se pravopisima (npr. BMM 2007: 162, BM 2010: 64) napominje da se brojevi u novčanom poslovanju²¹ mogu pisati i kao jednorječnice, sraslice, npr. *petstodvadesetšest*(526), *petnaestitisućatristosedamdesetjedan* (15 371).

Katkad se srastanjem od brojevnih tvorbenih osnova (izrazom nalik na izraze rednih brojeva) tvore imenice. Te imenice označuju koji povijesno važan događaj, npr. *četrdesetosma*: 1960: MH – MS; 2000: BFM pov.; inače *četrdeset osma* i *četrdeset i osma godina*; 2007: BMM (PP); 2010: BM pov., godina 1848. i događaji oko nje; inače je: *četrdeset osma* i *četrdeset i osma godina*; *šezdesetosma*: 2007: BMM (1968., studentski nemiri); *sedamdesetprva*: 2007: BMM (1971., hrvatsko proljeće). U navedenom je slučaju riječ o srašteno-preobrazbenoj tvorbi, npr. *četrdeset osma* (redni broj) >*četrdesetosma* (imenica).

18 Prema HG-u (1995: 221) to su brojevne imenice.

19 Riječ *desetak* je i imenica.

20 Mogu se tumačiti i srašteno-sufiksalmom tvorbom ako im prepostavimo preoblike, npr. *tristo* → *tri stotine* (tvorbene sastavnice: *tri-* + *-sto-* + *-tina*); *sedamsto* → *sedam stotina* (tvorbene sastavnice: *sedam-* + *-sto-* + *-tina*). Srašteno-sufiksalmom tvorbom tvoreni su brojevi *dvjesta* → dvije stotine i *trista* → tri stotine. Dijakronički bi to bilo srastanje: dvje-sta i tri-sta nekadašnja je dvojina imenice *sto*. Za brojke 200 i 300 danas se više upotrebljavaju brojevi *dvjesto* i *tristo* (pod utjecajem drugih brojeva za stotice u kojima je druga tvorbena jedinica *-sto*) nego brojevi sa starim oblicima za dvojinu *dvjesta* i *trista*.

21 Uglavnom na uplatnicama gdje se zbog ekonomičnosti sve piše sastavljen.

Isto je i s brojevnim imenicama *obadva* i *obadvije*. Obično se svrstavaju u brojeve zbog druge tvorbene sastavnice (brojevne osnove). Način njihova zapisa u hrvatskim pravopisima prikazan je u tablici koja slijedi.

1. Tablica: Potvrde u pravopisima za brojevne imenice *obadva* i *obadvije*

obadva	1889: Kušar 1904: BB 1906: BB 1921: Boranić 1921: Gavazzi 1928: Boranić (PP) 1930: Boranić (PP) <i>broj</i> 1934: Boranić: <i>obadvaju, obadvjema</i> 1941: Boranić (PP) <i>broj</i> 1944: CK 1960: MH – MS 1986: AS 1996: BFM 2000: BFM 2010: BM
obadvije	1889: Kušar 1921: Boranić 1921: Gavazzi (PP) 1921: Gavazzi 1928: Boranić (PP) 1930: Boranić (PP) <i>broj</i> 1934: Boranić: <i>obadviju, obadvjema</i> 1941: Boranić (PP) <i>broj</i> 1942: Klaić <i>obadvie</i> 1944: CK <i>obadvie</i> 1960: MH – MS 1986: AS 1996: BFM 2000: BFM 2010: BM

Brojevne riječi nastale srastanjem:

obadvoje: 1904: BB; 1906: BB; 1921: Boranić; 1921: Gavazzi; 1928: Boranić (PP); 1930: Boranić (PP) *broj*; 1934: Boranić; 1941: Boranić; 1944: CK; 1960: MH – MS; 1986: AS; 1996: BFM; 2000: BFM; 2010: BM

svetroje: 1904: BB; 1906: BB; 1921: Boranić; 1934: Boranić: *svetroga*, *svetroma* (*svetrome*); 1971: BFM; 1986: AS; 1996: BFM; 2000: BFM; 2010: BM i *sve troje*: 1960: MH – MS (PP)

*obadvojica*²²: 1921: Boranić; 1934: Boranić; 1941: Boranić; 1944: CK; 1960: MH – MS; 1986: AS; 1996: BFM; 2000: BFM; 2010: BM

Srastanjem nastaju i sljedeće, danas zastarjele, brojevne riječi:

samdrugi: 1921: Boranić; 1921: Gavazzi; 1928: Boranić (PP); 1930: Boranić (PP) *broj*; 1941: Boranić (PP) *broj*; 1951: Boranić; 1960: MH – MS

samtreći: 1921: Gavazzi (PP) v. *samtreći*; 1928: Boranić (PP); 1941: Boranić (PP) *broj*

3.3. Slaganje

Samo je jedna tvorenica iz korpusa tvorena slaganjem: *samtreći*: 1904: BB *sam(o)treći*; 1906: BB *sam(o)treći*; 1921: Boranić; 1921: Gavazzi; 1934: Boranić; 1951: Boranić; 1960: MH – MS *jedan od trojice*

3.4. Srašteno-sufiksalna tvorba

Brojevna riječ, pridjev *stogodišnji* tvoren je srašteno-sufiksalsnom tvorbom u kojoj je jedna od osnova brojevna: tvorbena osnova *sto-* + tvorbena osnova *-godiš-* + sufiks *-nji*.

3.5. Složeno-sufiksalna tvorba

Kad je riječ o brojevnim riječima (pridjevima) kojima je prva sastavnica brojevna osnova (brojevi od 1 do 19 i sve desetice, stotice itd.), u hrvatskim pravopisima problema nema:²³

1. brojevna tvorbena osnova + *-o-* + tvorbena osnova *-struk-* + sufiks *-ø*: *jednostruk*, *dvostruk*, *trostruk*, *deveterostruk* itd.
2. brojevna tvorbena osnova + *-o-* + tvorbena osnova *-godiš-* + sufiks *-nji*: *dvogodišnji*, *trogodišnji*, *dvadesetogodišnji* itd. U nekim je pravopisima to sraslica, npr. 1942.: Klaić: *dvadesetgodišnji*, *devetgodišnji*.
3. brojevna tvorbena osnova + *-o-* + tvorbena osnova *-sat-* + sufiks *-ni*: *jednosatni*, *dvosatni*, *trosatni* itd.

22 Treba napomenuti da je standardnojezično neutralnija riječ *obojica* (HJS).

23 Problemi nastaju kada je u prvom dijelu višečlani broj koji se prema općemu pravilu piše kao višerječnica. Više o tome vidi u 6. *Pravopisne nedosljednosti u pisanju brojeva i brojevnih riječi*.

4. brojevna tvorbena osnova + *-o-* + tvorbena osnova *-krat-* + sufiks *-an:* *jednokratan, trokratan* itd.

3.6. Pisanje sa spojnicom

Brojevi i brojevne riječi koje se u pravopisima propisuju sa spojnicom (koordinacijske tvorenice) nisu upitni. Svi se pravopisi slažu da te riječi znače ‘približnu vrijednost’²⁴, a ona se iskazuje spojnicom.

- Glavni broj + glavni broj:

deset-dvadeset: 1996: BFM (PP) *broj*; 2000: BFM (PP) *broj*

deset-dvanaest: 1960: MH – MS (PP)

deset-petnaest: 1960: MH – MS (PP)

devetnaest-dvadeset: 1960: MH – MS

dva-tri: 1944: CK (PP); 1960: MH – MS i *dvatri*; 1996: BFM (PP)

broj; 2000: BFM (PP) *broj*; 2001: AS (PP); 2007: BMM (PP) *broj*;

2010: BM (PP) *broj*; 2013: HPIHJJ

milijun-dva: 2013: HPIHJJ

pedeset-šezdeset: 1960: MH – MS; 2000: BFM (PP) *broj*

pet-šest: 1944: CK (PP); 1960: MH – MS (PP); 1996: BFM (PP);

2000: BFM (PP); 2001: AS; 2007: BMM (PP); 2008: BHM; 2010:

BM (PP); 2013: HPIHJJ

sedam-osam: 1944: CK; 1960: MH – MS (PP); 1971: BFM; 1996:

BFM; 2000: BFM; 2010: BM; 2013: HPIHJJ

sedamdeset-osamdeset: 1960: MH – MS

sto-dvjesto: 1996: BFM (PP) *broj*; 2000: BFM (PP) *broj*; 2013:

HPIHJJ

šest-sedam: 1960: MH – MS

tisuću-dvije: 1996: BFM (PP) *broj*; 2000: BFM (PP); 2007: BMM

(PP); 2013: HPIHJJ

U pravopisu MH – MS (1960.) navodi se *dva-tri*, ali i sraslica *dvatri*.

- Zbirni broj + zbirni broj:

četvero-petero: 1960: MH – MS (PP) četvoro-petoro; 1996: BFM

(PP) *broj*; 2000: BFM (PP) *broj*; 2013: HPIHJJ

---

²⁴ Približna vrijednost znači da taj izraz ne znači ni ono što znači prvi dio tvorenice ni ono što znači drugi dio tvorenice. Značenje se zapravo nalazi negdje na sredini između značenja prvoga i drugoga dijela tvorenice.

dvoje-troje: 1960: MH – MS (PP); 1996: BFM (PP) *broj*; 2000: BFM (PP) *broj*; 2013: HPIHJJ

sedmoro-osmoro: 1960: MH – MS, u (PP) *sedmoro-osmoro*

- Brojevni prilog + glavni broj:
desetak-dvadeset: 1944: CK (PP); 1960: MH – MS (PP) *brojevi*
desetak-dvanaest: 1944: CK; 1960: MH – MS
- Brojevni prilog + brojevni prilog:
stotinjak-dyjestotinjak: 1996: BFM (PP) *broj*; 2000: BFM (PP) *broj*
- Imenica + broj ili brojevna riječ: Približna ili neodređena brojevna vrijednost može se iskazivati povezivanjem dviju sastavnica spojnicom: imenice s brojem ili brojevnom riječju. Uočava se da je tu važniji njihov odnos nego promjenjivost prve riječi, npr. čašica-dvije, čašicu-dvije. Zanimljivo je i to da je u hrvatskim pravopisima njihovo pisanje, kad se slijeva i zdesna od spojnica nalazi po jedna riječ, neupitno, tj. približna se vrijednost u takvim slučajevima, kao i kad je prva sastavnica broj ili koja brojevna riječ, iskazuje spojnicom. Međutim, problemi nastaju kad u takav odnos, s jedne ili s druge strane spojnica, dolaze višerječne jedinice. Uvidjevši potrebu za propisivanjem načina pisanja sveza riječi (sintagmā) koje označuju približnu vrijednost, autori pravopisa BMM (2007.) prvi ih bilježe te propisuju ovako: *godina i pol-dvije*: 2007: BMM (PP). One se nakon tog pravopisa bilježe i u HPIHJJ-u (2013: 58), ali ovako: *godina i pol – dvije* s napomenom da se između dviju imenica i imenice kojima se izražava približna vrijednost umjesto spojnice piše crtica. Postoji međutim još jedna razlika. Hrvatski se pravopisi razlikuju i po tome u kojem se od poglavlja te brojevne riječi (koje imaju barem jednu brojevnu osnovu) ili sveze riječi (s barem jednom brojevnom sastavnicom) obrađuju, tj. smatra li ih se imenicama ili brojevima. One se u BMM-u (2007.) obrađuju u poglavlju o imenicama, a u svim se drugim suvremenim pravopisima BFM, BHM, BM (2010.) i HPIHJJ (2013.) nalaze u poglavlju o brojevima. Anić i HER ne bilježe ih čak ni pod nosivom riječju, tj. pod imenicama.²⁵ U pravopisima su potvrđeni ovi primjeri:

---

25 Opravdati se može i jedno i drugo. U našoj se raščlambi te riječi ili sveze riječi nalaze u ovom poglavlju. Više o tome v. 2. *Brojevne riječi*.

čašica-dvije: 2007: BMM (PP); 2013: HPIHJJ (PP)
čašicu-dvije: 2010: BM (PP); 2013: HPIHJJ (PP)
čašu-dvije: 1996: BFM (PP) *broj*: popiti čašu-dvije; 2000: BFM (PP) *broj*; popiti čašu-dvije; 2010: BM (PP) *broj*, popiti čašu-dvije
dan-dva: 1944: CK (PP); 1960: MH – MS (PP) *brojevi*; 1971: BFM; 1986: AS; 1996: BFM (PP) *broj*; 2000: BFM (PP); 2001: AS; 2007: BMM (PP); 2008: BHM; 2010: BM (PP) *broj*; 2013: HPIHJJ
godina i pol-dvije: 2007: BMM (PP) / *godina i pol – dvije*: 2013: HPIHJJ
godinu-dvije: 1944: CK *godinu-dvie*; 1960: MH – MS (PP) *brojevi*; 1996: BFM (PP) *broj*; 2000: BFM (PP); 2008: BHM; 2010: BM (PP) *broj*; 2013: HPIHJJ
korak-dva: 1944: CK (PP); 1996: BFM (PP) *broj*; 2000: BFM (PP); 2007: BMM (PP); 2008: BHM; 2010: BM (PP) *broj*; 2013: HPIHJJ
metar-dva: 2007: BMM (PP); 2013: HPIHJJ
mjesec-dva: 1960: MH – MS (PP) *brojevi*; 1996: BFM (PP) *broj*; 2000: BFM (PP); 2007: BMM (PP); 2010: BM (PP) *broj*; 2013: HPIHJJ
nedjelja-dvije: 1960: MH – MS
nedjelju-dvije: 1960: MH – MS (PP)
pola sata-sat: 2007: BMM (PP) / *pola sata – sat*: 2013: HPIHJJ
riječ-dvije: 1960: MH – MS (PP) *brojevi*; 1996: BFM (PP) *broj*; 2000: BFM (PP) *reći riječ-dvije*; 2007: BMM (PP); 2010: BM (PP) *broj*, *reći riječ-dvije*; 2013: HPIHJJ
sat-dva: 1960: MH – MS (PP) *brojevi*; *brojni izraz*; 1971: BFM; 1996: BFM (PP)
broj; 2000: BFM (PP); 2001: AS (PP); 2007: BMM (PP); 2008: BHM; 2010: BM (PP) *brojevi*; 2013: HPIHJJ
sat-sat i pol: 2007: BMM (PP) / *sat – sat i pol*: 2013: HPIHJJ
tisuća-dvije: 2013: HPIHJJ
tjedan-dva: 1960: MH – MS; 2013: HPIHJJ

4. VIŠERJEČNI BROJEVI

Višečlani (višeznamenkasti) brojevi su svi, osim brojeva od 1 do 19 te desetica, stotica, tisućica itd., višerječnice.

4.1. Glavni brojevi

Više su stotice glavnih brojeva jednorječnice (*dvjesto, tristo...*), ali mogu biti i višerječnice: *dvije stotine, tri stotine, četiri stotine, pet stotina, šest stotina, sedam stotina, osam stotina i devet stotina*.

Većina je brojeva višečlana pa se i pišu kao višerječnice. Jedan se broj može sastojati od niza riječi (brojeva), ali one sve zajedno semantički čine jedan pojam:

dvadeset jedan, dvadeset dva, dvadeset tri, dvadeset četiri itd.
sto jedan (ili *stotinu jedan*), *sto dva, sto tri, sto četiri, sto pet* itd.
dvjesto (ili *dvjesta ili dvije stotine*) *jedan, dvjesto dva, dvjesto tri, dvjesto četiri* itd.
tristo (ili *trista ili tri stotine*) *jedan, tristo dva, tristo tri, tristo četiri* itd.
tisuću dvjesto (ili *dvjesta*) *pedeset osam* (1258)
dvije tisuće četiristo sedamdeset jedan (2471)
milijun petsto trideset tisuća sedamsto četrdeset četiri (1 530 744)
dvije milijarde četiristo dvadeset tisuća dvadeset tri (2 000 420 023)

Primjerice, brojka 624 može se izraziti brojem: šesto dvadeset četiri (šesto dvadeset i četiri) ili brojem i imenicom *stotina*: šest stotina dvadeset četiri (šest stotina dvadeset četiri).

4.1.1. Ispred jedinica glavnih brojeva može se izgovorati i pisati veznik *i*: *tristo (trista ili tri stotine) devedeset*. U hrvatskim pravopisima navodi da se veznik *i* može pisati i ispred desetica i stotica, ali sve rjeđe (v. BMM 2007: 161, BM 2010: 64). U starijim hrvatskim pravopisima veznik se *i* dosljedno propisivao u pisanju glavnih i rednih brojeva, npr. Broz (1892: 44) *dvadeset i peti, trideset i prvi*; Broz – Boranić (1904: 45) *dvadeset i pet, trideset i prvi*. U Boranićevu pravopisu iz 1921. prvi se put pravilom propisuje pisanje veznika *i*, ali samo između jedinica u glavnih brojeva, desetica i stotica, npr. *četrdeset i pet, sto i trideset i jedan*. Između tisućica i stotica veznik se *i* ne umeće, npr. *tisuću devet stotina i dvadeset i jedan*. Između rednih brojeva nikada ne dolazi veznik *i* (Boranić 1921: 65). U Boranićevu izdanju iz 1934. ponovno nema općih pravila o pisanju veznika *i*. Pisanje se kao i u prvom izdanju iščitava iz dvaju primjera: *dvadeset i pet, trideset prvi* (1934: 45). U desetom (zapravo jedanaestom) izdanju Boranićeva pravopisa (1951: 49) u poglavljima o pisanju brojeva nema ni pravila, a nema ni primjera za pisanje višerječnih brojeva.

4.2. Redni brojevi

Višečlani (višeznamenkasti) redni brojevi prema svim se pravopisima pišu nesastavljeni, kao višerječnice, osim prema AS-u (1986.). Izrazom su jednakim glavnim brojevima, ali zadnja sastavnica u nizu ima sufiks *-i/-ti* kojim se od glavnih brojeva sufiksacijom tvore redni brojevi, npr. *trideset treći, devedeset osmi, sto* (ili *stotinu*) *prvi, dvije tisuće tristo sedamdeset drugi* itd.

Prema AS-u (1986: 87) sastavnice se „složenih rednih brojeva pišu saставljeno“: *dvadesetprvi, stopedesetdrugi, tisućusedamstosamdesetpeti* itd.

Ispred jedinica rednih brojeva može se izgovarati i pisati veznik *i*: *petsto* (*pet stotina*) šezdeset i *treći*.²⁶ Zanimljivo je dakle da se pisanje veznika *i* propisivalo u pisanju rednih brojeva samo u Brozovim i Broz-Boranićevim pravopisima, dakle do Boranićeva prvoga samostalnog izdanja (1921.), a to se donosi i u napomeni u HPIHJJ-u (2013: 57): „višerječni redni brojevi mogu se pisati i s veznikom *i* ispred zadnje riječi“.

5. BROJEVNI IZRAZI

U ovom se poglavlju raščlanjuju sveze riječi s brojevnim sastavnicom.

5.1. Glavni broj i riječ *posto*²⁷

četiri posto: 1960: MH – MS; 2000: BFM; 2010: BM

sto posto: 1944: CK; 1960: MH – MS, ali *stopostotni*; 1996: BFM, ali *stopostotni*; 2000: BFM, ali *stopostotni*; 2008: BHM; 2010: BM; 2013: HPIHJJ (samo *stopostotni*)

Prema Aniću, HER-u, HJS-u, ŠR-u, VRH-u *posto* je prilog, a jezična jedinicasta *posto* prema Aniću, HER-u i VRH-u frazem je sa značenjem ‘sigurno, nedvojbeno, točno’. Vidimo, dakle, da sveza riječi *sto posto* ima priložnu funkciju i kategorijalno priložno značenje.

U pisanom korpusu (HJR) sveza je riječi *sto posto* potvrđena u 402 primjera, a prilog *stoposto* ima 14 potvrda. Međutim, nijedan pravopis ne bilježi jednorječnicu *stoposto*.

Sljedeći uočeni problem jest pisanje višerječnih brojeva s riječju *posto*, npr. *dvadeset tri posto* ili *dvadesetri posto*, a onda i od njih tvorenih pridjeva (v. 6. *Pravopisne nedosljednosti u pisanju brojeva i brojevnih riječi*)

---

26 O vezniku *i* te njegovu bilježenju ispred desetica, stotica itd. te ispred zadnje riječi višerječnoga izraza za koji broj vidi poglavlje 4.1.1.

27 Jezična jedinica *postoznaci* ‘stoti dio kojega broja’.

5.1. Brojevni prijedložni izrazi

Brojevni se prijedložni izrazi, tj. sveze prijedloga i brojeva ili brojevnih riječi prema svim pregledanim pravopisima pišu nesastavljen:

- *po i* glavni broj:
po dva: 1889: Kušar; 1944: CK (PP); 1996: BFM (PP) *dijelni broj*; 2000: BFM (PP) *brojevni prijedložni izraz*; 2007: BMM (PP)
- po deset*: 1944: CK (PP); 2007: BMM (PP)
- po jedan*: 1996: BFM (PP)
- po tri*: 1996: BFM (PP); 2000: BFM (PP)
- po četiri*: 1996: BFM (PP); 2000: BFM (PP)
- po šezdeset*: 1996: BFM (PP); 2000: BFM (PP)
- po sto*: 1944: CK (PP); 1996: BFM (PP); 2000: BFM (PP), 2007: BMM (PP)
- po tisuću*: 1996: BFM (PP); 2000: BFM (PP)

- *po i* brojevna imenica²⁸:
po dvojica, po trojica, po osmorica, po desetorica itd. 2007: BMM (PP)

- *po i* brojevni pridjev:
po dvoje: 2007: BMM (PP)

- *u i* glavni broj:
u dva: 2007: BMM (PP)
u tri: 2007: BMM (PP)

- *za i* zbirni broj:
za dvoje: 2007: BMM (PP)
za četvero: 2007: BMM (PP)

5.2. Broj i čestica *put*

Riječ *put/puta/put(a)* u različitim jezičnim priručnicima u istom značenju navodi se kao čestica (ŠR: *pùt*⁴ čest.; VRH: dvije natuknice = *pût*⁴čest. i *pútā* čest.; RHJ: : *pùt*⁵ čest. i *püta*), kao prilog (HJS: *put(a)*) te u istoj natuknici

---

²⁸ ih izraza nema u 2. izdanju BMM-a (2008.). Isto je i sa primjerima koji slijede: *po i* brojevni pridjev, *u i* glavni broj, *za i* brojevni pridjev.

kao čestica i prilog (HJP). Vidimo da se, među ostalim, *put* i *puta* i naglasno razlikuju.

Opće je pravilo o pisanju brojevnih izraza (sveze riječi) u kojoj je prva sastavnica redni broj, a druga čestica *put* u hrvatskim pravopisima to da se ta sveza riječi uvijek piše nesastavljen:

prvi put: 1928: Boranić (PP); 1941: Boranić (PP); 1944: CK (PP);
1960: MH – MS (PP) *brojni izraz*; 1996: BFM; 2000: BFM; 2007:
BMM (PP); 2013: HPIHJJ

deveti put: 2013: HPIHJJ

deseti put: 1960: MH – MS; 2000: BFM (PP) *brojevni izraz*

drugi put: 1928: Boranić (PP); 1941: Boranić (PP); 1944: CK; 1951:
Boranić (PP); 1960: MH – MS (PP) *brojni izraz*; 1971: BFM; 1996:
BFM (PP) broj (ne *drugi puta*); 2000: BFM (PP) *brojevni izraz*; 2007:
BMM (PP); 2010: BM (PP) *brojevni izraz*

petsto dvadeset osmi put: 2013: HPIHJJ

sedamnaesti put: 2013: HPIHJJ

stočetrdeseti put: 2013: HPIHJJ

Prema općemu pravilu nesastavljen se pišu i sveze: prijedlog *po* + brojevni izraz (redni broj + *put*):

*po prvi put*²⁹: 1944: CK (PP); 1951: Boranić

po drugi put: 1928: Boranić (PP); 1941: Boranić (PP); 1944: CK (PP)

U pisanom je korpusu (HJR) stanje ovakvo: *po prvi put* ima 705 potvrda, a *po prviput* jednu; *po drugi put* ima 542 potvrde, a *po drugiput* 20 potvrda; *po treći put* ima 260 potvrda, a *po trećiput* 4 potvrde.

Čestica *put* dolazi dakle samo iza rednih brojeva³⁰ i znači ‘poredak u nizu kakvih radnji ili zbivanja’ i piše se s njima nesastavljen.

---

29 Standardnojezično je to nepravilno: *po prvi put* > *prvi put*.

30 Kad je riječ o brojevima. Ona međutim može doći i iza pridjeva (npr. *posljednji put*, *prošli put*, *zadnji put*) i pokaznih zamjenica (*taj put*, *ovaj put*, *onaj put*).

5.2.1. Prilozi s tvorbenom sastavnicom -*put*³¹

Srašteno-preobrazbene tvorenice³² kojima je druga tvorbena sastavnica -*put* u svojem prvom dijelu mogu imati tvorbenu sastavnicu koja svojim izrazom nalikuje izrazu (glavnoga) broja, priloga ili zamjenice.

U prilozima s -*put* prva je tvorbena sastavnica najčešće izrazno jednaka izrazu kojega glavnog broja i u tom se slažu svi hrvatski pravopisi: *deseput*, *dvaput*³³, *jedanput*³⁴, *petput*, *sedamput*, *triput*, *trideseput*, *trinaestput* itd.

U hrvatskim se pravopisima propisivalo sastavljeni pisanje s -*put* kad je prva tvorbena sastavnica izrazom jednaka kojemu količinskom prilogu, npr. *čestoput* (od Broz – Boranića (1904.) do Boranića (1951.)), ali često puta, *mnogoput* (od Broz – Boranića (1904.) do HPIHJJ-a (2013.)), ali *mnogo puta*. Iznimka je pravopis MH – MS (1960.) koji propisuje samo izraz *mnogo puta*. Isto je i s prilogom *višeput* koji se uvijek piše sastavljeni, a sveza riječi *više puta* samo nesastavljeni.

Uz redne brojeve i pridjeve čestica *put*³⁵ piše se samo nesastavljeni: *drugi put*, *deseti put*, *posljednji put*, *prošli put*, *prvi put*, *sljedeći put*, *treći put*, *zadnji put* itd.³⁶

Prilozi *najedanput*, *najedared*, *nijedanput*, *odjedanput* nastali prefiksacijom (srašteno-preobrazbenoga) priloga *jedanput* u svim su pravopisima propisani samo sastavljeni.

Nesastavljeni se pišu tvorenice s *put* i prijedlogom *po*: *po dvaput*, ali *po dva puta*; *po jedanput*.

31 Ovo je potpoglavlje zapravo nužna digresija jer su prilozi tvoreni s pomoću tvorbene sastavnice -*put* i koje brojevne osnove najčeštniji.

32 O redefiniranju starih tvorbenih načina i novoj podjeli tvorbenih načina v. Ramadanović (2012., 2014.).

33 U BFM-u (1971.) u pravopisnom rječniku propisuje se samo nesastavljeni pisanje broja i čestice. To je međutim različito od pravopisnoga pravila u kojem se navodi: *dva puta*, ali *dvaput* („složenica“) (1971: 88).

34 Sastavljeni i nesastavljeni pisanje propisuje Boranić u pravopisima iz 1934. i 1951.; 1934: Boranić *jedanput(a)* pril. i 1951: Boranić *jedamput* (PP) pod brojevima; (PR) pril., ali i 1934. i 1951: Boranić *jedan put* pril.

35 Označuje ponavljanje kakve radnje ili događaja.

36 U pravopisu MH–MS (1960.) prema pravopisnim pravilima redni se brojevi pišu nesastavljeni s česticom *put*. U pravopisnom rječniku međutim nalazimo primjer koji ne slijedi to pravilo: *stotiput*. Isto je propisano i u AS-u (2001.).

Nesastavljeno se pišu prijedlog *po* i sveza rednoga broja i čestice *put*: *po drugi put*, Boranić (1951.), međutim, zabilježeni je i *po prviput*.³⁷

U ovom nas radu zanima tvorba priloga u odnosu na pravila i primjere propisane u hrvatskim pravopisima:

1921: Gavazzi u složenim riječima kao *dvaput*, *sedamput*, *čestoput*...; 1928: Boranić; 1934: Boranić *u složenicama*; 1941: Boranić; 1944: CK (PP) uz priloge: *višeput*, *mнogoput*; uz zamjenice: *kojiput*, *svakiput*; (PR) pril. ako je nenaglašeno; 1960: MH – MS *put(a)*; u priloškom značenju: *jedanput*, *dvaput* i *dva puta*, *triput* i *tri puta*, četiriput i četiri puta; *petputa*; 1996: BFM *put(a)* pril.; 2007: BMM (PP) pril.; *-put* – sufiksoid; 2008: BHM (PP) kao prilog; 2010: BM *put(a)* pril.; 2013: HPIHJJ (PP): Kao jedna riječ pišu se „prilozi nastali od dviju sastavnica od kojih je druga sastavnica *-put*“.

Neupitni prilozi (prema pravopisima) s *-put*:

čestoput, *četiriput*, *desetput*, *devetput*, *dostaput*, *dvanaestput*, *jedanput*, *kolikoput*, *mнogoput*, *osamput*, *petput*, *sedamput*, *stoput*, *šestput*, *tisućput*, *tolikoput*, *tridesetput*, *trinaestput*, *triput*, *višeput*.

S tvorbenom sastavnicom *-put* najčešće srastaju tvorbene osnove koje su svojim izrazom nalik na izraz glavnih brojeva, npr. *dvaput*, *devetput* itd.³⁸

Tvorbena sastavnica *-put* veoma je česta i u tvorbi u kojoj je prva tvorbena sastavnica nalik na izraz kojega priloga, npr. *dostaput*, *kolikoput*, *tolikoput*, *višeput*. Dakle, prilog nastaje kad imamo tvorbenu osnovu (nalik na izraz kojega broja i priloga)³⁹ i tvorbenu sastavnicu (*-put*).

Nesastavljeno se pišu sveze broja ili priloga i čestice *puta*, npr. *deset puta*, *dva puta*, *dosta puta*, *koliko puta*, *mnogo puta*, *toliko puta*, *više puta* itd.

Na isti se način ponašaju i prilozi sa sinonimnim tvorbenim sastavnicama *-krat*, *-red*. U većini su novijih pravopisa one označene kao zastarjelice te ih se upućuje na riječi (priloge) s tvorbenom sastavnicom *-put*: *dvakrat*; *dvared*; *trikrat* (1996: BFM zast. >*triput*; 2010: BM >*triput*); *jedared*; *trired* (1996: BFM zast. >*triput*); *višekrat*.

---

37 Standardnojezična je norma u vezi s pisanjem čestice *puta* jasna i stabilna: *puta* je riječ (čestica) i uvijek se piše nesastavljeno s riječima uz koje dolazi: glavni brojevi (ne dolazi uz *jedan*), brojevne riječi i prilozi.

38 U pravopisu AS (1986.) zabilježeno je i *dvanaestputa*, *trećiputa*, *tridesetputa*, *triputa*, *višeputa* i sl.

39 Ili zamjenice.

Tu će se iznijeti neke pravopisne nesuglasice, bez obzira na to što se ne odnose na suvremene hrvatske pravopise. I kad se koji od problema u njima pojavi, smatrać će se slučajnošću ili slučajnom pogreškom jer se svi suvremeni pravopisi slažu i priznaju status prilozima s tvorbenim sastavnicama -*put*.

Sraštenoj preobraženici *dvaput* u svim se pravopisima priznaje status priloga. U nekim se pravopisima (u pravopisnim pravilima) oni navode u poglavljiju o brojevima. U pravopisu BFM (1971.) u rječniku se propisuje samo *dva put* te se taj način bilježenja ne slaže s pravopisnim pravilom (v. BFM 1971: 88) u kojem, među ostalim, stoji *dvaput*.

Postojanje i status prilozima *kojiput*, *nekiput* i *svakiput* priznaje se u svim suvremenim pravopisima, tj. smatra se da postoje dvije jezične jedinice, prilog i zamjenična sintagma. U poglavљje o spornim slučajevima uvršteni su jer ih se u starijim pravopisima propisuje samo nesastavljen.

Prema pravilima u suvremenim pravopisima primjeri *onajput* i *ovajput* trebali bi se pisati sastavljeni (a pišu se samo prema AS-u 1986.), jer su prilozi. Međutim, nisu navedeni kao primjeri uz pravopisno pravilo, a u rječnicima se nalaze samo kao sveza riječi, tj. kao zamjenična sintagma.

Pokojiput propisuje se sastavljeni samo u pravopisima 1986: AS i 2013: HPIHJJ. Drugi ga pravopisi smatraju prilogom, a navode se kao sveze riječi: *pokoji put*. To je zapravo opreka prema *po koji put* (1921: Boranić; 1928: Boranić (PP); 1929: PU *po koji put*; 1941: Boranić; 1941: CGK; 1944: CK nekada, ali po koji put već dolaziš?; 1960: MH – MS ‘katkada’, ali po koji put već dolaziš?; 1996: BFM ‘katkad’; prema po koji put to već govorim; 2000: BFM katkad, prema po koji put to već govorim; 2010: BM ‘katkad’ (ali po koji put to već govorim).

Prilog *ponekiput* propisan je u dvama pravopisima: 1951: Boranić pril.; 1986: AS. Pravopis MH – MS (1960.) propisuje samo *poneki put*.

Opće pravilo o pisanju sveza riječi (brojevnih izraza) od kojih je prva redni broj, a druga čestica *put* u hrvatskim pravopisima kaže da se takva sveza riječi uvijek piše nesastavljen.⁴⁰

---

40 Postoji međutim u korpusu primjer *trećiput* koji se prema pravopisima CK (1944.) i AS (1986.) piše sastavljen.

5.3. Broj i čestica *puta*

Čestica *puta* sama po sebi nije pravopisno upitna, ali je u mnogim pravopisima ipak zabilježena (u pravopisnim pravilima ili u pravopisnom rječniku).⁴¹ Autorima se pravopisa zanimljivim činila njezina sveza s drugim riječima. Čestica *puta* uvijek se piše nesastavljeni s riječima uz koje dolazi, pa tako i s brojevima. Brojevni izraz uvijek čini glavni broj (veći od dva) ili koja brojevna riječ i čestica *puta* kojom se označuje ponavljanje radnje, npr. četiri puta, *deset puta*, *dva puta*⁴², *dva-tri puta*⁴³, *desetak puta*, *oba puta*, *tisuću puta* itd. Stanje je u pravopisima prikazano u tablici koja slijedi.

2. tablica: Potvrde u pravopisima za brojevne izraze
(glavni broj ili brojevna riječ + čestica *puta*)

Brojevni izrazili prilog	Sastavljeni broj	Nesastavljeni broj
četiri puta		1944: CK 1960: MH – MS 2000: BFM 2010: BM
deset puta		1944: CK 1960: MH – MS (PP) <i>brojni izraz</i> 1996: BFM (PP) <i>broj</i> 2000: BFM (PP) <i>brojevni izraz</i> 2007: BMM (PP) 2008: BHM (PP) 2010: BM (PP) <i>brojevni izraz</i>

41 Razlog je tomu najvjerojatnije u činjenici da ju se ne miješa ili ne zamjenjuje s česticom *put* čiji izraz može nalikovati izrazu tvorbene sastavnice koje tvorenice s tvorbenom sastavnicom *-put*, npr. priloga.

42 Ali *dvaput* (prilog), v. 5.2.1. *Prilozi s tvorbenom sastavnicom -put*.

43 Ali *dva-triput* (prilog).

Brojevni izrazili prilog	Sastavljen	Nesastavljen
dvaputa	1986: AS	1889: Kušar
dva puta		1904: BB (PP)
		1906: BB (PP)
		1921: Boranić
		1921: Gavazzi
		1928: Boranić (PP)
		1934: Boranić
		1941: Boranić (PP)
		1941: CGK
		1944: CK (PP)
		1951: Boranić (PP)
		1960: MH – MS (PP) <i>brojevi (brojni izrazi)</i>
		1971: BFM
		1996: BFM (PP) <i>broj</i>
		2000: BFM (PP) <i>brojevni izraz</i>
		2007: BMM (PP)
		2008: BHM (PP)
		2010: BM (PP) <i>brojevni izraz</i>
		2013: HPIHJJ
dva-tri puta		1944: CK (PP)
		2007: BMM (PP)
desetak puta		1944: CK (PP)
		2007: BMM (PP)
dvanaest puta		2013: HPIHJJ
oba puta		1944: CK
osam puta		2013: HPIHJJ
šezdeset sedam puta		2013: HPIHJJ
tisućputa	1986: AS	1960: MH – MS
tisuću puta		1971: BFM
		2001: AS
		2013: HPIHJJ
tri puta		2013: HPIHJJ

Iznimka je dakle pravopis AS (1986.) u kojem se obje čestice (*i put i puta*) smatraju sufiksoidima, pa je jasno da se propisuje samo sastavljen pisane. U izdanju iz 2001. to je pravilo izmijenjeno pa se propisuje nesastavljen

pisanje izraza s *puta*. *Put* se dakle u tom pravopisu više ne smatra sufiksom. Primjerice u AS-u (1986.) *dvanaestputa*, *pokojiputa*, *trećiput*, *trećiputa*, *tridesetputa*, *trinaestputa*, *triputa*, a u pravopisu AS (2001.) propisuje se nesastavljeno pisanje s česticom *puta*, npr. *trideset puta*, *trinaest puta*, *tri puta*.

Svi su hrvatski pravopisi propisivali pisanje čestice *puta* nesastavljeno s rijećima uz koje dolazi (prilozi, glavni brojevi). U korpusu HJR-a pronalaze se i potvrde za njezino sastavljeni pisanje, dakle tvorbena je sastavnica. Razlog može biti to što se nove riječi s česticom *puta* tvore analogijom prema tvorenicama nastalima s pomoću tvorbene sastavnice koja svojim izrazom nalikuje čestici *put*. Upravo na taj način, tj. srašteno-preobrazbenom tvorbom s *-put*, najčešće nastaju prilozi.

Standardna je pravopisna norma u vezi s pisanjem čestice *puta* jasna i stabilna: *puta* je riječ (čestica) i uvijek se piše nesastavljeno s rijećima uz koje dolazi: glavni brojevi (ne dolazi uz *jedan*), brojevne riječi i prilozi te u matematičkim izrazima poput *x puta* ili *a puta b*.

6. PRAVOPISNE NEDOSLJEDNOSTI U PISANJU BROJEVA I BROJEVNIH RIJEČI

Pisanje brojeva, brojevnih riječi i brojevnih izraza u hrvatskim je pravopisima uglavnom ujednačeno i neupitno. Međutim, postoje dva problema koja općenito izazivaju nedoumice u pisanju, a odnose se i na brojeve, brojevne riječi i brojevne izraze: prvo, za isti se problem u različitim pravopisima propisuje različito rješenje/pisanje i drugo, nedosljednosti se odnose na jedan pravopis, npr. opće je pravilo isto u svim promatranim pravopisima, a u pravopisnom se rječniku nalaze propisane riječi koje se ne slažu s propisanim pravopisnim pravilom.

- Višečlani (višečnamenkasti)⁴⁴ redni brojevi

Višečlani se redni brojevi prema hrvatskim pravopisima uvijek pišu nesastavljeno, tj. kao višerječnice. To je pravopisno pravilo, ako postoji, propisano u svim hrvatskim pravopisima. Primjerice u Babić-Moguševu pravopisu (2010: 64) propisuje se pisanje rednih brojeva nesastavljeno, kao i u svim

---

⁴⁴ Riječ je o brojčanoj strukturi, a ne o broju riječi. Razlikujemo dakle izraz zapisan znamenkama i izraz zapisan riječima. To se smatra važnim jer višečlani (višečnamenkasti) broj zapisuje se i kao jednorječnica i kao višerječnica (ili višerječna jedinica), npr. 50 = pedeset / 52 = pedeset dva.

drugim pravopisima, npr. *sto šezdeset tisuća treći* (160 003.), a u rječniku se nalazi ovo: *dvjestotisući i dvjestotisući*.

Isti slučaj postoji i u drugim pravopisima, tj. u rječnicima se nalaze natuknice koje se ne slažu s općim pravilom o pisanju rednih brojeva, a u kojemu se navodi da se višečlani redni brojevi pišu nesastavljeni: *dvadesettreći*: 1996: BFM; 2010: BM; *dvijetusući*: 1996: BFM, 2010: BM i *dvjetisući*.

U Anić-Silićevu pravopisu (1986.) redni se brojevi i prema općemu pravilu pišu sastavljeni. U pravopisnim pravilima stoji: *dvadesetprvi, stope-desetdrugi, tisućusedamstosamdesetpeti* itd., a od toga se ne odstupa ni u pravopisnom rječniku, npr. *tridesetpeti*.

- Brojevne imenice za imenovanje razlomaka

Dva su načina bilježenja višečlanoga broja u brojniku, kao jednorječnica i kao višerječnica: BFM (1996: 74) i BM (2010: 63): *pedesetdevet devetina* (59/9); BHM (2008: 49): *pedeset četvrtina*; HJS (1999: 337) četrdesetosam osmina (48/8), ali: BMM (2007: 162) 120/8 *sto dvadeset osmina*, HPIHJJ (2013: 57) *sto četrdeset šestina* (140/6).

Kad je riječ o višečlanom broju u nazivniku hrvatski pravopisi propisuju isto: BFM (1971: 88): *jedna dvadesettrećina* (1/23); BHM (2008: 49): *jedna pedesetčetvrtina* (1/54); BMM (2007: 162) *sto dvadesetosmina* (100/28), HPIHJJ (2013: 57): *petssto šezdeset četiri tridesetdrugine* (564/32).

Pisanje višerječnoga broja koji se nalazi i u brojniku i u nazivniku propisuje se jedino u HPIHJJ-u (2013.). Međutim, iz pravila se zaključuje da bi se primjerice razlomak 55/78 prema BMM-u (2007.) riječima pisao ovako: *pedeset pet sedamdesetosmina*, a prema BFM-u, BHM-u i HJS-u ovako: *pedesetpetsedamdesetosmina*. Kako bi se taj razlomak pisao prema BHM-u (2008.), ne može se sa sigurnošću reći. Naime, za primjer u brojniku uzet je višečlani broj, ali desetica (50), za koji je neupitno da se prema općemu pravilu piše samo sastavljeni. Iz navedenih se pravila zaključuje da se BMM (2007.) i HPIHJJ (2013.) razlikuju od pravila iznesenih u BFM-u, BM-u i HJS-u kad je riječ o riječima raspisanom brojniku iz razlomka. Naime, dosljednom primjenom općega pravila koje kaže da se višečlani brojevi (osim desetica, stotica, tisućica itd.) u hrvatskom jeziku pišu kao višerječnice⁴⁵ može se doći jedino do zaključka i pravila iznesenih u BMM-u i HPIHJJ-u jer nema opravdanih razloga da se brojnik riječima zapisuje sastavljeni. Međutim, ako se išlo s

⁴⁵ U suvremenim se pravopisima sastavljeni pisanje višečlanih brojeva opravdava i smatra iznimkom samo u novčanom poslovanju, ali to pravilo ne spominju svi pravopisi (npr. BHM, 2008., HPIHJJ, 2013.).

prepostavkom da su to (brojevne) imenice te da bi se trebale i zapisivati prema svojemu kategorijalnom značenju, onda bi opravdano bilo pisati samo jednorječnicu, npr. *pedesetpetsedamdesetosmina*. S druge bi strane takva jednorječnica, ako uz nju ne stoji i sam razlomak, ponekad izazivala nedoumicu jer primjerice riječ *stodvadesetosmina* sugerira dva razlomka: 100/28 i 120/8.

- Brojevni prijedložni izrazi ili prilozi

Većina se brojevnih prijedložnih izraza piše nesastavljen.⁴⁶ Najveća pravopisna neslaganja u vezi s pisanjem brojevnih riječi zapravo se odnose na pisanje prijedloga ispred brojevnih riječi, tj. pitanje je smatraju li se te sveze priložnim izrazima ili prilozima. Navode se pravopisne potvrde:

u dvoje / udvoje

u dvoje: 2000: BFM (PP) *brojevni prijedložni izraz*; (PR) *u dvoje* pril.;

2010: BM (PP) *brojevni prijedložni izraz*

udvoje: 1904: BB adv.; 1906: BB adv.; 1921: Boranić adv.; 1921: Gavazzi; 1928: Boranić adv.; 1934: Boranić pril.; 1941: CGK pril.; 1944: CK pril.; 1951: Boranić pril.; 1960: MH – MS (PP) pril.; 1971: BFM pril.; 1986: AS Pjevali su *udvoje*.; 1996: BFM pril.; 2001: AS; 2007: BMM pril.; 2013: HPIHJJ

u troje / utroje

u troje: 2000: BFM (PP) *brojevni prijedložni izraz*; (PR) *pod troje*; 2007: BMM (PP)⁴⁷; 2010: BM (PP) *brojevni prijedložni izraz*

utroje: 1934: Boranić pril.; 1951: Boranić pril.; 1960: MH – MS (PP) pril.; 1971: BFM pril.; 1986: AS Pjevali su *utroje*.; 1996: BFM pril.; 2001: AS; 2007: BMM pril.; 2013: HPIHJJ

u šestero / ušestero

u šestero: 1996: BFM; 2000: BFM (PP) *brojevni prijedložni izraz*; (PR) *pod šestero*; 2010: BM (PP) *brojevni prijedložni izraz*

ušestero: 1960: MH – MS (PP) pril.; 1971: BFM i *ušestoro*; 1986: AS Igrali su kolo *ušestero*.; 1996: BFM i *ušestoro*; 2001: AS

Iz primjera se vidi da u hrvatskim pravopisima za te slučajeve postoje suprotna mišljenja. Naime, u hrvatskim se pravopisima do pravopisa BFM (2000.) propisuju samo prilozi *udvoje*, *utroje* i *ušestero*, s iznimkom u BFM-u (1996.) u kojemu se *udvoje* i *utroje* propisuju kao jednorječnice, a *ušestero* se

---

46 Vidi 5.1. *Brojevni prijedložni izrazi*.

47 Tu je riječ o brojevnim prijedložnim izrazima u funkciji objekta: „Vjerujem **u troje**: obitelj, ljubav i Boga (ali: na ljetovanje idemo **utroje**)“, v. BMM (2008: 166).

bilježi i sastavljeno i nesastavljeni s tim da uz prijedložni izraz *u šestero* stoji gramatička odrednica za prilog. U pravopisnim je pravilima BFM-a (2000.) propisano samo nesastavljeni pisanje brojevnih prijedložnih izraza, ali se u rječniku uz *u dvoje* donosi i odrednica prilog. Zanimljivo je i to da se u pravopisima BFM od 2000. nadalje, pa i u BM-u (2010.), jezične jedinice *u dvoje* i *u troje* smatraju brojevnim prijedložnim izrazima te se pišu nesastavljeni, a *nadvoje* i *natroje* su prilozi.

- Sveza broja i čestice *puta*

Svi su pravopisi suglasni u vezi s pisanjem sveze riječi: broj i *puta*, tj. prema svima se ta sveza piše nesastavljeni. Jedini pravopis koji drukčije propisuje pisanje brojeva sa česticom *puta* jest pravopis AS (1986.). U tom se pravopisu *-put* i *-puta* smatraju sufiksoidima i propisuju se samo sastavljeni. Međutim, u izdanju iz 2001. to je promijenjeno, pa se propisuje nesastavljeni pisanje sveza riječi s riječju *puta*. *Puta* se dakle više ne smatra sufiksoidom. Primjerice AS (1986.) propisuje: *dvanaestputa, trećiput, trećiputa, tridesetputa, trinaestputa, triputa*, dok se u pravopisu AS (2001.) propisuje nesastavljeni pisanje s česticom *puta*, npr. *trideset puta, trinaest puta, tri puta*.

U korpusu će se provjeriti potvrđenost svih tvorenica nastalih sraštenom preobrazbom s tvorbenim sastavnicama: brojevna osnova i *-puta* koje su propisane pravopisom AS (1986.).

Sveza riječi *dva puta* u korpusu je potvrđena 3209 puta, dok je tvorenica *dvaputa* potvrđena u 19 primjera, npr.:

Osim pokladah dolaze gospoje amo i u korizmi svaki tēdan po dvaputa...Nemčić, 1845.

... i najzad dvaputa u nedjelju dobivali su meso i isto tako variva od gospodskoga stola...Gjalski, 1886.

Sveza riječi *pet puta* u korpusu je potvrđena u 807 primjera, a tvorenica *petputa* nije potvrđena u korpusu.

Sveza riječi *sto puta* u korpusu je potvrđena u 342 u primjera, a tvorenica *stoputa* potvrđena je u 15 primjera, npr.:

... uviek se radovao i stoputa znao kazati...Gjalski, 1886.

... ali ja što sam ti već stoputa rekao...Kozarac, 1891.

Onda sam te stoputa pomilovao...Begović, 2004.

... i život bi bio stoputa bolji...Kosor, 1925.

A kod nas gdje nema ničega treba je stoputa jače nego igdje. Krleža, 1932.

Sveza riječi *tisuću puta* u korpusu je potvrđena 116 puta, a tvorenica *tisućuputa* nije potvrđena.

Sveza riječi *treći puta* u korpusu je potvrđena sa 103 primjera, a tvorenica *trećiputa* nije potvrđena u korpusu. Treba napomenuti da se u svim priručnicima navodi da čestica *puta* dolazi samo uz glavne brojeve, pa je razumljiv relativno mali broj potvrda. Međutim, za *treći put* u korpusu postoji 1146 potvrda.

Sveza riječi *trideset puta* u korpusu je potvrđena sa 118 primjera, a tvorenica *tridesetputa* nije potvrđena u korpusu.

Sveza riječi *trinaest puta* potvrđena je u 14 primjera, a tvorenica *trinastputa* nije potvrđena u korpusu.

Sveza riječi *tri puta* ima 2551 pojavnicu, a tvorenica *triputa* ima 6 pojavnica, npr.:

... a na razstanku **triputa** pošle i *triputa* se opet povratile. Kozarac, 1891.

... a on moguše tek da ga **triputa** poljubi u lice. Gjalski, 1999.

... **triputa** u ulozi sportaša s boksačkim rukavicama, dvaput kao sportski djelatnik. NA. Vjesnik online.

Prema primjerima je vidljivo da je većina tvorenica (priloga) s tvorbenom sastavnicom *-puta* upotrebljavana i potvrđena u pisaca skraja 19. stoljeća do sredine 20. stoljeća (jedan je iz *Vjesnika*, 2001.). Od svih jednorječnica (priloga) s drugom tvorbenom sastavnicom *-puta* propisanih Aničevim i Silićevim pravopisom (1986.) potvrđena su samo tri: *dvaputa*, *stoputa*, i *triputa*.

Najvažnije je dakle pravilo to da se čestica *puta* uvijek piše nesastavljeni s rijećima uz koje dolazi, u ovom slučaju s glavnim brojevima.

- Sveza broja i čestice *put*

Prema općemu pravopisnom pravilu uz česticu *put* mogu doći samo redni brojevi i oni se pišu nesastavljeno s česticom. U starijim pravopisima primjerice nalazimo i primjere u kojima uz česticu *put* stoji glavni broj: *jedan put*: 1934: Boranić pril.; 1951: Boranić pril. U tim pravopisima potvrđen je i prilog *jedanput*, ali i sveza riječi *jedan put* uz koju stoji odrednica da je to prilog.

U korpusu dobivenom iz pravopisa postoje i jednorječnice (prilozi) tvoreni od sveze riječi: *stotiput*: 1960: MH – MS; 2001: AS; *trećiput* 1944: CK i *treći put*; 1986: AS.

Postoje neslaganja i unutar istoga pravopisa, npr. pravopis 1960: MH – MS primjerice propisuje *stotiput*, ali samo *prvi put*, *drugi put*, *treći put*. I u

pravopisu CK (1944.) svi redni brojevi s *put* propisani su nesastavljeni, dok u rječniku postoji natuknica *treći put* uz koju стоји да може и *treći put*.

U pisanom korpusu (HJR) prilog *stotiput* potvrđen je s 2 primjera, a brojevni izraz *stoti put* ima 71 primjer. Prilog *treći put* ima 8 potvrda, a brojevni izraz *treći put* potvrđen je u 1146 primjera.

- Brojevne riječi prema višečlanim brojevima

Kad je riječ o pisanju brojevnih riječi, pojavljuje se još jedan problem. Naime, pravila za pisanje (jednopojskivih) brojevnih pridjeva, imenica i zbirnih brojeva nastalih tvorbom (srastanjem i slaganjem) u kojoj je prva sastavnica višečlani (višečnamenkasti) broj gotovo da uopće nisu postojala u hrvatskim pravopisima do pravopisa AS (1986.). Od suvremenih pravopisima to su unutar promatranoga poglavlja propisali jedino BMM (2007.) i HPIHJJ (2013.). Dakle, smatra ih se zbirnim brojevima, (brojevnim) pridjevima i imenicama, pa se i pišu kao jednorječnice. Te su tvorenice nastale srastanjem: *dvadesetdvoje*, *stosedamdesetetroje*, *dvadesetpetorica*, *dvadesettroji*, *sedamdesetpeteri*, *stodvadesetosmeri* itd.

Pravopisna norma za pisanje pridjeva s brojem kao prvom sastavnicom tvorenice nije upitna u hrvatskim pravopisima. Međutim, činjenica je da se veoma rijetko propisuju i donose pridjevi tvoreni brojevnim osnovama od višečlanoga (višečnamenkastoga) broja⁴⁸. U pravopisu MH – MS (1960: 77) višečlani (višečnamenkasti) brojevi propisani su kao višerječni brojevni pridjevi: „složeni pridjevi grade (se) od višečlanih brojeva, oni se stapaju i sastavljeni pišu samo s posljednjom riječju toga broja“, npr. četrdeset petogodišnji, *dvadeset petogodišnji*, *sto pedeset petogodišnji*, *trideset petodnevni*. Brojevni pridjevi potvrđeni u hrvatskim pravopisima:

1986: AS: *dvadesetdvogodišnji*

2007: BMM: *stotridesetpeterostruk*, *dvadesetpetmetarski* (bazen), *tridesetpetmilimetarski* (film), četrdesetosmosatni (tjedan), *pedesetpostotna* (otopina), *pedesetsedmopostotna* (otopina), *sedamdesetpetgodišnja* (gospođa); četveroipolgodišnje (dijete), *troipolsobni* (stan)

2010: BM: *dvadesetčetverosatni*, *devedeseterostruk*, *dvjestostruk*, šestgodišnji/šestogodišnji (PP: 35), *dvadesetdevetgodišnji/dvadesetdevetgodišnji* (PP: 35); četrdesetgodišnjak

---

48 Tu se ne misli na desetice, stotine te ostale višečnamenske, ali jednorječne brojeve.

2013: HPIHJJ: četrdesetdvogodišnji, četrdesettrogodišnji, dvadeset-četverogodišnji, četverostruk; desetopostotni, jedanaestopostotni; dvoipolgodišnji, dvadesettoipolgodišnji.

S obzirom na to da se takve tvorenice dosad nisu proučavale u hrvatskim jezičnim priručnicima, teško je reći kojim od tvorbenih načina su tvorene. Prema uvriježenim modelima one bi ulazile u srašteno-sufiksalu ili u složeno-sufiksalu tvorbu. Mogle bi se međutim tumačiti i dvjema drugim tvorbama: srašteno-složeno-sufiksalmom tvorbom i složeno-srašteno-sufiksalmom tvorbom jer njihove preoblike, prema općemu pravilu o pisanju brojeva, uvijek razumijevaju višerječni broj (kad nije riječ o deseticama, stoticama...), npr. *dvadesetdvogodišnji* → koji ima dvadeset (i) dvije godine i četveroipolgodišnji → koji ima četiri i pol godine.

U pravopisu BM (2010: 35), ali u poglavlju *Jednačenje po zvučnosti*, za te se pridjeve navodi da se mogu pisati na dva načina (sa spojnikom -o- i bez njega), kao: *petogodišnji* i *petgodišnji* (ne *pedgodišnji*), *dvadesetdevetogodišnji* i *dvadesetdevetgodišnji* (ne *dvadesedevedgodišnji*) itd.⁴⁹, pa se iz toga pravila posredno iščitava da se brojevni pridjevi u kojima je prva sastavnica višečlani (višeznamenkasti) broj pišu kao jednorječnice. U pravopisu BMM (2007: 162) napominje se da se od sastavljenoga pisanja „jednopojsmovnih pridjevskih složenica može odstupiti kad je u prvome dijelu složenice višečlani broj, posebice onda kad u složenici nema spojnika -o-“: *dvadeset četiri karatno zlato*, *dvadeset pet metarski bazen*, četiri i pol godišnje dijete, *trideset pet milimetarski film*, *jedno cijelo devet litreni motor*, *sedam cijelih šezdeset dva milimetarski kalibar*, *pedeset sedam postotna otopina*.

Iz korpusa pisanih tekstova (HJR) donose se ovi primjeri:

Pridjev **postotni** i tvorbena sastavnica *-postotni* potvrđeni su u 669 primjera i tu se raščlanjuju na četiri slučaja. Brojevi su najčešće zapisani brojkom i spojnicom ispred pridjeva (u 660 primjera):

- ... rekao je 90-**postotni** invalid Jure Bekić...NA. Vjesnik online.
- ... 11-**postotni** bolji prodajni rezultat...NA. Vjesnik online.
- Gotovo su 100-**postotni** izgledi da se pripremama koje počinju...NA. Vjesnik online.
- ... 78-**postotni** je vlasnik stana od 106 četvornih metara u Splitu. NA. Vjesnik online.

---

⁴⁹ U pravopisnom rječniku: **četrdesetgodišnjak**>četrdesetogodišnjak, **četrdesetgodišnji**>četrdesetogodišnji.

... *9,4-postotni udio na ukupnom azijskom tržištu*. NA. Vjesnik online.

Potvrde u kojima se brojka piše nesastavljen s pridjevom:

80 postotni udjel od svih u Hrvatskoj. NA. Vjesnik online.

Broj se piše nesastavljen s pridjevom:

... *prvoklasnim korisnicima biti za jedan postotni bod*. NA. Vjesnik online.

... *za jedan postotni bod*. NA. Vjesnik online.

... *za pola do jedan postotni poen na kredite*. NA. Vjesnik online.

I broj se spojnicom veže uz pridjev:

Maja Sajler sto-postotni invalid Domovinskog rata. NA. Vjesnik online.

Primjerice, sintagma *devedesetpet posto* potvrđena je u trima primjerima, a jezična jedinica *devedeset pet posto* ima 4 potvrde.

Kad je riječ o pridjevima *metarski, satni, milimetarski*, korpus daje veoma slične rezultate kao i za pridjev *postotni*. Brojevi se najčešće zapisuju brojčano i povezuju s kojim od pridjeva spojnicom.

Pridjev *godišnji* u korpusu je potvrđen u 6640 primjera. Najviše je potvrda u kojima je ispred pridjeva *godišnji* brojevna osnova, a ona se najčešće iskazuje brojkom:

... *hoću li moći kao 60-godišnji starac Ivan Kukuljević*...Kukuljević Sakcinski, 1886.

... *62-godišnji starac zaboravio*...Batušić, 1941.

... *28-godišnji muškarac i njegov trogodišnji sin*. NA. Vjesnik online.

Kad je broj zapisan riječima, onda je najviše potvrda s višerječnicama:

... *kao dvadeset i četiri godišnji momak*... Novak, 1901.

I sedamdeset i toliko godišnji starac...Gjalski, 1999.

... *trideset godišnji rat*...Krleža, 1932.

U korpusu je najviše primjera u kojima se brojka spojnicom povezuje s pridjevima: *postotni, metarski, satni, milimetarski, godišnji*. Pisani korpus pokazuje dvoje: prvo, da je lakše i ekonomičnije napisati brojku, nego raspisivati brojeve riječima te drugo, da se brojka s pridjevom povezuje sa spojnicom te se na taj način označuje jednopojsmovnost i jednorječnost.

U hrvatskim se pravopisima pisanje brojki umjesto prvoga dijela tvorenice propisuje u pisanju pravopisnoga znaka – spojnice/crtice. Bilo bi dobro da se i u poglavlju o sastavljenom i nesastavljenom pisanju pod brojevima,

ako ih nema, također spomenu ta pravila ili da se korisnika uputi⁵⁰ na neko od poglavlja u kojemu je to propisano, npr. na poglavlj o spojnici/crtici ili na poglavlj *Jednačenje po zvučnosti*. Međutim, hrvatski pravopisi najčešće ne donose riječima zapisane brojevne riječi (pridjeve) u kojima je prva sastavnica višečlani (višečnamenkasti) broj te je veoma teško navesti što je hrvatska tradicija u tome smislu. Sljedeći je problem nastanak tvorenice, tj. dolazi li između sastavnica spojnik -o- ili ne dolazi, npr. *petogodišnji* ili *petgodišnji*, *jedanaestogodišnji* ili *jedanaestgodišnji*. Treba međutim reći da je pridjev nastao slaganjem sustavniji, standardnojezično bolji te izgovorno lakši. U skladu s tim, sustavno je, a onda i najjednostavnije pravilo to da se svi pridjevi tvoreni od višečlanoga broja (prva sastavnica) pišu sastavljen i to tako da se tvorbena sastavnica uz pridjev povezuje spojnikom -o-, a sve riječi (tvorbene osnove) ispred te pridjevne brojevne osnove samo srastu: *četrdesetpetogodišnji*, *dva-desetpetogodišnji*, *stopedesetsedmoogodišnji*, *tridesetpetodnevni*, *dvadesetče-tverokaratno* (*zlato*), *dvadesetpetometarski* (*bazen*), *tridesetpetomilimetarski* (*film*), *pedesetsedmopostotna* (*otopina*) i sl. To pravilo vrijedi i za imenice, npr. *šezdesetpetogodišnjakinja*, *dvadesetpetogodišnjak*.

Kako primjerice pisati višečlani broj ispred imenice *godišnjica*, nije propisano ni u jednom pravopisu. Prema općim bi se pravilima to pisalo ovako: *peta godišnjica* (5. godišnjica), ali *petogodišnjica* (5-godišnjica), *stotrideset treća godišnjica* (133. godišnjica), ali *stotridesetrogodišnjica* (133-godišnjica). S druge strane, a to pokazuje i korpus HJR-a, s imenicom *obljetnica* dolaze uvijek redni brojevi i ta se brojevni izraz piše samo nesastavljen, npr. *treća obljetnica* (3. obljetnica), *dvadeset peta obljetnica* (25. obljetnica) i sl.

Kad je u pitanju pisanje decimalnih brojeva, problem nije isti, ali rješenje bi, zbog jednostavnosti pravila, moglo biti isto. Prvi dio decimalnoga broja ispred decimalnoga zareza (ili točke) ne ulazi u sastav složenice, a drugi se dio slaganjem (spojnik -o-) ili srastanjem i slaganjem tvori s pridjevnom osnovom u novi pridjev.

U sljedećim primjerima pridjev i imenica *cijelo* ne ulaze u sastav složenice (u širem smislu): *jedno cijelo devetolitreni motor*, *sedam cijelih šezdesetdvomilimetarski kalibar*.

Dakle, imenice *cijelo*, *četvrtina*, *petina*, *šestina* itd. pišu se nesastavljeni s riječima oko sebe, pa onda i s brojevima, npr. Podijeli to na *jedno cijelo i jednu četvrtinu*.

---

50 Od svih je hrvatskih pravopisa samo BMM (2007., 2008.) premrežen različitim uputnicama što smatramo iznimno korisnim.

Postoji međutim problem u pisanju (jedne) polovine / pola kada je riječ o tvorbenoj osnovi: *-pol-/po-*:

- prema BMM-u (2007: 162) *troiposobni* stan, ali *četveroipolgodišnje* dijete
- prema HJS-u (1999.) *dvoiposobni*
- u BM-u (2010.) nema takvih primjera, ali nalazimo ovo: *pô>pol(pоловица); pol (половица)*
- prema HPIHJJ-u (2013: 56) *dvoipolgodišnji, dvadesetroipolgodišnji; petoipolsatni; dvoipolpostotni.*

U pisanom korpusu (HJR) pridjev *dvoipogodišnji* nije potvrđen u korpusu, a pridjev *dvoipolgodišnji* potvrđen je u 19 primjera. Pridjev *dvoipolgodišnje* potvrđen je u 6 primjera, a za pridjev *dvoipogodišnje* potvrda nema. Pridjev *troipogodišnji* ima jednu potvrdu, a pridjev *troipolgodišnji* ima 7 potvrda. Pridjev *dvoiposobni* u korpusu nije potvrđen, a pridjev *dvoipolsobni* ima dvije potvrde. Za pridjeve *jednoiposobni* i *troiposobni* nema potvrda, a pridjevi *jednoipolsobni* i *troipolsobni* imaju po jednu potvrdu. Čestoća je uporabe takvih pridjeva veoma mala, ali to ne znači da ih u pravopisima treba izostaviti. S obzirom na to da se *po* u hrvatskim jezičnim priručnicima upućuje na *pol* (HJS 1999: *pô pokr. pôl, pôla) te bi se pridjevne tvorenice trebale bilježiti ovako: četveroipolgodišnji → koji ima četiri i pol godine, troipolsobni → koji ima tri i pol sobe.*⁵¹

7. ZAKLJUČAK

Osnovni je cilj ove raščlambe bio prikazati hrvatsku pravopisnu normu i praksu u vezi s pisanjem brojeva / brojevnih riječi unutar pravopisnoga poglavљa kojim se propisuje sastavljeni i nesastavljeni pisanje. To se ponajprije odnosi na sporna i upitna rješenja, tj. na njihov opis i utemeljenost u teorijsko-jezičnoj pozadini. Pokazalo se da je tu tek neizravno riječ o pravopisnom problemu. Naime, osnovni je problem u ovome radu, ali i općenito problem sastavljenoga i nesastavljenoga pisanja, puno dublji i puno teži jer se odnosi na razrješenje pitanja načela koja nam pomažu da bismo što smatrali riječju te uspostavljanja tih načela za hrvatski jezik. Kad bi se to postiglo, ujedno bi se i odgovorilo na pitanje treba li neku jezičnu jedinicu pisati sastavljeni (rijec) ili nesastavljeni (više riječi).

Dakle, problem razgraničenja riječi od riječi zapravo je pravi jezični, a tek onda pravopisni problem te je i u vezi s pisanjem brojeva i brojevnih riječi

---

51 Uz njih se, među ostalim, javlja i problem tvorbenoga načina. Vidi Ramadanović, 2012.

bilo potrebno ući u jezičnu raščlambu, ponajprije onu o tvorbi riječi. To se smatra važnim jer se tvorba brojeva ne spominje u Babićevu tvorbi (2012.), a ne nalazi se u poglavlju o tvorbi riječi ni u jednom jezičnom priručniku hrvatskoga jezika. Bilo je to potrebno jer je naočigled jasno da je većina brojeva (osim brojeva od jedan do deset, brojeva *nula* i *sto*, *tisuću* itd. te jednopojmovnih višerječnica), ako je riječ o jednorječnicama, nastala tvorbom riječi. Jednorječni brojevi i brojevne riječi najčešće nastaju na nekoliko tvorbenih načina: sufiksacijom, srastanjem, slaganjem, srašteno-sufiksalmom tvorbom, srašteno-preobrazbenom tvorbom, složeno-sufiksalmom tvorbom, a između tvorbenih sastavnica može se bilježiti i spojnica.

Na kraju valja reći da u pravopisnim pravilima za pisanje brojeva u hrvatskim pravopisima nema velikih razlika te je sastavljeni i nesastavljeni pisanje samih brojeva neupitno. Razlike se javljaju u propisivanju brojevnih riječi. U pravopisnim su pravilima postojali nepokriveni slučajevi pisanja brojevnih riječi, ali većina je od njih uočena te su za njih uspostavljena pravila u pravopisu BMM (2007.) i u HPIHJJ-u (2013.).

LITERATURA

- Babić, Stjepan. 1986. *Tvorba riječi u hrvatskome književnom jeziku*. Nacrt za gramatiku. JAZU–Globus. Zagreb.
- Babić, Stjepan. 1990. Dokumentacija o pravopisnoj problematici 1941. godine. *Jezik* 38/1. 5–31.
- Babić, Stjepan. 1990. O hrvatskome pravopisu nekad i danas. *Jezik* 38/1. 3–5.
- Babić, Stjepan. 1991. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Drugo izdanje. HAZU. Zagreb.
- Babić, Stjepan. 2002. *Tvorba riječi u hrvatskome književnom jeziku*. Treće, poboljšano izdanje. HAZU – Globus. Zagreb.
- Babić, Stjepan. 2005. *Temelji Hrvatskому pravopisu*. Školska knjiga. Zagreb.
- Babić, Stjepan. 2008. Hrvatski pravopis – vrući kesten u ministarskim rukama. *Jezik* 55/5. Zagreb. 54–64.
- Babić, Stjepan; Brozović, Dalibor; Moguš, Milan; Pavešić, Slavko; Škarić, Ivo; Težak, Stjepko. 1991a. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. HAZU. Zagreb.
- Babić, Stjepan; Sanda, Ham. 2004. Pravopisni rat. *Jezik* 54. 139–148.
- Baotić, Josip. 1977. Sastavljeno i rastavljeno pisanje prijedloga s ostalim riječima. *Radowi IV. Pravopisne teme I*. Institut za jezik i književnost u Sarajevu. Sarajevo. 259–390.
- Halilović, Senahid. 1996. *Pravopis bosanskoga jezika*. Preporod. Sarajevo.

- Halilović, Senahid. 1999. *Pravopis bosanskoga jezika: Priručnik za škole*. Dom štampe. Sarajevo.
- Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail. 2000. *Gramatika bosanskoga jezika*. Dom štampe. Zenica.
- Klajn, Ivan. 2002. *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku*. Prvi deo (slaganje i prefiksacija). Beograd.
- Klajn, Ivan. 2003. *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku*. Drugi deo (sufiksacija i konverzija). Beograd.
- Klajn, Ivan. 2005. *Gramatika srpskog jezika*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.
- Pranjković, Ivo. 2000. Sastavljeno i nesastavljeno pisanje. *Jezik na križu / Križ na jeziku*. Lektori i jezična kultura. Priredila Hekman, Jelena. Vjenac. Matica hrvatska. Zagreb. 99–104.
- Pranjković, Ivo. 2002. *Hrvatska skladnja*. Drugo, izmijenjeno izdanje. Zagreb.
- Pranjković, Ivo. 2003. Opća načela sastavljenoga i nesastavljenoga pisanja. *Hrvatski pravopis 1892–2002. Dometi 12, 1/I–IV*. 53–62.
- Raguž, Dragutin. 1997. *Praktična hrvatska gramatika*. Medicinska naklada. Zagreb.
- Raguž, Dragutin. 2010. *Gramatika hrvatskoga jezika*. Vlastito izdanje. Zagreb.
- Ramadanović, Ermina. 2012. *Sastavljeno i nesastavljeno pisanje u hrvatskome jeziku*. Doktorski rad u rukopisu. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Ramadanović, Ermina. 2014. Novi pogled na neke stare načine tvorbe riječi (O nekim novim tvorbenim načinima ili o stariim na nov način). *Sarajevski filološki susreti II*. Knjiga I. Ur. Palić, Ismail. Bosansko filološko društvo. Sarajevo. 68–96.
- Samardžija, Marko. 1999. Smjernice i stranputice hrvatskoga pravopisa. *Jezik na križu / Križ na jeziku*. Rasprava o pravopisnim pravilima. Priredila Hekman, Jelena. Vjenac. Matica hrvatska. Zagreb. 15–20.
- Samardžija, Marko. 1999a. Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika. MH. Zagreb.
- Stevanović, Mihailo. 1964. *Savremeni srpskohrvatski jezik I*. Naučno delo. Beograd.
- Tafra, Branka. 1989. Što su brojevi? (gramatički i leksikografski problem). *Rasprave Zavoda za jezik* 15. 219–237.
- Tafra, Branka. 2000.a. Morfološka obilježja brojevnih riječi. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje* 26. 261–275.
- Tafra, Branka. 2005. Frazeoški izazovi. *Jezik* 52. 48–61.
- Tafra, Branka. 2011. Jedno ili dvoje. *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim II*. (Ur. Sesar, Dubravka). 181–188.

POPIS IZVORA

Proučavani i ekscerpirani pravopisi i od njih načinjeni skraćeni zapisi⁵², slijedom objavljuvanja:

Kušar (1889.) i 1889: Kušar = Kušar, Marćel. 1889. *Nauka o pravopisu jezika hrvatskoga ili srpskoga*. Dubrovnik.

Broz (1892.) i 1892: Broz = Broz, Ivan. 1892. *Hrvatski pravopis*. Zagreb.

Broz (1893.) i 1893: Broz = Broz, Ivan. 1893. *Hrvatski pravopis*. Zagreb.

BB⁵³ (1904.) i 1904: BB = Broz, Ivan. ³1904. *Hrvatski pravopis*. Prerađeno izdanje, priredio: Dragutin Boranić. Zagreb.

BB (1906.) i 1906: BB = Broz, Ivan. ⁴1906. *Hrvatski pravopis*. Priredio: Dragutin Boranić. Zagreb.

BB (1911.) i 1911: BB = Broz, Ivan. ⁵1911. *Hrvatski pravopis*. Priredio: Dragutin Boranić. Zagreb.

Boranić (1921.) i 1921: Boranić = Boranić, Dragutin. 1921. *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb.

Gavazzi (1921.) i 1921: Gavazzi = Gavazzi, Milovan. 1921. *Pravopisni rječnik s pravopisnim pravilima*. Drugo popravljeno i dopunjeno izdanje. Knjižara Kraljevskoga Sveučilišta i Jugoslavenske akademije.

Boranić (1928.) i 1928: Boranić = Boranić, Dragutin. ⁴1928. *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb.

PU (1929.) i 1929: PU = *Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje i stručne škole Kraljevine S.H.S.* s kratkim tumačenjem i objašnjenjem. Zagreb. 1929.

Boranić (1930.) i 1930: Boranić = Boranić, Dragutin. 1930. *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Peto izdanje, prerađeno prema propisima Ministarstva prosvjete. Zagreb.

Esih (1940.) i 1940: Esih = Esih, Ivan. 1940. *Hrvatski pravopisni rječnik za pravilnost i čistoću hrvatskoga jezika*. Zagreb.

Boranić (1941.) i 1941: Boranić = Boranić, Dragutin. 1941. *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Izdanje Nakladnoga zavoda Banovine Hrvatske.

CGK (1941.) i 1941: CGK = Cipra, Franjo; Guberina, Petar; Krstić, Kruno. 1941. *Hrvatski pravopis*. (Pretisak: 1998. ArTresor. Zagreb.)

Klaić (1942.) i 1942: Klaić = Klaić, Adolf Bratoljub (uz suradnju članova Hrvatskoga državnog ureda za jezik). 1942. *Koriensko pisanje*. Zagreb.

---

52 Uspostavljeni su jer bi ponavljanje punih naslova pravopisa i imena autora stvaralo zalihost te time nepotrebno opteretilo sadržaj. Postoje dva tipa skraćenih zapisa. Prva navedena kratica upotrebljava se u samome tekstu, a oblik skraćenoga zapisa u kojem se godina nalazi slijeva upotrebljava se u tablicama u kojima je zbog kronološke uočljivosti važno da je godina na početku.

53 Broz – Boranić.

- CK (1944.) i 1944: CK = Cipra, Franjo; Klaić, Adolf Bratoljub (uz suradnju članova Ureda za hrvatski jezik) 1944. *Hrvatski pravopis*. Zagreb. (Pretisak: *Hrvatski korijenski pravopis*. 1992. Zagreb.)
- Boranić (1951.) i 1951: Boranić = Boranić, Dragutin. ¹⁰1951. *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Školska knjiga. Zagreb.
- MH – MS (1960.) i 1960: MH – MS = *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom*. 1960. Izradila pravopisna komisija. Matica hrvatska – Matica srpska. Zagreb – Novi Sad.
- MH – MS(ŠI) (1960.) i 1960: MH – MS (ŠI) = *Pravopis hrvatskosrpskoga jezika*. 1960. *Školsko izdanje*. Zagreb – Novi Sad.
- BFM (1971.) i 1971: BFM = Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. 1971. *Hrvatski pravopis*. Školska knjiga. Zagreb.
- AS (1986.) i 1986: AS = Anić, Vladimir; Silić, Josip. 1986. *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb.
- BFM (1996.) i 1996: BFM = Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. ⁴1996. *Hrvatski pravopis*. Školska knjiga. Zagreb.
- BFM (2000.) i 2000: BFM = Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. ⁵2000. *Hrvatski pravopis*. Školska knjiga. Zagreb.
- AS (2001.) i 2001: AS = Anić, Vladimir; Silić, Josip. 2001. *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb.
- BMM (2007.) i 2007: BMM = Badurina, Lada; Marković, Ivan; Mićanović, Krešimir. 2007. *Hrvatski pravopis*. Matica hrvatska. Zagreb.
- BHM (2008.) i 2008: BHM = Babić, Stjepan; Ham, Sanda; Moguš, Milan. ²2008. *Hrvatski školski pravopis*. Usklađen sa zaključcima Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika. Školska knjiga. Zagreb.
- BM (2010.) i 2010: BM = Babić, Stjepan; Moguš, Milan. ¹2010. *Hrvatski pravopis*. Usklađen sa zaključcima Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika. Školska knjiga. Zagreb.
- HPIHJJ (2013.) i 2013: HPIHJJ = *Hrvatski pravopis*. 2013. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje. Zagreb.

Pravopisno upitni⁵⁴ slučajevi uspoređivani su s primjerima iz sekundarnoga korpusa. Popis jezičnih priručnika i mrežnih korpusa, i za njih načinjenih skraćenih zapisa i pokrata, kojima smo se služili u raščlambi korpusa (abecednim redoslijedom):

- Anić = Anić, Vladimir. 1996. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Novi Liber. Zagreb.
- AR = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1880. – 1976. I–XXIII. JAZU. Zagreb.
- AŠR = Anićev školski rječnik hrvatskoga jezika. 2015. Znanje. Zagreb.

54 Neusklađeni primjeri iz pravopisnih pravila i natuknica iz pravopisnih rječnika.

BHF = Fink Arsovski, Željka; Kovačević, Barbara; Hrnjak, Anita. 2010. *Bibliografija hrvatske frazeologije i CD s popisom frazema analiziranih u znanstvenim i stručnim radovima*. Knjigra. Zagreb.

GHJ = Silić, Josip; Pranjković, Ivo. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika*, za gimnazije i visoka učilišta. Školska knjiga. Zagreb.

HER = *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. 2002. Novi Liber. Zagreb.

HFR = Menac, Antica; Fink-Arsovski, Željka; Venturin, Radomir. 2003. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Naklada Ljekav. Zagreb.

HG = Barić, Eugenija i dr. 1995., 1997. *Hrvatska gramatika*. Školska knjiga. Zagreb.

HJS = Barić, Eugenija i dr. 1999. *Hrvatski jezični savjetnik*. IHJJ. Zagreb.

RHJ = Šonje, Jure (gl. ur.). 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“ – Školska knjiga. Zagreb.

ŠR = Birtić, Matea; Bartolec, Goranka Blagus; Hudeček, Lana; Jojić, Ljiljana; Kovačević, Barbara; Lewis, Kristian; Matas Ivanković, Ivana; Mihaljević, Milica; Miloš, Irena; Ramadanović, Ermina; Vidović, Domagoj. 2012. *Školski rječnik hrvatskoga jezika*. Školska knjiga – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.

VRH = *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*. 2015. Školska knjiga. Zagreb.

MREŽNI KORPUSI

Google = mrežna tražilica (preuzimano od 2. svibnja 2011. do 9. listopada 2016. godine; s ograničenjem korpusa samo na hrvatski jezik i s domenom – Hrvatska). Primjeri preuzeti s Googlea su lektorirani.

HJP = *Hrvatski jezični portal* pretraživi je rječnik hrvatskoga jezika nastao kao rezultat zajedničkoga projekta *Novog Libera i Srca*; na: <http://hjp.srce.hr/> (pristupano i preuzimano od 2. svibnja 2011. do 19. prosinca 2012. godine). U jednom je trenutku mrežna adresa toga portala promijenjena: <http://hjp.znanje.hr/> (preuzimano do 9. listopada 2016. godine).

HJR = *Hrvatska jezična riznica* hrvatski je mrežni jezični korpus Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje.; na: <http://riznica.ihjj.hr/> (pristupano i preuzimano od 2. rujna 2010. do 9. listopada 2016. godine)

THE SPELLING OF NUMERICAL WORDS IN CROATIAN

Abstract

This paper deals with numbers and numerical words and their notation in Croatian spelling. Their analysis and description will be considered from several aspects. The starting point is the section on spelling, dealing with combined and separated writing, which is one of the most difficult and demanding aspects of spelling in a large number of languages, including Croatian. In view of the fact that the problem of demarcation of one word from another is, in fact, intrinsically linguistic, and only secondarily a spelling problem, it is necessary to enter into a linguistic investigation, primarily regarding the formation of words. This research includes Croatian spelling starting with Kušar's *Orthography* (*Kušarov pravopis*), published in 1889, up to *Croatian Orthography* (*Hrvatski pravopis*), published by the Institute for Croatian Language and Linguistics in 2013.

Keywords: Croatian language, numbers / numerical words, orthography, combined and separated writing, word formation

Ajša HABIBIĆ and Vildana DUBRAVAC

GRAMMAR ACQUISITION IN BOSNIAN EFL CLASSROOMS

Keywords: EFL, grammar, form-focused instruction, grammar rules

The role and importance of grammar teaching in foreign language classrooms has been much discussed in second language acquisition (SLA) theories and research. While SLA researchers have been debating in which form grammar teaching – nowadays often referred to as form-focused instruction (FFI) – can contribute most to language acquisition, explicit grammar teaching and learning seem never to have completely disappeared from language classrooms. The present study sets out to investigate the way in which grammar is acquired in public and private elementary and high schools in Bosnia and Herzegovina. Although English as a foreign language (EFL) is widely present in the classroom context in Bosnia and Herzegovina, it has not been largely investigated, especially in terms of teachers' and students' perceptions. Hence, the present study brings interesting findings through the analysis of teachers' and students' perceptions about grammar instruction in Bosnian EFL classrooms.

1. INTRODUCTION

The role and importance of grammar teaching in foreign language classrooms has been much discussed in second language acquisition (SLA) theories and research. Although present in language classrooms throughout history, grammar teaching and learning has been approached in different ways. The term Focus on Forms (FonFs) (Long, 1991) refers to all approaches based on learning isolated grammar rules, like the one present in the traditional grammar-translation method, which sought to develop a native-like command of structures in learners through a structural syllabus, also known as a grammatical syllabus. It consists of “a list of grammatical items, usually arranged in the order in which they are to be taught” (Ellis, 1993: 91). However, the research showed that it did not have immediate effects since learners seem

to pass through clear developmental stages in acquiring grammatical forms which may not correspond to the order in which structures are taught. In spite of these findings, a structural syllabus still presents a prevailing approach to course design.

Various approaches and teaching methods have emerged as a reaction to the traditional grammar-translation method. Ever since Krashen (1981), SLA researchers have debated whether explicit grammar rules knowledge can lead to the internalization of language knowledge. This led to the sidelining of formal grammar instruction and favorizing meaning-focused instruction which accentuates that the elementary goal of a language is the communication of meaning, and that the classroom situation should mirror such an objective (Graus & Coppen, 2015). Its proponents claim that grammar instruction and learning discrete linguistic units should be rejected since they do not contribute to the development of the learners' interlanguage system (Loewen, 2011). However, a plethora of studies (e.g. Alanen, 1995; Day & Shapson, 1991; Doughty, 1991; Lyster, 1994; Spada, 1987; Spada & Lightbown, 1993) demonstrated that the exclusive communicative way of teaching might be effective in developing comprehension skills, but not so much in developing productive skills, which led to the development of a new approach named Focus on Form – FonF (Long, 1991), blending the best of both worlds.

Another term used for this approach is form-focused instruction (FFI) which refers to a generic description of "any pedagogical effort which is used to draw the learners' attention to language form either implicitly or explicitly" (Spada, 1997: 73), or "any planned or incidental instructional activity that is intended to induce language learners to pay attention to linguistic form" (Ellis, 2001:2). Although nowadays this seems to be the most advocated approach to language teaching and learning, according to Graus and Coppen (2015) FFI still has restrictive pedagogical pertinence for teachers due to several reasons. First, findings are not always consistent (issues reviewed in Hinkel, 2011). Second, a lot of unknown remains in SLA theories. Third, a teachers' perspective has not been investigated largely (Borg, 1999; Graus & Coppen, 2015), and a considerable gap still exists between grammar research and teachers' practice (Larsen Freeman, 2015). However, regardless of all the uncertainties and controversies, grammar teaching "continues to be prominent both in course books and in the classroom practice of teachers in school-based foreign-language courses" (Ur, 2011: 508).

The great presence of grammar in language classrooms was also addressed by Borg (2011) who observed that language learning experiences

influence teachers' beliefs more than theoretical and research background. Therefore, it seems that teachers' beliefs and perceptions should be more investigated in an attempt to bridge a significant gap between grammar research and teachers' practice. Surprisingly, it also appears that teachers' and students' stances regarding the role of formal grammar teaching and learning differ considerably, with students maintaining more favorable attitude towards the importance of explicit grammar knowledge (e.g. Schulz, 2001). The current paper aims at analyzing these issues in the context of Bosnia and Herzegovina, where English is taught as a foreign language.

1.1 Literature Review

Grammar has been subject to many definitions and it has been considered the central focus of language for a long period. This is not surprising given the fact that grammar is present in all sentences making them correct and meaningful:

Knowledge of grammar is considered by many linguists to be the central area of the language system around which the other areas such as pronunciation and vocabulary revolve. However important the other components of language may be in themselves, they are connected to each other through grammar. Grammar is often called the 'computational system' that relates sounds and meaning, trivial in itself but impossible to manage without. (Cook, 2013: 18)

However, the approach towards gaining the knowledge about grammar has been different throughout history. After the dominance of approaches which focused exclusively on language forms (FonFs), and those which focused exclusively on meanings (FonM), the approaches that include focus on form in order to understand the meaning (FonF) seem to be most widely accepted. So far, the research has indicated that the focus on form should be brief, without interrupting communication too much, and, more importantly, it should not include too much metalanguage¹, especially with younger learners², but

1 Although it is usually considered that teachers in formal language contexts spend most of their time teaching rules, generally learners show very weak metalinguistic knowledge (Alderson et al., 1997; Elder et al., 1997; Elder & Manwaring, 2004; Green & Hecht, 1992). In addition to that it seems that the relationship between metalinguistic knowledge and overall language proficiency is not so significant (Alderson et al., 1997; Steel & Alderson, 1994).

2 It seems that younger learners rely mostly on implicit language learning, while older ones rely on explicit (see DeKeyser, 2000), which might be attributed to more developed metalinguistic awareness in older learners.

should rather be related to promoting students' noticing of some structures and making them aware of the way in which the target language is organized (see Dubravac, 2012). However, while researchers are still searching for the most effective way of L2 acquisition, teachers "appear to have lost none of their faith in the value of grammar teaching" (Green & Hecht, 1992: 168).

Teachers' beliefs have recently come into focus of many studies since a growing body of research has investigated the phenomenon of teachers' cognition (see Andrews, 2007; Borg, 2003; Borg, 2006; Phipps & Borg, 2009; Munby et al., 2001; Richardson, 1996), suggesting its upmost importance for the overall educational process. There have been numerous studies investigating Focus on Form (FonF) and teachers' perspectives (e.g. Ellis, 2002; Farrell, 1999; Farrell & Particia, 2005; Richards, Gallo & Renandya, 2001; Schulz, 1996, 2001). The studies exploring teachers' perceptions about grammar have revealed that it occupies an important place in a language classroom, and the conclusions reached in those studies indicate that: "Grammar is important and a good grounding means a familiarity with the language. There should be a combination of rote exercises (made fun!), written exercises and role-play situations to reinforce the rules learnt." (Macrory, 1997: 3). Macrory's study (1997) also revealed that teachers' beliefs about grammar did not change after courses on grammar instruction. Additionally, they were confirmed and reinforced. The participants remarked that the essence of communication is the knowledge of grammar rules. They described grammar rules as the basis for learning any language and the production of authentic communicative language. Although their views about grammar did not change, their beliefs about grammar teaching shifted and some even criticized textbooks for the ways in which grammar was presented (Macrory, 1997).

The importance of teachers' influence in educational processes was recognized by Chambers (1998) who observed that the most influencing factor in a foreign language classroom is the teacher. This was also confirmed in the OECD report "Teachers Matter" (2005). The research evidence in the report suggested that the quality of a teacher is among the most significant factors contributing to a successful process of learning. This conclusion was reinforced in the report by McKinsey Corporation (2007) which claimed that the best performing school systems in the world put the quality of teachers in the center of the system. It was strongly supported by the observation that learning with a high-performing teacher instead of a low-performing teacher can make a 53-percentile difference in students' achievement. The evidence from these reports highly emphasizes the importance of quality teachers for successful

students and education systems in general. This calls for more studies related to the analysis of teachers' beliefs, perceptions and actual practice. Teachers' practice seems to be affected much by their learning experiences (see Borg, 2003), so while guiding a new generation teachers directly contribute to forming their students' learning experiences, which might later impact their work much more than the results of the research.

However, it seems surprising that when both teachers' and students' perceptions are investigated students are those who demonstrate stronger preferences towards explicit grammar knowledge. In 1996, Schulz conducted a study on students' and teachers' views on error correction and the role of grammar instruction in a foreign language setting. The study revealed that many students had a more favorable attitude towards grammar instruction than their teachers. The students also believed that in order to master a language, it was necessary to study grammar. On the other hand, more teachers than students believed that it was better to practice language in simulated real-life situations than to study grammatical forms explicitly. This might be attributed to the differences between what teachers stated and what they actually did in the classroom (e.g. Borg, 2003, 2006; Larsen Freeman, 2002). It might be that following the current research they claimed grammar should not be emphasized so much in the classroom, but based on their language learning experience they actually found it difficult to exclude it from their teaching, thus modifying their students' beliefs. The gaps between students' and teachers' views were also pointed by Peacock (1998). The participants in that study also favored error correction and grammar exercises, while the instructors rated pair and group work much more highly than the learners. Similarly, Horowitz (1990) observed that there is often a mismatch in perception between students and teachers about the use of grammar and that this may often result in negative effects. Therefore, both approaches should be explored and compared in an attempt to reduce the differences.

Not many studies have been found to analyze grammar acquisition in Bosnian EFL context. In 2011 Dubravac conducted a study with the aim of investigating students' perceptions about grammar teaching in Bosnian elementary schools. Most of the participants stated they considered grammar learning and teaching highly important in the process of acquiring any language, as it enables learners to express themselves easier in the target language. On the other side, the participants considered grammar acquisition very difficult mainly because it implies too many rules, the knowledge of which does not guarantee the correct use of the target structures. However, the vast majority of the participants stated that grammar has to be studied, that it is not

developed naturally, on its own, and they added they would like to know the English grammar much better.

The present study will show whether the situation has changed or grammar knowledge is approached the same way. Investigating both teachers' and students' perceptions about grammar acquisition, and including elementary and high school students from both public and private schools as participants the current study will help in creating a more complete picture about grammar acquisition in Bosnian EFL context.

1.2 Aim of the study

The study attempted to clarify three main objectives. The first objective was to investigate grammar acquisition and instruction in Bosnian EFL classrooms with respect to contemporary trends in SLA theories. The second objective of the study was to analyze the number of teaching hours devoted to grammar instruction through the analysis of annual syllabi and compare them based on study level (elementary and high school) and type of school (private and public). The final aim was to examine teachers' and students' perceptions about grammar instruction based on study level and type of school. Here, we sought to explore (if any) mismatches and differences in teachers' and students' perceptions and possible reasons behind them.

It should be noted that this study was a part of a larger project, analyzing different aspects of Bosnian EFL context. The project set out to explore the ways of acquiring English as a foreign language in classrooms across Bosnia and Herzegovina. It included the analysis of the development of four basic skills (reading, listening, speaking, and writing), error correction, the use of authentic materials and L1 in classrooms, as well as the way in which grammar teaching and learning is perceived by both teachers and students as the two partners in education system, which presents the topic addressed in the present paper.

1.3 Research questions and hypotheses

Building on the aims of the study, the following research questions were investigated:

RQ1: What are students' attitudes towards grammar instruction in EFL course?

RQ2: Is there a difference in the number of teaching hours devoted to grammar teaching in elementary vs. high and public vs. private schools according to annual syllabi?

RQ3: Is there a difference in students' perceptions about time they spend on grammar acquisition in elementary vs. high and public vs. private schools?

RQ4: What are teachers' and students' perceptions about explicit and implicit grammar knowledge compared in elementary vs. high and public vs. private schools?

Hypotheses set in the study were as follows:

H01: There is no significant difference in the number of hours devoted to grammar teaching between elementary and high schools.

H02: There is no significant difference in the number of hours devoted to grammar teaching between public and private schools.

H3: High school students spend more time on grammar acquisition than elementary school students.

H4: Students in public schools spend more time on grammar acquisition than students in private schools.

H5: Teachers' perceptions about explicit and implicit grammar knowledge are similar to students' perception about explicit and implicit grammar knowledge in elementary and high schools.

2. METHODOLOGY

2.1. Instruments

The study was conducted using a combination of quantitative and qualitative research design, i.e. a mixed-method. The measurement tools for the study included a questionnaire³ designed for the quantitative part of the study and a semi-structured interview and a syllabi analysis for the qualitative part of the study. The questionnaire consisted of background information questions (age, grade, number of years learning English, marks, and additional classes) and 7 statements with 5-point Likert scale measuring students' perceptions about grammar instruction (see Appendix 1). The questionnaire was conducted in the Bosnian language with the aim of obtaining the most accurate responses. Students from public and private elementary and high schools responded to the questionnaire. The semi-structured interviews were conducted with English language teachers from elementary and high schools. The

3 The whole instrument consisted of 27 statements, and it is internally consistent since the Cronbach's alpha coefficient exceeds .70 ($\alpha = .74$) (Cronbach, 1951). For the other aspects analyzed in the project see Ogric-Kevric & Dubravac (2017), Skopljak & Dubravac (2017).

teachers' answers were recorded and transcribed. Annual syllabi were collected from each interviewed teacher (in total 10) and analyzed to investigate how many teaching hours are devoted to grammar instruction based on level (elementary and high schools) and type of school (private and public).

2.2. Participants

Participants for the study were chosen with the technique of purposeful random sampling. Teachers and students from elementary and high schools from central and northeast Bosnia (Sarajevo, Visoko, Novi Travnik, Živinice, and Zenica) were selected. In total 440 students (varying from the 5th grade in elementary school to the 4th grade in high school) and 10 teachers participated in the study. Four elementary schools and six highschools were included. Two private schools and eight public schools participated in the study. It is important to note that in private schools English is a medium of instruction.

Table 1 and Table 2 display the frequency of student participants based on study level (elementary and high school) and type of school (public and private).

Table 1. Frequency distribution of participants based on type of school

	Frequency	Percent
Public school	322	73.2
Private school	118	26.8
Total	440	100.0

Table 2. Frequency distribution of participants based on study level

	Frequency	Percent
Valid		
Elementary school	166	37.7
High school	274	62.3
Total	440	100.0

The students from public schools ($N = 322$) outnumbered the students from private schools ($N = 118$). Also, higher number of high school students ($N = 274$) than elementary school students ($N = 166$) participated in the study.

3. RESULTS AND INTERPRETATION

RQ1: What are students' attitudes towards grammar instruction in EFL course?

Descriptive statistics of students' responses to questionnaire statements are displayed in Table 3⁴. It seems that considerable time is spent on practicing grammar in our EFL classrooms ($M = 3.58$). As can be seen, the greatest means were observed for the statements addressing the explicit use of grammar rules ($M = 3.84$, $M = 3.88$). This indicates that students tend to learn grammar rules explicitly which is also confirmed by the smallest mean ($M = 2.30$) obtained for the statement describing the implicit way of acquiring grammar. Hence, it seems that students are expected to be aware of the rules when speaking or writing in the English language, but they are also expected to use the metalinguistic terms, and very often just correct use without explicit rule explanation is not sufficient. However, the results indicate that although students are expected to know the rules and metalinguistic terms, and although they believe the knowledge of rules facilitates the correct use of the language, more often they find themselves in a situation when they know to say something correctly without being able to provide the rule ($M = 3.39$), than in a situation when they know the rule but cannot apply it properly ($M = 3.07$), although both means are high.

Table 3. Descriptive statistics of students' responses

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
We spend a lot of time practicing grammar in English classes.	439	1	5	3.58	1.006
I spend most of the time learning grammar rules in English classes.	435	1	5	3.09	1.216
It is easier to apply grammar rules if you already know them	437	0	5	3.84	1.262
I am supposed to use terms such as: articles, present simple tense, ...	433	0	5	3.88	1.196

4 It should be noted that there were missing responses for some statements; therefore, the number of participants varied.

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
I am supposed to write and speak properly and I do not have to know why, for example, “he goes” is correct and “he go” is incorrect.	431	0	5	2.30	1.488
Very often I can say something correct in English, but I cannot explain the rule.	438	0	5	3.39	1.260
Very often I can tell the rule, but I cannot use it properly.	429	0	5	3.07	1.331
Valid N (listwise)	406				

RQ2: Is there a difference in the number of teaching hours devoted to grammar teaching in elementary vs. highand public vs. private schools according to annual syllabi?

As mentioned previously, annual syllabi were collected from each teacher and were used to compare the number of teaching hours devoted to grammar teaching. The analysis of syllabi revealed that structural syllabi are still prevalent when planning the teaching process, since all interviewed teachers follow it while making their annual syllabi. The hours during which students did some tests and assessments were excluded. The analysis of 10 syllabi revealed that in public elementary schools 50% (30 out of 60) teaching hours are devoted to grammar instruction and practice, in public high schools 26% (24 put of 90), and in private high schools 18.4% (26 out of 141) (see Figure 2).

The number of teaching hours in English course increases with the study level. Students in high schools have more hours of English than students in elementary school (on average 70 hours during one school year in elementary school and 90 to 141 in highschool)⁵. At the same time, the number of teaching hours devoted to grammar instruction decreases (from 30 in elementary school to 24 and 26 in high school). The results indicate that there are differences in the number of teaching hours devoted to grammar between elementary and high schools—elementary schools devote more teaching hours to grammar (up to 43%) than high schools (up to 26%). The possible reason

⁵ Syllabi from different types of high schools were analyzed (grammar high schools and technical high schools) and therefore the number of English classes varies.

behind these observed differences might be the beliefs of teachers who design the syllabi. Since students in elementary schools encounter more hours of grammar instruction, teachers in high schools may believe that more teaching hours should be devoted to other aspects of language learning such as communication. This is contrary to what the research suggests, as it seems that younger students acquire language much easier in an implicit way, and older with their metalinguistic awareness more developed may also rely on the explicit language learning. When it comes to the difference observed between public and private schools we might attribute it to the different status of English in these two types of schools. While in public schools English is only a subject, in private schools it is also the medium of communication, i.e. the language in which most of the other subjects are taught, which makes the communicative role of language much more important. Therefore, it seems that when the communicative role of the language is more emphasized and more essential for the teaching process itself, less attention is paid to explicit grammar knowledge, at least while planning the teaching units. Also, the fact that only private high schools and no private elementary schools were analyzed might contribute to these differences. Therefore, the hypothesis that there is no difference in the number of teaching hours devoted to grammar based on study level and type of school is rejected.

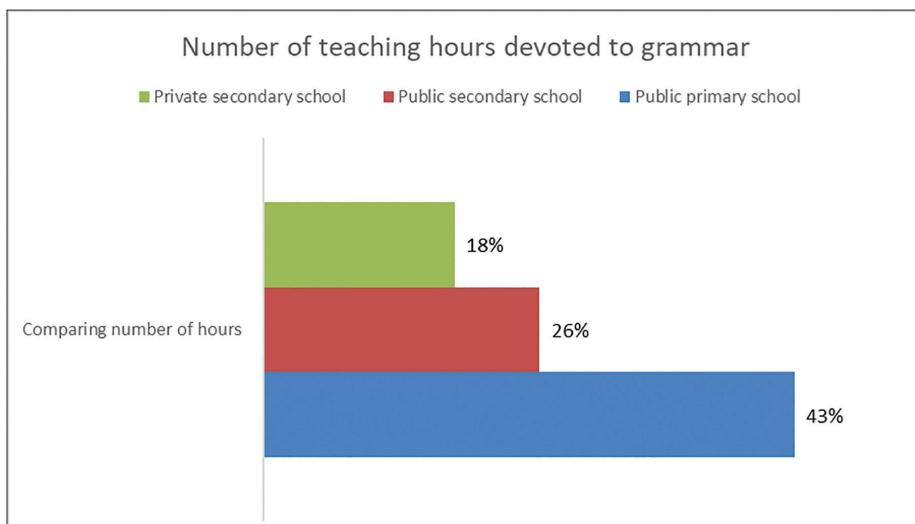

Figure 3. Comparison of teaching hours devoted to grammar

RQ3: Is there a difference in students' perceptions about time they spend on grammar acquisition in elementary vs. high and public vs. private schools?

An independent samples t-test was employed to investigate the third research question of the study. First, groups were compared based on study level, and the obtained results are presented in Table 4.

Table 4. Descriptive statistics for the statements about the time devoted to grammar (elementary vs. high schools)

	Elementary school					High school				
	N	Min	Max	M	SD	N	Min	Max	M	SD
We spend a lot of time practicing grammar in English classes.	166	1	5	3,57	,999	273	1	5	3,59	1,011
I spend most of the time learning grammar rules in English classes.	165	1	5	3,27	1,326	270	1	5	2,98	1,132

As can be seen, students in elementary schools ($M = 3.27$) spend more time learning grammar rules than students in high schools ($M = 2.98$), which might be addressed to the number of teaching hours devoted to grammar instruction in annual syllabi as it has been observed that around 50% of teaching hours in elementary schools is devoted to grammar teaching. On the other hand, similarly high means obtained for both elementary ($M = 3.57$) and high schools ($M = 3.59$) indicate that considerable time is devoted to practicing grammar in English classes regardless of study level.

The t-test results (see Table 5) show that there is a statistically significant difference between students of elementary and high schools regarding the time they devote to the acquisition of grammar rules ($p = .02$). However, there is no significant difference in the time devoted to grammar practice during English classes between students of elementary and high schools. The results suggest that students in both elementary and high schools spend a significant amount of time practicing grammar during English lectures. It has been hypothesized that students in high schools spend more time on grammar acquisition than students in elementary schools, relying on the fact that their metacognitive awareness is more developed. The results of this investigation refute this hypothesis.

Table 5. Independent samples T-test comparing time devoted to grammar based on study level

Statement	t-value	df	p
We spend a lot of time practicing grammar in English classes.	-.139	437	.889
I spend most of the time learning grammar rules in English classes.	2.298	305.762	.022

Following, the groups based on the type of school were compared (see Table 6.)

Table 6. Descriptive statistics for the statements about the time devoted to grammar (public vs. private schools)

	Public school					Private school				
	N	Min	Max	M	SD	N	Min	Max	M	SD
We spend a lot of time practicing grammar in English classes.	321	1	5	3,55	1,033	118	1	5	3,67	,925
I spend most of the time learning grammar rules in English classes.	320	1	5	3,14	1,259	115	1	5	2,94	1,078

According to the students' responses, both public and private schools devote considerable time to grammar practice, which is confirmed by the means above average ($M = 3.55$ for public and $M = 3.67$ for private schools). However, an interesting difference is observed in mean scores of private school students. The mean scores of students in private schools suggest that they spend less time practicing grammar individually ($M = 2.94$) than with their classmates ($M = 3.67$). This might be due to the teachers' expectations discussed in the following sections.

An independent samples T-test (see Table 7) was conducted to check whether the difference between the aforementioned means is statistically significant (see Table 7.). As can be seen, there is no significant difference in the time devoted to grammar acquisition ($p = .26$ and $p = .09$) between students of public and private schools in terms of both the time they spend practicing grammar and the time they spend learning grammar rules. Even though the

analysis of syllabi revealed that public schools devote more time to grammar than private schools, students' perceptions about the time devoted to grammar do not reflect those findings. This might be due to missing responses or unexpected situations which call for more extensive grammar instruction during the lectures. Additionally, this might be due to the gaps between students' perceptions and teachers' perceptions and beliefs, as already pointed out by scholars. It has been hypothesized that students in public schools spend more time on grammar acquisition than students in private schools, but this hypothesis is rejected based on the presented results.

Table 7. Independent samples T-test measuring time devoted to grammar based on type of school

Statement	t-value	Df	P
We spend a lot of time practicing grammar in English classes.	-1.120	437	.263
I spend most of the time learning grammar rules in English classes.	1.667	433	.097

RQ4: What are teachers' and students' perceptions about explicit and implicit grammar knowledge compared in elementary vs. high and public vs. private schools?

Testing the differences in students' perceptions about explicit and implicit grammar knowledge in elementary vs. high and public vs. private schools revealed the following results (see Table 8).

Table 8. Descriptive statistics for the statements about explicit grammar knowledge (elementary vs. high schools)

	Elementary school					High school				
	N	Min	Max	M	SD	N	Min	Max	M	SD
It is easier to apply grammar rules if you already know them.	165	1	5	4,14	1,179	272	1	5	3,67	1,260
I am supposed to use terms such as: articles, present simple tense,..	162	1	5	3,74	1,254	271	1	5	3,99	1,129

The high means presented in Table 8 indicate that both groups consider explicit grammar knowledge important for the accurate use of the target structures. However, students in elementary schools ($M = 4.14$) believe that the explicit knowledge of grammar rules is beneficial. Students in high schools ($M = 3.99$) are expected to use linguistic terms more than students in elementary school. As observed earlier, in high schools, the emphasis is not on grammar learning as much as in elementary schools and, therefore, students might be expected to acquire grammatical terms while in elementary school in order to be able to use them in high school.

The t-test results (see Table 9) reveal that the difference between students in elementary and high schools regarding the explicit knowledge of grammar rules is statistically significant ($t = 3.581$, $df = 435$, $p < .001$). This is also confirmed by the analysis of teachers' answers to the interview questions. Teachers in elementary schools usually do not expect their students to use explicit linguistic terms, but they do ask them to apply the rules upon teachers' explanation. Teachers in high schools require the explanations of grammar rules and their appropriate use. It seems that elementary school students consider the knowledge of rules more important, while high school students are more often required to provide the metalinguistic terms. This result does not surprise since students in higher grades are expected to be more aware of the metalanguage.

Table 9. Independent samples T-test comparing explicit knowledge of grammar rules based on level of study

Statement	t-value	Df	p
It is easier to apply grammar rules if you already know them.	3.581	435	.000
I am supposed to use terms such as: articles, present simple tense,...	-2.277	431	.028

The results of comparing public and private schools are shown in Table 10.

Table 10. Descriptive statistics for the statements about explicit grammar knowledge (public vs. private schools)

	Public school						Private school					
	N	Min	Max	M	SD	N	Min	Max	M	SD		
It is easier to apply grammar rules if you already know them.	319	1	5	3,99	1,236	118	1	5	3,47	1,210		
I am supposed to use terms such as: articles, present simple tense,...	316	1	5	3,81	1,226	117	1	5	4,13	1,022		

There are observable differences between students in public ($M = 3.97$) and private schools ($M = 4.13$) regarding the explicit knowledge of grammar rules. A possible reason behind these differences might be teachers' perceptions about explicit knowledge of grammar rules which may influence students' perceptions.

Table 11. Independent samples T-test comparing explicit knowledge of grammar rules based on type of school

Statement	t-value	Df	p
It is easier to apply grammar rules if you already know them.	3.776	435	.000
I am supposed to use terms such as: articles, present simple tense,...	-2.596	431	.005

Table 11 shows that there is also a significant difference ($t = 3.77$, $df = 435$, $p < .001$; $t = -2.59$, $df = 431$, $p = .005$) in perceptions between public and private school students. What surprises is the result according to which students in private schools are more expected to use metalinguistic terms than students in public schools taking into consideration that the previously analyzed results showed more attention is paid to explicit grammar knowledge development in public than in private schools. A possible cause might be found in teachers' interviews. It has been observed that teachers in public schools allow students to explain rules in the Bosnian language and give explicit explanations upon students' requests. On the other hand, teachers in private schools claim that they

do not expect students to give explicit explanations of the rules, which does not reflect in students' responses. This may indicate that students' perceptions are not strongly influenced by the teacher or that students' individual differences cause non-matching responses regarding the explicit knowledge of grammar.

The results presented in Table 12, Table 13 and Table 14 demonstrate students' perceptions of implicit knowledge of grammar rules. The results indicate that students are expected to be aware of the grammar rules, since very often it is not enough to speak or write properly, but they are supposed to analyze the language naming and explaining different rules. Since no statistically observable difference might be noticed between the groups based on the study level or type of school, it seems that this characteristic describes Bosnian EFL context in general. In addition, all groups show that they often have difficulties explaining the rules and that they are supposed to know the grammar rules when speaking or writing in English. This suggests that they may not be fully aware of their explicit grammar knowledge and therefore struggle with applying the rules.

Table 12. Descriptive statistics for the statements about implicit grammar knowledge (elementary vs. high schools)

	Elementary school					High school				
	N	Min	Max	M	SD	N	Min	Max	M	SD
I am supposed to write and speak properly and I do not have to know why, for example, "he goes" is correct and "he go" is incorrect.	161	1	5	2,45	1,508	270	1	5	2,21	1,467
Very often I can say something correct in English, but I cannot explain the rule.	166	1	5	3,38	1,178	272	1	5	3,40	1,294

Table 13. Independent samples T-test comparing implicit knowledge of grammar based on study level

Statement	t-value	Df	p
I am supposed to write and speak properly and I do not have to know why, for example, “he goes” is correct and “he go” is incorrect.	1.554	429	.121
Very often I can say something correct in English, but I cannot explain the rule.	-.394	436	.693

Table 14. Descriptive statistics for the statements about implicit grammar knowledge (public vs. private schools)

	Public school					Private school				
	N	Min	Max	M	SD	N	Min	Max	M	SD
I am supposed to write and speak properly and I do not have to know why, for example, “he goes” is correct and “he go” is incorrect.	313	1	5	2,35	1,514	118	1	5	2,16	1,402
Very often I can say something in English correctly, but I cannot explain the rule.	320	1	5	3,45	1,216	118	1	5	3,25	1,254

Table 15. Independent samples T-test comparing implicit knowledge of grammar based on type of school

Statement	t-value	Df	p
I am supposed to write and speak properly and I do not have to know why, for example, “he goes” is correct and “he go” is incorrect.	1.165	429	.228
Very often I can say something in English correctly, but I cannot explain the rule.	1.415	436	.158

The findings were also confirmed in interviews with teachers from both elementary and highschools. The responses revealed that they agree that the best way of grammar instruction is a combination of exposing students to materials and offering explicit explanations when the need arises. They expect students to be aware of the rules and to be able to apply them, which is evident in the students' responses regarding the implicit knowledge of grammar rules while the students' responses regarding the explicit knowledge of grammar rules do not correspond fully to teachers' responses.

The teachers' stances regarding grammar teaching are visible from some of their answers listed below:

Yes, it goes like this. Explain the rules, I don't call it explaining rules. I call it showing rules and discovering them together. I don't explain. Explaining doesn't help, they don't understand.... I don't expect them to memorize grammar rules. I expect them to know where to use and how to use (The response of a teacher from a private high school)

New linguistic structures are presented inductively. Students are exposed to materials and then they derive the rules. Teacher explains rules explicitly upon students' requests... Students are expected to explain rules using linguistic terms in Bosnian and to apply them in fill in the gap exercises. They find it easy to memorize the rule but they have difficulties applying the rules. Students are expected to use structures correctly and to provide rules. (The response of a teacher from a public high school)

New linguistic structures are presented in the following way: first, rules are explained during one lesson and then students practice the use of those rules during the following lessons. They do appropriate exercises using the target structures. Often, students are just exposed to materials and the teacher helps them to notice the target structure and define the rule by asking questions. This method is successful with students...Students are expected to explain rules in English and give their own examples. They find it easy to memorize the rule but they have difficulties applying the rules. Students are expected to use structures correctly and to provide rules. (The response of a teacher from a public elementary school)

The teachers' responses indicate that grammar rules have an important role in their classrooms. Even though teachers tend to avoid explicit instruction of the rules, they expect students to know the rules in order to apply them. They believe that the best way to acquire the rules is through exposure to materials and partly relying on explicit instruction. Also, teachers agree that

their students most often have difficulties applying the rules. It seems that teachers show preference for integrated approach to grammar teaching which does not separate grammar from the other skills. Teachers attempt to encourage students to seek and construct grammar rules on their own through language materials. However, students' responses indicate that this approach is still not developed fully in the Bosnian context. Based on the earlier observation that the most influential factor in a FL classroom is the teacher, the study hypothesized that students' perceptions about explicit and implicit knowledge of grammar rules are similar to the teachers' perceptions. The results revealed that students' perceptions about explicit grammar knowledge do not match those of teachers while their perceptions about implicit knowledge are similar. This means that this hypothesis is partially confirmed, which calls for a further investigation.

4. CONCLUSION

This study aimed to investigate grammar acquisition and instruction in Bosnian EFL classrooms and to examine teachers' and students' perceptions about grammar instruction based on study level (elementary and high school) and type of school (private and public) and it offered several findings. Firstly, it revealed that grammar instruction occupies an important place in Bosnian EFL context, as previously indicated (Dubravac, 2011). Also, it pointed out that teachers use structural syllabi devoting many teaching hours solely to explaining some grammar points. The analysis of syllabi showed the great difference in the number of teaching hours devoted to grammar instruction between elementary and high as well as public and private schools. Following the syllabi, it seems that students in elementary school spend more time learning grammar than those in high schools, and also more attention is paid to grammar acquisition in public than in private schools. A great emphasis on grammar within language classrooms is also demonstrated in students' responses. The results suggest that grammar is considered an important part of EFL in Bosnia and Herzegovina, which is in accordance with the statements suggesting that explicit focus on form has not completely disappeared from language classrooms (Borg, 2016; Ur, 2011). Clearly, the students consider the explicit grammar knowledge important for their overall proficiency in the target language, and they claim they spend a lot of time practicing grammar. This might be justified by the studies indicating a positive correlation between explicit grammar knowledge and overall language proficiency (for the overview of the studies see Dubravac, 2012). However, there seems to be no justification

for the emphasis on the metalinguistic knowledge, since the studies (Alderson et al., 1997; Elder et al., 1997; Elder and Manwaring, 2004; Green and Hecht, 1992) show that although much attention was paid to its development, students demonstrated very poor metalinguistic knowledge. Moreover, it seems that the correlation between the metalinguistic knowledge and language proficiency is not so strong and significant (Alderson et al., 1997; Steel and Alderson, 1994). Therefore, since in the Bosnian context the English language is taught as a foreign language during a very limited number of hours, the time teachers have on their disposal should be efficiently used in the attempt to develop learners' communicative competences, and students' attention should be focused on the forms only for the sake of conveying the message, i.e. to clarify the meaning.

Another issue that should be carefully analyzed is the fact that explicit knowledge seems to be similarly encouraged in both elementary and high schools, although high school students claimed to be more expected to use the metalinguistic terms. Teachers should be especially careful with teaching grammar to young learners who seem to acquire the language much more easily and faster in an implicit way (DeKeyser, 2000). Even high school students might not benefit so much from metalinguistic knowledge, let alone elementary school students.

The results comparing students of private and public schools were somewhat surprising indicating that the latter are more expected to use metalinguage in the English language classes. This might be attributed to the fact that in public schools students are sometimes allowed to explain the grammar rules in their L1, which is not the case in private schools. Also surprising was the result showing that there is no statistically significant difference between public and private school students when it comes to their implicit linguistic knowledge since both groups claim that it is usually not sufficient just to use the language properly but they are expected to provide explicit rules as well. All these differences and similarities observed between students of private and public schools and elementary and high schools could serve as a starting point for educational researchers in discovering their roots and causes.

Since teachers seem to be the most influent figure in the classroom (Chambers, 1998; Teachers Matter, 2005), we investigated their perceptions and compared them to those of their students. In order for successful learning to occur, teachers' beliefs should be reflected in their classroom practices which may, in return, shape students' beliefs and experiences. In this study, the results suggest that teachers' perceptions on implicit grammar rules match students' perception. On the other hand, this is not the case with explicit grammar

rules. Like previous studies (Horowitz, 1990; Peacock, 1998; Schulz, 1996), the present study reveals that there are considerable gaps between teachers' and students' perceptions regarding grammar acquisition.

Previous research (Andrews, 1999; Graus & Coppen, 2015; Macrory, 1997) suggested that teachers' beliefs are shaped by the courses and their personal experiences as well as current trends in SLA theories. Similarly, the present study has observed that teachers' perceptions on grammar instruction are shaped by current trends in SLA theories, with most of them favoring integrated grammar teaching while the focus should be on conveying the meaning. Still, many of them use structural syllabi, and the students' perceptions revealed that their teachers still expect them to elaborate on the grammar rules and use proper metalinguistic terms. This might mirror the way in which the teachers used to acquire English, so their previous learning experiences seem to affect their practice considerably.

We hope this paper will encourage other investigations and contribute to breaking the vicious circle and avoiding making a new generation of teachers whose language learning experience would be marked by explicit grammar teaching, including metalinguistic knowledge.

REFERENCES

- Alanen, R. (1995), "Input enhancement and rule presentation in second language acquisition", in: R.W. Schmidt (ed.) *Attention and Awareness in Foreign Language Learning*, 259-302, University of Hawaii Press, Honolulu
- Alderson, J.C., Clapham, C. & Steel, D. (1997), "Metalinguistic knowledge, language aptitude and language proficiency", *Language Teaching Research* 1(2), 93-121.
- Andrews, S. (1999), "Why Do L2 Teachers Need to 'Know About Language'? Teacher Metalinguistic Awareness and Input for Learning", *Language and Education*, 13(3), 161-177.
- Andrews, S. (2007). *Teacher language awareness*. Cambridge University Press, Cambridge
- Borg, S. (1999), "Studying teacher cognition in second language grammar teaching", *System*, 27(1), 19-31.
- Borg, S. (2003), "Teacher cognition in grammar teaching: A literature review", *Language Awareness*, 12(2), 96-108.
- Borg, S. (2006), *Teacher cognition and language education: Research and practice*, Continuum, London
- Borg, S. (2011), "The impact of in-service teacher education on language teachers' beliefs", *System*, 39(3), 370-380.

- Chambers, G. N. (1998), "Pupils' perceptions of the foreign language learning experience", *Language Teaching Research*, 2(3), 231-259.
- Cook, V. (2013), *Second language learning and language teaching* (5th ed.), Routledge, Abingdon, Oxon
- Cronbach, L.J. (1951), "Coefficient alpha and the internal structure of tests", *Psychometrika*, 16, 297-334.
- Day, E. & Shapson, S. (1991), "Integrating formal and functional approaches to language teaching in French immersion: an experimental study", *Language Learning* 41(1), 25-58.
- DeKeyser, R.M. (2000), "The robustness of critical period effects in second language acquisition", *Studies in Second Language Acquisition* 22, 499-533.
- Doughty, C. (1991), "Second language instruction does make a difference: evidence from an empirical study of SL relativization", *Studies in Second Language Acquisition* 13, 431-496.
- Dubravac, V. (2011), "Poteškoće koje učenici osnovne škole imaju pri usvajanju gradića iz gramatike engleskog jezika", *Didaktički putokazi*, 58, 60-64.
- Dubravac, V. (2012), *The relationship between explicit and implicit foreign language knowledge with regard to learner proficiency level and target structure complexity* (Unpublished doctoral dissertation). Josip Juraj Strossmayer University, Osijek: Croatia.
- Ellis, R. (1989), "Are Classroom and Naturalistic Acquisition the Same?", *Studies in Second Language Acquisition*, 11(03), 305.
- Elder, C., Davies, A., Hajek, J., Manwaring, D. & Warren, J. (1997), "Is grammar good for you? The relationship between metalinguistic knowledge and success in studying a language at the university", *Melbourne Papers in Language Testing* 5(1), 35-55.
- Elder, C. & Manwaring, D. (2004), "The relationships between metalinguistic knowledge and learning outcomes among undergraduate students of Chinese", *Language Awareness* 13 (3), 145-162.
- Ellis, R. (1993), "The Structural Syllabus and Second Language Acquisition", *TESOL Quarterly*, 27(1), 91-113.
- Ellis, R. (2001), "Introduction: Investigating form-focused instruction", *Language Learning* 51/Supplement 1, 1-46.
- Ellis, R. (2002), "The place of grammar instruction in the second/foreign curriculum", in E. Hinkel & S. Fotos (eds.), *New perspectives on grammar teaching in second language classroom*, 17- 34, Erlbaum, Mahwah, NJ
- Farrell, T. S. C. (1999), "The reflective assignment: Unlocking pre-service English teachers' beliefs on grammar teaching", *RELC Journal*, 30(2), 1-17.
- Farrell, T. S. C., & Particia, L. P. C. (2005), "Conceptions of grammar teaching: A case study of teachers' beliefs and classroom practices", *TESL-EJ*, 9(2), 1-13.

- Graus, J., & Coppen, P. A. (2015), "Student teacher beliefs on grammar instruction", *Language Teaching Research*, 20(5), 571-599.
- Green, P.S. & Hecht, K.H. (1992), "Implicit and explicit grammar: an empirical study", *Applied Linguistics* 13, 168-184.
- Hinkel, E. (Ed.). (2011). *Handbook of research in second language teaching and learning* (Vol. 2), Routledge, New York
- Horowitz, E. (1990), "Attending to the affective domain in the foreign language classroom", in S. Magnan (Ed.), *Shifting the instructional focus to the learner*, 15-33, VY: Northeast Conference on the Teaching of Foreign Languages, Middlebury
- Klapper, J., & Rees, J. (2003), "Reviewing the case for explicit grammar instruction in the university foreign language learning context", *Language Teaching Research*, 7(3), 285-314.
- Krashen, S. D. (1981). *Second language acquisition and second language learning*, Oxford University Press, Oxford
- Larsen Freeman, D. (2002), "The hidden side of the work. Teacher knowledge and learning to teach", *Language Teaching* 35, 1-13.
- Larsen Freeman, D. (2015), "Research into practice. Grammar learning and teaching", *Language Teaching*, 48(2), 263.
- Loewen, S. (2011), "Focus on form", in Hinkel E. (ed.), *Handbook of research in second language teaching and learning*, 2, 576-592, Routledge, New York, NY
- Long, M.H. (1991), "Focus on form. A design feature in language teaching methodology", in K. de Bot, R. Ginsberg, and C. Kramsch (eds.), *Foreign Language Research in Cross-Cultural Perspective*, 39-52, John Benjamins, Amsterdam
- Lyستر, R. (1994), "The effect of functional-analytic teaching on aspects of French immersion students' sociolinguistic competence", *Applied Linguistics* 15, 263-287.
- Macrory, G. (1997), "Learning to Teach Grammar in the Modern Foreign Languages Classroom. Some Implications for Initial Teacher Education", *Research in Education*, 64(1), 1-11.
- McKinsey and Company (2007), *How the world's best performing school systems come out on top*.
- McKenzie, P., Santiago, P., Sliwka, P., & Hiroyuki, H. (2005), *Teachers matter: Attracting, developing and retaining effective teachers*.
- Munby, H., Russell, T., & Martin, A. K. (2001), "Teachers' knowledge and how it develops", in V. Richardson (ed.), *Handbook of research on teaching*, 4th ed., 877-904, American Educational Research Association, Washington, D.C.
- Ogrić-Kevrić S. & Dubravac V. (2017), "Students' and teachers' perceptions on skills acquisition and error correction treatment in Bosnian EFL context". Manuscript in preparation

- Pantić, N., Wubbels, T., & Mainhard, T. (2011), “Teacher competence as a basis for teacher education: comparing views of teachers and teacher educators in five Western Balkan Countries”, *Comparative Education Review*, 55(2), 165-188.
- Pazaver, A., & Wang, H. (2009), “Asian Students’ Perceptions of Grammar Teaching in the ESL Classroom. *The International Journal of Language Society and Culture* (27), 27-35.
- Peacock, M. (1998), “Exploring the gap between teachers’ and students’ beliefs about ‘useful’ activities for EFL”, *International Journal of Applied Linguistics*, 8(2), 233-250.
- Phipps, S., & Borg, S. (2009), “Exploring the relationship between teachers’ beliefs and their classroom practice”, *The Teacher Trainer*, 21(3), 17-19.
- Richards, J. C., Gallo, P. B., & Renandya, W. A. (2001) “Exploring teachers’ beliefs and the processes of change”, *The PAC Journal*, 1(1), 41-58.
- Richardson, V. (1996), “The role of attitudes and beliefs in learning to teach” in J. Sikula, T. J. Buttery & E. Guyton (Eds.), *Handbook of research on teacher education*, 2nd ed., 102-119, Macmillan, New York
- Schulz, R.A. (1996), “Focus on form in the foreign language classroom. Students’ and teachers’ views on error correction and the role of grammar”, *Foreign Language Annals*, 29(3), 343-364.
- Schulz, R. A. (2001), “Cultural differences in student and teacher perceptions concerning the role of grammar teaching and corrective feedback: USA-Colombia”, *The Modern Language Journal*, 85(2), 244-258.
- Skopljak N. & Dubravac V. (2017), “Use of authentic materials and L1 in English language learning classrooms in Bosnia and Herzegovina”. Manuscript in preparation.
- Spada, N. (1987), “Relationships between instructional differences and learning outcomes: a process-product study of communicative language learning”, *Applied Linguistics*, 8, 137.
- Spada, N. & Lightbown, P. (1993), “Instruction and the development of questions in the L2 classroom”, *Studies in Second Language Acquisition* 15, 205–21.
- Spada, N. (1997), “Form-focused instruction and second language acquisition. A review of classroom and laboratory research”, *Language Teaching*, 30(02), 73-87.
- Steel, D. & Alderson, J.C. (1994), “Metalinguistic knowledge, language aptitude, and language proficiency”, Paper presented at the annual language testing research colloquium. Washington, DC.
- Ur P. (2011), “Grammar teaching: Research, theory, and practice” in Hinkel E. (ed.), *Handbook of research in second language teaching and learning: Volume II*, 507–522, Routledge, New York.

APPENDIX 1

THE QUESTIONNAIRE

(A SET OF QUESTIONS ANALYZED IN THE PRESENT PAPER):

Dragi učenici,

ova anketa se sprovodi kao dio projekta u kojem analiziramo kako se engleski kao strani jezik usvaja u našim školama. Ovdje nema tačnih niti netačnih odgovora, samo vas molimo da iskreno izrazite svoje mišljenje.

Imam _____ godina   Idem u _____ razred   Ovo je _____ godina kako učim engleski jezik.
Najčešća ocjena iz predmeta engleski jezik mi je: _____
Pored nastave u školi pohađao/a sam i dodatne časove engleskog jezika: da ne Koliko dugo: _____

1. U narednom dijelu se nalazi niz tvrdnji, a ti na skali od 1 do 5 označi koliko se slažeš s tvrdnjom, s tim da broj 1 znači da se ne slažeš uopće s tvrdnjom, a broj 5 označava da se u potpunosti slažeš s njom

Na časovima iz predmeta Engleski jezik dosta vremena provodimo vježbajući gramatiku	1	2	3	4	5
Kada je u pitanju predmet Engleski jezik najviše vremena provodim učenjem gramatičkih pravila	1	2	3	4	5
Poznavanje pravila mi olakšava njihovu primjenu	1	2	3	4	5
Od mene se očekuje da koristim pojmove kao što su: articles, present simple tense...	1	2	3	4	5
Od mene se očekuje da samo pravilno pišem i pričam a ne moram znati zašto je na primjer pravilno reći <i>he goes</i> a ne <i>he go</i>	1	2	3	4	5
Vrlo često znam nešto pravilno reći na engleskom jeziku ali ne znam objasniti pravilo	1	2	3	4	5
Često mi se desi da znam reći pravilo ali ga ne znam pravilno upotrijebiti	1	2	3	4	5

USVAJANJE GRADIVA IZ GRAMATIKE ENGLESKOG KAO STRANOG JEZIKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Podučavanje gramatike zauzima značajnu ulogu u teoriji i istraživanjima o usvajanju drugog/stranog jezika. Dok se još uvijek vode rasprave oko toga koji je oblik podučavanja gramatike najefikasnji u procesu usvajanja drugog jezika, čini se da eksplicitno podučavanje i usvajanje gramatike nije nikada potpuno nestalo iz nastave stranih jezika. Ovim radom se pokušava rasvijetliti način na koji se gramatika usvaja u privatnim i državnim osnovnim i srednjim školama u Bosni i Hercegovini. Iako je engleski kao strani jezik prisutan u školama u Bosni i Hercegovini, njegovo usvajanje nije istraženo u velikoj mjeri, pogotovo kroz stavove nastavnika i učenika. Stoga, ova studijadolazi do zanimljivih zaključaka analizom stavova nastavnika i učenika o usvajanju gradiva iz gramatike engleskog jezika kao stranog jezika u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: engleski kao strani jezik, gramatika, formalna nastava gramatike, gramatička pravila

KNJIŽEVNOST

Sanjin KODRIĆ

KAKO JE NASTAJAO *KAMENI SPAVAČ* MAKI DIZDARA?

(Rukopisna ostavština i neke početne mogućnosti
razumijevanja povijesti teksta)*

KLJUČNE RIJEČI: *Mak Dizdar, književno djelo, rukopisna ostavština, "Kameni spavač", kritičko izdanje sabranih djela*

Rad daje uvid u neke od početnih rezultata šireg književnohistorijskog i tekstološkog istraživanja rukopisne ostavštine Maka Dizdara. Posebna pažnja posvećena je zbirci *Kameni spavač*, odnosno nekim ključnim početnim pitanjima povijesti njezina teksta u kontekstu autorova rukopisnog fonda te mogućnosti njegina tekstološkog historijsko-kritičkog čitanja. Ova saznanja bitno mijenjaju književnohistorijsku sliku Dizdareva književnog djela, a što se naročito odnosi upravo na *Kameni spavač*. Uporedo s otvaranjem novih istraživačkih perspektiva, ovim se stvaraju i neke od važnih pretpostavki za izradu kritičkog izdanja sabranih djela Maka Dizdara.

1.

Ove, 2016. godine navršilo se punih 45 godina od smrti Maka Dizdara (1917–1971), ali i 50 godina od objavlјivanja njegove najznačajnije knjige, pjesničke zbirke *Kameni spavač* (1966), dok će se naredne, 2017. godine navršiti i 100 godina od piščeva rođenja.

Po općeprihvaćenom književnohistorijskom sudu, Mak Dizdar jedan je od najznačajnijih autora cijelokupne bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, a njegova pjesnička zbirka *Kameni spavač* svrstava se među najvažnija književna ostvarenja u Bosni i Hercegovini, pa i u širem južnoslavenskom kontekstu,¹ a mnogi je smatraju i najznačajnijom pjesničkom knjigom u

* Rad je dio šireg projekta književnohistorijskog i tekstološkog istraživanja rukopisne ostavštine Maka Dizdara, a ovdje se objavljuje u čast 50. godišnjice Dizdareva *Kamenog spavača*.

1 Usp. npr. Enes Duraković, *Govor i šutnja tajanstva (Pjesničko djelo Maka Dizdara)*, Svjetlost, Sarajevo, 1979.

bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti.² Pa ipak, ne samo cjelina književnog djela Maka Dizdara već ni sam *Kameni spavač* nije dovoljno istražen, naročito u striktno književnohistorijskom, a posebno ne u tekstološkom smislu. Takvo što pokazuje već i, npr., slučaj različitih izdanja ove knjige, jer Dizdar je za života za štampu pripremio ne samo jedno već, naprotiv, čak tri izdanja *Kamenog spavača*. Uz prvo izdanje iz 1966. godine,³ autorsko je, također, i drugo te treće izdanje *Kamenog spavača* iz 1970.⁴ i 1973. godine⁵, pri čemu, suprotno uobičajenoj predstavi, ova izdanja nisu međusobno identična, već se razlikuju u čitavom nizu detalja, pa čak i u svojoj osnovnoj strukturi – tako je, između svega ostalog, drugo izdanje prošireno u odnosu na prvo, a treće, pak, skraćeno i, barem prema autorovoj zamisli, trebalo je predstavljati konačno izdanje ove knjige. Međutim, uprkos brojnim drugim, mahom interpretativnim uvidima u *Kameni spavač*, čak ni elementarni odnosi između ovih njegovih triju autorskih verzija nisu još uvijek ni izbliza temeljito istraženi, a nekamoli brojni pojedinačni aspekti s ovim u vezi. S druge strane, iako je od prvog objavljivanja *Kamenog spavača* prošlo cijelih pola stoljeća, i dalje je manje-više potpuna nepoznanica odnos objavljenih verzija ove knjige i Dizdareve rukopisne ostavštine, odnosno onih njezinih segmenata koji se odnose na sam *Kameni spavač*.

Stjecaj više različitih jubileja vezanih za ime i književno djelo Maka Dizdara, a posebno 50. godišnjica *Kamenog spavača*, prilika je da se, barem u osnovnim, početnim naznakama skrene pažnja na dosad nedovoljno poznatu povijest teksta ove jedinstvene pjesničke knjige te da se u tom kontekstu ukaže na barem neke od prvih, tek početnih mogućnosti za tekstološko historijsko-kritičko čitanje ove pjesničke zbirke. Riječ je, dakle, o otvaranju problema historičnosti teksta *Kamenog spavača* i mogućnosti njegova razumijevaju iz perspektive u ovom slučaju prvenstveno rukopisne ostavštine Maka Dizdara,

---

2 Pored brojnih književnokritičkih i književnohistorijskih viđenja, zanimljiv primjer šire percepcije književnog djela Maka Dizdara nedavno je donijela velika anketa sarajevskog magazina *Stav* o najuspješnijim pjesnicima bošnjačke književnosti. U anketi je učestvovalo više od 70 univerzitetskih profesora, akademskih proučavalaca bošnjačke književnosti i pisaca, a zadatak im je bio da odaberu pet najboljih pjesama i tri najbolje knjige poezije u bošnjačkoj književnosti. U obje ove kategorije Dizdarevo pjesničko djelo najbolje je ocijenjeno, pa je za najbolju pjesmu u bošnjačkoj književnosti izabrana *Modra rijeka*, dok je najbolja pjesnička knjiga *Kameni spavač*. (Usp. Hamza Ridžal, "Mak Dizdar, Skender Kulenović i Musa Ćazim Čatić najbolji su bošnjački pjesnici", *Stav*, 68, 23. 6. 2016, str. 60-65.)

3 Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966.

4 Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970.

5 Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Prva književna komuna, Mostar, 1973.

odnosno njegove geneze i onih njegovih verzija ili varijanata pojedinih pjesma iz ove zbirke koje se nisu javile u kasnijim, štampanim izdanjima ove knjige. Time se otvara i pitanje o mogućnostima izrade, između ostalog, i kritičkog izdanja *Kamenog spavača*, posebno tzv. genetičkog kritičkog izdanja, a potom i kritičkog izdanja cjeline književnog djela Maka Dizdara, koji je, uprkos svojoj kanonski izrazito visokoj vrijednosti, još uvijek jedan od onih naših pisaca čije književno stvaranje nije predstavljeno ni na način sabranih djela, pa je to izazov koji i dalje čeka na svoju realizaciju.

2.

Rukopisna ostavština Maka Dizdara ni po obimu, a posebno ne po značaju nipošto nije zanemariva, zbog čega i čudi da dosad gotovo uopće nije bila predmet književnohistorijskog, a naročito ne tekstološkog historijsko-kritičkog istraživanja, osim rijetkih predstavljanja tek najosnovnijih informacija.⁶ Nakon Dizdareve smrti pohranjena je u Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, a čuva se kao zasebni fond pod imenom *Zbirka Maka Dizdara*.⁷ Čine je nekolike stotine arhivskih jedinica, odnosno više stotina stranica rukom pisanih i strojopisnih tekstova. Riječ je o, uglavnom, pjesmama i varijantama pojedinih pjesama iz različitih faza Dizdareva književnog stvaranja, a rukopisna ostavština uključuje i jedan broj drugih tekstova, među kojima su i oni koji se dosad uopće nisu tretirali, pa čak ni spominjali u našoj književnoj historiografiji, a tu je, dodatno, i obimna Dizdareva privatna i službena prepiska te različita građa iz štampe.⁸ Izuzev u tek nekoliko

6 Usp. Medhija Maglajlić, *Mak Dizdar: Vremeno kolo*, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1997, odnosno: Medhija Maglajlić, *Osvojena tajna*, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2007. [Katalozi izložbi povodom 80. i 90. godišnjice rođenja Maka Dizdara]

7 Dizdarev rukopisni fond u međuvremenu je većim dijelom digitaliziran, pa se ovdje autorovi rukopisi referiraju prema njihovim digitaliziranim kopijama. Za mogućnost korištenja Dizdarevim rukopisima posebno se zahvaljujem autorovu unuku dr. Gorčinu Dizdaru, predsjedniku Fondacije "Mak Dizdar", kao i direktorici Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine mr. Šejli Šehabović te višoj kustosici i kustosu Muzeja mr. Đani Kukić i mr. Zlatanu Deliću. Naročitu zahvalnost dugujem gđi Medhiji Maglajlić, nekadašnjoj direktorici Muzeja, koja me obavijestila o važnim pojedinostima u vezi sa Zbirkom Maka Dizdara, a koja je i najzaslužnija za njezin otkup i očuvanje u postojećem obliku.

8 Usp. Sanjin Kodrić, "Rukopisna ostavština i *Kameni spavač* Maka Dizdara (O povijesti teksta i tekstološkom historijsko-kritičkom čitanju)", *Studije iz kulturne bosništike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2017. [U pripremi za štampu]

slučajeva, rukopisi, nažalost, nisu datirani, a o tačnijem vremenu njihova nastanka može se zaključivati tek posredno, npr. po književnohistorijskim i poetičkim, odnosno drugim unutrašnjim karakteristikama pojedinih tekstova, ili na temelju različitih vanjskih indikatora, poput npr. različitih informacija ili zabilješki na papirima na kojima su tekstovi pisani i sl. Međutim, očito je da postojeći rukopisni fond Maka Dizdara nije potpun, tako da u danas poznatoj autorovoј rukopisnoј ostavštini nedostaje čitav niz tekstova koji bi ovde po prirodi stvari bili očekivani, pri čemu u ovom trenutku nije poznata sudska ostatka Dizdarevih rukopisa – moguće je da su izgubljeni u redakcijama izdavačkih kuća i književnih časopisa u kojima je Dizdar objavljivao, ili, jednostavno, da ih autor nije sačuvao.

Iako je tek djelimično sačuvana i iako u njoj nedostaju neki važni segmenti, rukopisna ostavština Maka Dizdara ukazuje na vrlo osebujnu stvaralačku ličnost autora, još osebujniju u odnosu na ono što je dosad bilo poznato, i od neprocjenjivog je značaja za cjelovitije razumijevanje Dizdareva rada uopće, pa tako i njegova književnog djela, a detaljnija istraživanja ove vrste tek će morati uslijediti. To se posebno odnosi na pjesničku zbirku *Kameni spavač*, a što je sasvim suprotno stavu koji zastupa npr. Miljko Šindić u svojoj monografiji o poetici Maka Dizdara. Šindić, naime, priznaje da je s ciljem sagleđavanja onog što s punim pravom naziva samosvojnošću ove knjige potrebno da se govori i o njezinoj “preegzistenciji i principima po kojima ona postaje i postoji”, ali takvo što ograničava tek na imanentno razumijevanje Dizdareva pjesništva s obzirom na njegovu unutarnjopravnu tradiciju i savremenost, dok na drugoj strani ni na koji način u obzir ne uzima šira književnohistorijska pitanja u vezi s Dizdarevim književnim radom, a posebno ne autorove rukopise: “Poezija Maka Dizdara zahteva da se istražuje onako po čemu ona jeste, što je stvarno njeno, a ne izvori i što ona nije.”⁹ Ovakav Šindićev stav, istina, potpuno je očekivan, razumljiv i opravdan s obzirom na dominaciju tzv. metode interpretacije u vrijeme njegova bavljenja pjesničkim djelom Maka Dizdara, a što je jedan od ključnih, principijelnih razloga zbog kojih je sve ovo vrijeme Dizdareva rukopisna ostavština ostala neistražena, a njegovo književno djelo neosvijetljeno i u ovom izrazito važnom kontekstu.

Nimalo začuđujuće i na svu sreću, u Dizdarevoj rukopisnoj ostavštini najveći njezin dio odnosi se upravo na *Kameni spavač*, odnosno na tekstove koji će biti objavljeni u ovoj knjizi. Nažalost, autograf, odnosno tiposkript ili izvorna verzija *Kamenog spavača* onakvog kakav će biti objavljen u svojem

---

9 Miljko Šindić, *Poetika Maka Dizdara*, Svjetlost, Sarajevo, 1971, str. 31.

prvom, kao ni u drugom ili trećem izdanju 1966, 1970. i 1973. godine nije sačuvan, pa autorov rukopisni fond uključuje tek pojedine nepotpune verzije ove najznačajnije Dizdareve knjige, od kojih su posebno značajne najmanje dvije, uvjetno govoreći nešto mlađa i starija.¹⁰ No, na drugoj strani, uz književnohistorijske zanimljivosti kakve su fragmenti rukopisa poetskih recitala ili dramsko-scenskih adaptacija *Kamenog spavača* iz 1969. i 1970. godine, od kojih je kasniji naslovljen kao *Odysseus*,¹¹ autorova rukopisna ostavština sadržava značajan broj Dizdarevih pjesama iz ove zbirke, ali i, što je još važnije, njihove varijante, uključujući i tekstove s autorskim korekcijama i drugim bilješkama, a što je upravo od neprocjenjive književnohistorijske važnosti za razumijevanje *Kamenog spavača*. Među sačuvanim tekstovima jesu i tekstovi za koje se gotovo sasvim sigurno može tvrditi da su neke od prvih pjesama iz ove knjige, kao i drugi tragovi koji upućuju na neka izrazito važna pitanja njezine geneze, odnosno na povijest teksta ove vjerovatno najznačajnije pjesničke zbirke u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti uopće.

O genezi *Kamenog spavača* s autorskih pozicija na više mjesta govorio je i Mak Dizdar, istina dosta općenito i šturo, ali je već i to od velike koristi i pri pristupu njegovoј rukopisnoј ostavštini. U ovom smislu posebno je značajan Dizdarev intervju *Kako je nastao "Kameni spavač"*, odnosno razgovor s pjesnikom Velimirom Miloševićem za časopis *Bagdala* iz Kruševca 1968. godine. Prema ovom intervjuu, za nastanak *Kamenog spavača* presudna je bila pjesma *Gorčin* i njezino javno čitanje 12 godina ranije, na Prvom jugoslavenskom festivalu poezije na Plitvicama u augustu 1956. godine (ne 1958, kako to u intervjuu po sjećanju navodi Dizdar!):

“Ja ne znam kako sam i zašto napisao tu pjesmu. I to baš tu a ne neku drugu. Ali znam da sam je morao napisati. A napisana je davno, čak veoma davno. Ona ima već svoj život i svoju istoriju. I svoju sudbinu. Čudno je to da sam je u svojim rukopisima dugo držao kao neku posebnu pjesničku tvorevinu koja je bila izvan serije. Slučaj je htio da sam na Plitvičkom festivalu, 1958. godine morao napraviti izbor za svoj nastup. Na putu od hotela do pozornice, na nekim travnatim počivalima, u uzajamnoj konsultaciji sa pjesnikinjom Vesnom Krmpotić ona mi reče: ‘Moraš čitati ovu čudnovatu pjesmu’. Poslušao sam mlađeg (i ljepšeg!),

¹⁰ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-7926, I-7929.

¹¹ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-8008, I-8010.

jer mlađeg uvijek moraš slušati. I čitao sam, prvi put *Gorčina*. Poslije čitanja hajdučki su me zaskočili Branko V. Radičević, Vasko Popa i Radonja Vešović tražeći tu pjesmu da bi je objavili. Oni su tu pjesmu zaista i objavili, insistirajući, poručujući mi, da napravim takvu knjigu. Naravno, sve bi bilo uzalud da takva knjiga već nije bila u meni. Trebalo je da ona u meni doživi svoju fermentaciju. Da sama sebe doživi. Duh je bio tu. Samo se čekalo njeno otjelovljenje. Mislio sam dugo i mnogo kako da već u meni stvorenju, gotovu knjigu realizujem. Tako je nastao *Kameni spavač*. Čekan i pisan više od deset godina.”¹²

Prema autorovim riječima, pjesma *Gorčin* napisana je 1954,¹³ a prvi put objavljena je u beogradskom časopisu *Delo* 1956. godine uz napomenu “Iz ciklusa *Spavač pod kamenom*”, i to je prvi javni spomen kasnije zbirke *Kameni spavač*.¹⁴ No, još nekolike pjesme *Kamenog spavača* po postanku i prvim objavlјivanjima manje-više jednako su stare, pa i još starije – 1954. godine u časopisu *Život* objavljena je *Uspavanka* kao prva objavljena pjesma koja će kasnije biti uvrštena u ovu zbirku (mada je prvo bitno bila zamišljena tek kao dio poeme *Majka*, koju Dizdar nikad nije dovršio), a u intervju za *Bagdalu* Dizdar kazuje da je pjesmu *Petorica*, odnosno *Zapis o petorici*, kako će biti finalno naslovljena u *Kamenom spavaču*, napisao još tokom Drugog svjetskog rata, kao “izraz otpora protiv zla”, “koje uvijek mijenja svoje moduse, ali je u suštini isto”, a “zabilježio je u svojim papirima arapskim slovima, radi kamuflaže, da se ne bi otkrio njen sadržaj i smisao”¹⁵. Ovakvo što potvrđuje te donosi druge

12 Mak Dizdar, “Kako je nastajao Kameni spavač”, *Bagdala*, 1968, X, 106-107, str. 18. [Intervjvu, razgovor vodio Velimir Milošević]

13 Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, str. 136.

14 U bilješci uz pjesmu *Gorčin* u *Kamenom spavaču* Dizdar također daje informacije o tome kako je nastajala ova njegova knjiga, te, naglašavajući da je to bio put koji nije bio “ni ravan ni kratak”, ponavlja misao koju je upravo u povodu pjesme *Gorčin* napisao 1958. godine kao odgovor na pitanje o svojoj pjesmi koju najviše voli: “Godinama me muči fenomen srednjovjekovnog čovjeka Bosne (zbog kojeg su andeli pocrnjeli, a Satanel dobio nove bore). Satima sam stajao pred stećima nekropola ove zemљe, smještenim pod noge prastarih šuma. Sa kamenih gromada ulazili su u me raznoliki simboli sunca, isprepletenog bilja i ispruženih ljudskih ruku. Noću sam opkoljen zapisima sa margina starih knjiga čiji redovi vrište upitnicima apokalipse. U pohode mi tada dolazi spavač ispod kamena. Njegove blijede usne od miljevine otvaraju se da njegov nemušti jezik postane zvučan. U njemu prepoznajem sebe, ali još nisam siguran da sam na putu skidanja plašta sa ove tajne...” (Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, str. 136).

15 Mak Dizdar, “Kako je nastajao Kameni spavač”, *Bagdala*, 1968, X, 106-107, str. 18. [Intervjvu, razgovor vodio Velimir Milošević]

ključno važne informacije i uvide s ovim u vezi upravo rukopisna ostavština Maka Dizdara, gdje, uza sve ostalo, postoji i originalna Dizdareva bilješka o pjesmi *Zapis o petorici* s dva reda teksta pisana arebicom, “našim alhamijado pismom”, kako kaže autor.¹⁶

Niz je važnih pitanja o *Kamenom spavaču* u kontekstu Dizdareve rukopisne ostavštine, a prvo, koje je na samom početku njezina istraživanja u ovom smislu i nezaobilazno, jeste upravo pitanje geneze same ideje o ovoj zbirci i njezinoj koncepciji, odnosno unutrašnjem ustroju.

Uz *Gorčinu*, jedna od nesumnjivo najstarijih pjesama u kojima se počela oblikovati Dizdareva ideja *Kamenog spavača* jeste i pjesma *Spavač pod kamenom*.¹⁷ Riječ je o teže čitljivom tekstu pisanom autorovom rukom, a koji je mogao nastati do početka ili, najkasnije, do sredine pedesetih godina 20. st., a koji u ovom obliku nikad nije objavljen. U *mottu* pjesme stoji prilagođeni natpis sa stećka “Nemoj po meni da gaziš”, što je vrlo važna indikacija, a – barem prema onome što se jasnije može pročitati – sama pjesma neka je vrsta meditacije savremenog čovjeka u susretu sa stećkom i umrlim čovjekom pod njime, odnosno u susretu sa smrću i njezinim mirom. Očito je, dakle, u pitanju tek početno Dizdarevo okušavanje s poezijom temeljenom na stećcima i njihovim natpisima kao polazištem, pri čemu, međutim, sama ova pjesma svojim jezikom nije još uvijek dosegnula dominantno arhaični i arhaizirani jezički izraz *Kamenog spavača*. Inače, uz ovu pjesmu, na istom papiru, dopisan je i nacrt za pjesmu *Kolo mrtvačko*, u čijem *mottu* stoji također zanimljiva referenca na stećke “Mi smo željeli i kamen da procvjeta”, a samu pjesmu Dizdar nije napisao ili, pak, nije sačuvana u autorovoju rukopisnoj ostavštini.

Još u prvoj polovini pedesetih godina 20. st. Dizdar je, očito, već značajno zaokupljen pjesničkom temom spavača pod kamenom, što će pokazati i važan bibliografski podatak jednog drugačijeg “odломka iz pjesme” pod istim naslovom – *Spavač pod kamenom* iz 1956. godine.¹⁸ Na ovakvo što, naravno, ukazuju i drugi rukopisi koji se mogu vezati za ovo vrijeme, a onda i sve veći broj kasnijih rukopisa s istim pjesničkim zanimanjem. Jedan od zasigurno najstarijih je i autorovom rukom pisani rukopisni fragment naslovljen kao *Putnik*, a riječ je najvjeroatnije o početku teksta koji po prisutnim elementima svojih žanrovske okvira podsjeća najviše na neku vrstu poetskodramskog spjeva.

16 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8016.

17 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7876.

18 Mak Dizdar, “Spavač pod kamenom – odlomak pjesme”, *Sloboda*, Mostar, 27. 9. 1956, 39 (474).

Tekst je također vrlo teško čitljiv, a u sačuvanom dijelu započinje dijalog između Putnika (vjerovatno savremenog čovjeka koji se, zaintrigiran njome, okreće dalekoj prošlosti) i Spavača pod kamenom (očito srednjovjekovnog bosanskog čovjeka), koji u svojoj prvoj dijaloškoj replici govori distih sa sadržajem natpisa s grobne ploče Stipka Radosalića u Premilovu polju kod Ljubinja “Davno ti sam legao / i dugo ti mi je ležati”. Riječ je, dakle, o stihovima koji će se kasnije naći u Dizdarevoj pjesmi *Zapis o vremenu*, prvi put objavljenoj pod naslovom *Davno li...* u časopisu Život 1957. godine,¹⁹ nakon čega je ova pjesma uvrštena i u zbirku *Minijature* 1965. godine pod naslovom *Slovo o vremenu*, a najzad i u sva tri autorski za štampu pripremljena izdanja *Kamenog spavača*, pod svojim konačnim naslovom. Sačuvani fragment mogućeg poetskodramskog spjeva, nažalost, završava se odmah nakon ovog pitanjem iznenađenog Putnika “Ko si ti?”, a pored ovog sačuvan je i još jedan također kratak fragment sa sličnim tekstrom, ali ovaj put s naslovom *Spavač pod kamenom*.²⁰ Uz ovo, iz manje više istog vremena potječe također autorovom rukom pisana i teško čitljiva duža pjesma ponovo naslovljena kao *Spavač pod kamenom* s citatima i referencama na stećke i druge motive koji će kasnije biti karakteristični za poeziju *Kamenog spavača*.²¹ U Dizdarevoj rukopisnoj ostavštini sačuvan je, također, i sam ciklus pjesama *Spavač pod kamenom*, u koji je Dizdar uključio pjesme *Davno li..., Petorica, Badac, (Kaža) o kokoški (koju priča Sretan) i Gorčin*, u njegovoj prvoj poznatoj varijanti.²² Ovaj ciklus objavljen je također u časopisu Život 1957. godine, ali bez pjesme *Gorčin*, najvjerojatnije zato što je štampana ranije u beogradskom *Delu*, dok će pjesma *Badac* kasnije, u svojoj konačnoj varijanti biti naslovljena kao *Zapis o nespini*.²³ Isto tako, tu je i rukom pisana bilješka o ciklusu pjesama *Spavač pod kamenom*, za koji autor daje objašnjenje da je inspiriran “natpisima sa bogumilskih stećaka, poveljama i listinama srednjovjekovne Bosne”, a na istom papiru uz dijelove spomenutog natpisa sa stećka iz Premilova polja stoji, između ostalog, i bilješka “Petorica – likovni motiv na nekoliko stećaka”.²⁴

---

19 Mak Dizdar, “Davno li...”, Život, 1957, VI, knj. X, 12, str. 367.

20 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7889.

21 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7884.

22 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7924.

23 Mak Dizdar, “Iz Spavača pod kamenom”, Život, 1957, VI, knj. X, 12, str. 367-368.

24 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7881.

Među najstarijim rukopisima u vezi s *Kamenim spavačem* jeste i pjesma naslovljena kao *Kosara*.²⁵ Pjesma je također pisana rukom, ali je nešto čitljivija od drugih spomenutih rukom pisanih tekstova, a osim po naslovu potpuno se razlikuje od istoimene pjesme koja će biti objavljena najprije u časopisu Život 1965. godine,²⁶ a potom i u sva tri autorski za štampu pripremljena izdanja *Kamenog spavača*:

“Probudili su me iz snova
i otjerali na zeleniku.

Prstima
kao da još milujem runo
bijelo runo
stada izgubljenog.

U očima
nosim šume
zelenu šumu sela
sela zapaljenog.

U ustima
jetku gorčinu
gorčinu rastanka
od Gorčina.”

Budući da je pisana na poledini ugovora koji je 1957. godine kao urednik za stranu književnost Gustav Krklec potpisao s izdavačkim preduzećem “Narodna prosvjeta”,²⁷ može se zaključiti da je pjesma zasigurno nastala najranije

---

25 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7876.

26 Mak Dizdar, “Kosara”, Život, 1965, XIV, str. 29.

27 Treba napomenuti da na samom spomenutom ugovoru nije upisan datum njegova potpisivanja, čak ni godina. Do podatka o godini potpisivanja ugovora došao sam posredno, tj. istraživanjem Krklećeve biografije i povijesti “Narodne prosvjete”, a konačnu potvrdu o godini nastanka pjesme *Kosara* u njezinoj ranoj verziji dobio sam iz pisma koje je 1. februara 1957. godine Dizdaru i “Narodnoj prosvjeti” uputio Krklec, uz obavještenje da je potpisao ugovor, ali da će jednu njegovu odredbu vjerovatno trebati promijeniti jer za svoj urednički rad ne može primati plaću već honorar budući da je otiašao u penziju. (Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, pismo I-8172.)

ove, 1957. godine, dakle tri godine nakon pjesme *Gorčin*, mada *Gorčin* već ima sve bitne odlike poezije *Kamenog spavača*, a što, očito, u ovoj ranoj *Kosari* ipak nije dokraja slučaj. U rukopisu se ne navodi šira cjelina, odnosno ciklus ili zbirka kojoj bi pjesma trebala pripadati, ali je, naravno, potpuno jasno da je u vezi s pjesmama iz cjeline koju je Dizdar u ovo vrijeme zvao *Spavač pod kamenom*. Slično se odnosi i na pjesme *Povijest o Tvrdošu* i *Pridjite*, odnosno *Pridjite mi bratja i neviste*, pa i pjesmu *Počitelj*,²⁸ također najvjerovalnije neke od najstarijih pjesama u pjesničkom korpusu iz kojeg će se kasnije razviti *Kameni spavač*. Pritom, slučaj pjesme *Kosara* govori i to da je u ovom trenutku Dizdar još uvijek bio u manje-više početnoj, tek inicijalnoj fazi onda kad je riječ o nastanku *Kamenog spavača*.

3.

Dizdar je, očito, u početku dvojio o različitim mogućnostima i pravcima samog pristupa temi spavača pod kamenom kao za njega vrlo posebnom pjesničkom izazovu, kako to u autorovoju rukopisnoj ostavštini pokazuju i brojne varijante tekstova s istom temom i motivom, ali je sasvim sigurno da je naslov *Spavač pod kamenom* naslov u vezi s kojim se začela ideja o pjesničkoj knjizi kakva će na kraju postati zbirka *Kameni spavač*. Zato je, uostalom, ovaj naslov u svim dosadašnjim književnohistorijskim istraživanjima književnog djela Maka Dizdara s punim pravom potvrđen kao prvobitni naslov ove zbirke. Međutim, za razliku od pitanja samog naslova, autorova rukopisna ostavština jasno pokazuje da je Dizdar dugo vremena, odnosno, praktično, kontinuirano tražio adekvatnu koncepciju knjige u koju će na kraju izrastati *Kameni spavač*, a zapravo da je u vidu imao više različitih koncepcija, čak i značajno drugačijih. U tom smislu, upravo autorov sačuvani rukopisni fond dokraja potvrđuje da je *Kameni spavač* nastajao zaista “dugo i mučno”, kako je to autor kazao u spomenutom intervjuu za *Bagdalu*, i to ne samo uporedno već i u bliskoj vezi s ostatkom njegova djela, na što je Dizdar nesumnjivo s razlogom također upozorio na istom mjestu.

Sudeći po rukopisnoj ostavštini i njezinu odnosu s dinamikom pojavljanja autorovih tekstova u književnoj javnosti, posebno onih vezanih za *Kameni spavač*, naredni ključni trenutak u vezi s genezom ove pjesničke knjige i njezine koncepcije bit će onaj trenutak kad Dizdar u temi spavača pod kamenom dokraja otkriva i cjelovito osvješćuje motive slova i zapisa. Takvo što

---

28 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-7933, I-7934, I-7960.

nimalo ne iznenađuje jer tematiziranje fenomena riječi, ljudske i književne riječi, odnosno književnosti kao umjetnosti riječi, ali i tematiziranje umjetnosti uopće, jedna je od velikih tema ili metapripovijesti cjelokupne modernističke književne prakse, kojoj pripada i Dizdarevo književno djelo, s jedne strane, dok, s druge strane, fenomen slova ili riječi ima vrlo značajno mjesto i u kršćanskoj teologiji. Izgleda da je to posebno bio slučaj sa srednjovjekovnim bosanskim krstjanima, odnosno učenjem Crkve bosanske, a upravo tako ovo pitanje tumačio je i sam Dizdar. Tako, npr., u bilješci uz pjesmu *Molitva u Kamenom spavaču* ističe da su bosanski krstjani čitali knjige *Novog zavjeta* i moliili samo *Očenaš* u svojoj verziji te da "svi njihovi rukopisi sadrže *Apokalipsu* i *Ioanovo evanđelje*, naročito početak tog evanđelja sa mističnom frazom: 'U početku bješe riječ, i riječ bješe u boga i bog bješe riječ'" U smislu dopunske napomene i poente, ovom posebno dodaje da "na ovaj početak o logosu upozorava Hegel kao veoma važan podatak za shvatanje suštine učenja prvoribitne crkve".²⁹ Uz ovo, Dizdara su od samog početka interesa za pitanja bosanskog srednjovjekovlja, čak i onda kad očito nije bio cijelovito ušao u ovu problematiku, posebno privlačili upravo zapisi, kako je to i sam napomenuo govoreći o svojoj inspiriranosti "natpisima sa bogumilskih stećaka, poveljama i listinama srednjovjekovne Bosne" već u povodu ciklusa *Spavač pod kamenom*, a onda i na čitavom nizu drugih mjeseta.

Ipak, a s obzirom na to da nijedan od Dizdarevih rukopisa u vezi s *Kamenim spavačem* nije datiran i da većina rukopisa u fondu nije organizirana po hronološkom ili nekom drugom principu koji bi mogao dati više informacija o vremenu nastanka pojedinih tekstova, nije moguće s punom sigurnošću tvrditi kad se u Dizdarevu književnom radu javlja značajnija pojava motiva slova ili zapisa. Ovakvo što, dakle, potrebno je književnohistorijski rekonstruirati, pa je sa značajnom vjerovatnoćom moguće prepostaviti da se ovaj trenutak u Dizdarevu književnom stvaranju javlja već u drugoj polovini pedesetih ili, što je još vjerovatnije, početkom šezdesetih godina 20. st. Riječ je i o vremenu nakon što je Dizdar za objavlјivanje pripremio, a onda i objavio najprije zbirku *Okrutnosti kruga* (1960), a potom i *Koljena za Madonu* (1963), nakon čega i inače njegov književni razvoj kreće u drugačijem pravcu, a to korespondira i s autorovim iskazom u intervjuu za *Bagdalu* da je *Kameni spavač* «čekan i pisan više od deset godina». Uz ovo, već u ovim dvjema zbirkama javilo se i nekoliko pjesama koje će kasnije biti uvrštene i u *Kameni spavač*, a među njima jesu upravo i pojedine pjesme u čijim će se naslovima u rukopisnim ili

---

29 Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, str. 135.

objavljenim varijantama javiti i odrednica “slovo” ili “zapis”, poput pjesama *Zapis o izvoru* i *Zapis o očima*, koje su u zbirci *Okrutnosti kruga* objavljene pod naslovima *Kako svom izvoru da se vratim* i *Oči*.

Pri svemu ovom, dosta pouzdano moguće je pretpostaviti da je u Dizdarevoj rukopisnoj ostavštini prva zaokruženja cijelina u vezi s motivom slova tad još uvijek kratki ciklus *Slovo o slovu*, odnosno, u drugoj varijanti, *K slovu o slovu*, koji sadrži i neke od pjesama koje će kasnije biti objavljene i u *Kamenom spavaču*.³⁰ Zanimljivo je da je u oba ova slučaja ciklus posvećen Skenderu Kulenoviću, pjesniku koji i sam u ovom trenutku ulazi u novu i drugačiju pjesničku fazu, a koji je, npr., još 1959. godine objavio i svoj glasoviti sonet *Stećak*, vrlo blizak Dizdarevu pjesničkom svijetu i njegovoj viziji stećka, pri čemu ovakvo što nesumnjivo ima veze i s Dizdarom, a svakako može posredno pomoći i vremensko određenje pojave motiva slova ili zapisa u Dizdarevu književnom radu. Po svoj prilici, tek nakon ovog, nakon kratkog ciklusa posvećenog Kulenoviću, pojam slova ili zapisa javit će se i u čitavom nizu Dizdarevih pjesama iz njegove rukopisne ostavštine, gdje funkcioniра kao jedno od autorovih opsesivnih mjesta u naslovu kao jakoj poziciji teksta. Međutim, kasnije, u samom *Kamenom spavaču*, neke od ovih pjesama pojavit će se s modificiranim naslovima, najčešće bez odrednice “slovo” ili ponekad sa zamjenom ove odrednice odrednicom “zapis”, kako to pokazuju i brojne Dizdareve ispravke ove vrste na samim rukopisima. Takav je slučaj, npr., i s ranije spomenutom pjesmom *Badac* ili *Zapis o nespini*, koja će se u prvom izdanju *Kamenog spavača* javiti kao *Zapis o Nesplini*, u drugom i trećem izdanju kao *Zapis o nespini* (dakle, s pisanjem imenice “nesplina” ne kao vlastitog imena već kao opće imenice), dok se u rukopisu javlja najprije kao *Slovo o Nesplini*, a potom s naknadnom, autorovom rukom unesenom promjenom u naslov *O Nesplini*, pri čemu je u svojoj najstarijoj varijanti bila naslovljena kao *Badac*.³¹

Puno otkrivanje motiva slova ili zapisa predstavlja je, najvjerovatnije, prekretno važan trenutak u Dizdarevu radu na zbirci *Kameni spavač*, te je presudno odredilo koncepciju ove zbirke. Iako su mnoge pjesme u objavljenim verzijama izgubile odrednicu “slovo” (ili “zapis” u nekim slučajevima), sam *Kameni spavač* u svojem prvom izdanju stoga je bio upravo ključno obilježen idejom slova. Sa svoja četiri ciklusa, bez uvodne pjesme *Putevi* (kasnije, u trećem izdanju *Putovi*) i zaključne *Poruka*, koje će se javiti tek u drugom izdanju

---

30 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7974, I-7978.

31 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7926.

ove zbirke, *Kameni spavač* u prvoj svojoj objavljenoj verziji bio je, zapravo, svojevrsna “knjiga slova”, četiriju ciklusa koji su slova – *Slovo o čovjeku*, *Slovo o nebu*, *Slovo o zemlji* i *Slovo o slovu*. Međutim, a sudeći po autorovoj rukopisnoj ostavštini, pogrešno bi bilo zaključiti da je ideja slova ili zapisa odjednom ili lahko i brzo riješila sva koncepcijska pitanja i probleme *Kamenog spavača*, naprotiv rukopisi govore bitno drugačije.

Veliki broj pjesama u autorovoj rukopisnoj ostavštini u čijim je prвobitnim naslovima stajala odrednica “slovo” i naknadne autorovom rukom une-sene korekcije koje su ovu odrednicu uklanjale iz naslova kazuju ne samo o izmjenama u pojedinim pjesmama već potvrđuju i šire Dizdareve koncepcij-ske dileme. Dizdar je najvjerovaljnije, i to potpuno opravданo, htio izbjеći ne-potrebna ponavljanja, nešto što bi bila neka vrsta koncepcij-ske redundantnosti ili pleonastičnosti, pa je, izgleda, iz naslova uklanjan spomenutu odrednicu tek onda kad se odlučio da u cjelini zbirke pjesme poveže u cikluse – slova. A to će reći da se ideja o organizaciji zbirke kao skupa ciklusa slova javila vje-rovatno tek naknadno, tek nakon što je broj pjesama s odrednicom “slovo” u naslovu postao velik, a sama ova odrednica pritom došla u opasnost da posta-ne možda i suvišan, odveć upadljiv i nametljiv manir. Na osnovu spomenutih i drugih indikacija iz Dizdareve rukopisne ostavštine, moguće je pretpostaviti da se ovakvo što dešavalo već početkom šezdesetih godina 20. st.

Uz ovo, autorova rukopisna ostavština svjedoči, također, da je Dizdar najvjerovaljnije dugo dvojio i o rasporedu pjesama u pojedine cikluse slova. Kako to pokazuje mogućno stariji rukopis pjesama *Kamenog spavača*, ovakvo što posebno je slučaj s odnosom ciklusa *Slovo o čovjeku*, *Slovo o nebu* i *Slovo o zemlji*. Naime, u ovoj verziji zbirke postoje samo ciklusi *Slovo o čovjeku* i *Slovo o slovu*, odnosno još uvijek nema ciklusa *Slovo o nebu* niti ciklusa *Slovo o zemlji*, što se ne može objasniti samo nepotpunošću rukopisa. Pritom, ciklus *Slovo o čovjeku* uopće ne sadrži one pjesme koje će sadržavati u prvoj objavljenoj verziji *Kamenog spavača*, već uglavnom pjesme iz kasnijeg ciklusa *Slovo o nebu*, poput pjesama *Gorčin* ili *Brotnjice*, ili kasnijeg ciklusa *Slovo o zemlji*, kao što su npr. *Slovo o Nespinii* ili *O Nespinii* (*Zapis o nespini*), *Slovo o prijestolju* ili *Priestolje* (*Zapis o prijestolju*), *Slovo o vitezu* (*Zapis o vitezu*), *Slovo o ljubavi jednog pastira* (*Blago*), *Slovo o štitu* (*Zapis o štitu*) ili *Onemushtio*.³² Drugačiji je, međutim, jedan drugi rukopis, vjerovatno mlađi, u kojem se javlja i ciklus *Slovo o zemlji*, i to isključivo s pjesmama koje će sadržavati i u prvom objavljenom izdanju *Kamenog spavača*, uključujući i pjesme koje su

32 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7926.

u prethodnoj verziji bile uvrštene u ciklus *Slovo o čovjeku*, mada istovremeno nedostaju i neke druge pjesme iz konačne verzije ciklusa *Slovo o zemljama*.³³

4.

Da je ideja slova, kao i ideja zapisa, bila izrazito važna u genezi *Kamenog spavača*, ali i da je sama koncepcija zbirke bila dugotrajna i teška autorova dilema potvrdit će, naravno, i odnosi između triju izdanja ove zbirke koja je za objavljivanje priredio autor. U drugo izdanje zbirke, iz 1970. godine, uz manje ili veće izmjene u pojedinim ranijim pjesmama, bit će uvršten i čitav niz novih pjesama, od kojih je, prema autoru, većina “bila već ranije skicirana, ali u prvo izdanje nije mogla biti uvrštena zbog svoje nedovršenosti”³⁴. To su pjesme *Zapis o otkivanju, Ljeljeni, Sunce, Mjesec, Ruka* (iz potciklusa *Radimlja*) i *BBBB* u ciklusu *Slovo o nebu*, potom *Zapis o jednom zapisu, S podignutom rukom, Slovo o sinu, Jabukov cvijet i Krinovi* u ciklusu *Slovo o zemljama* te *Proslov, Duboko, Kolo, Razbojište, San, Sedamnaesto, Osamnaesto, Slojevito, Dvadeseto, Slovenslavje, Dvadeset i drugo, Slovo o bolesti, Modra rijeka* i Čeono i potonje u ciklusu *Slovo o slovu*. Pjesma *Zapis o smijehu* iz ciklusa *Slovo o zemljama* postala je *Slovo o smijehu*, iz ciklusa *Slovo o nebu* u ciklus *Slovo o zemljama* premještene su pjesme *Kosara, Gorčin* i *Zapis o očima*, dok su u pojedinim pjesmama iz ciklusa *Slovo o slovu* izvršene čak i radikalne izmjene, tako da je u nekim slučajevima riječ, praktično, o sasvim novim pjesmama pod starim naslovima.³⁵ Na samom početku zbirke javila se novouvrštena pjesma *Putevi*, a na samom kraju zbirke, kao posljednja, pjesma *Poruka*,³⁶ čime je *Kameni spavač*, u svojim inkoativnim i finalnim pozicijama, dobio i svoj naročiti, vrlo važni okvir, koji je poslijedično resemantizirao i zbirku kao cjelinu, odnosno tako je i značenjski bitno izmijenio. Postala je to već značajno drugačija knjiga.

---

33 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7929.

34 Mak Dizdar, “Uz drugo izdanje *Kamenog spavača*”, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970, str. 163.

35 Dizdareva napomena o pojedinačnim izmjenama u drugom izdanju *Kamenog spavača* nije potpuna, a u pojedinim slučajevima razlikuje se od stvarnog stanja. (Usp. Mak Dizdar, “Uz drugo izdanje *Kamenog spavača*”, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970, str. 163.)

36 U Dizdarevoj rukopisnoj ostavštini sačuvano je više različitih ranih verzija i fragmenata pjesama *Putevi* (*Putovi*) i *Poruka*, pri čemu se pjesma *Putevi* javlja i pod naslovom *Putovi od tebe do mene*. (Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-7928, I-7962, I-7964, I-7970, I-7980, I-7987(1), I-7897(2).)

Treće izdanje *Kamenog spavača* bit će objavljeno tek 1973. godine kao bibliofilsko izdanje nekoć vrlo ugledne Prve književne komune u Mostaru, poznate upravo po književnoj izuzetnosti, a koju je vodio Ihsan Ico Mutevelić, jedan od Dizdarevih bližih prijatelja. Međutim, iako je posthumno, ovo izdanje za objavljivanje pripremio je sam autor, što se napominje i u redakcijskoj bilješci na kraju knjige, gdje se ističe da je Dizdar ovim izdanjem *Kamenog spavača* nastojao napraviti “njegov konačni izgled”³⁷. Kako se to saopćava i u kratkoj autorovoј napomeni te redakcijskoj bilješci, uz nove pojedinačne promjene u pojedinim pjesmama, iz ovog izdanja u cijelosti su izostavljene pjesme *Labud djevojka*, *Zapis o rijeci*, *Onemuštio* i *Uspavanka*, kao i cijeli ciklus *Slovo o slovu*, koji je Dizdar prethodno izmijenio i proširio u drugom izdanju *Kamenog spavača*. Međutim, čak i ako su postojali i izvjesni drugi, izvanknjiževni, praktični razlozi za ovo znatno skraćivanje zbirke, to nipošto ne znači da istovremeno nije bilo u pitanju i dalje prisutno Dizdarevo dvoumljenje u vezi s koncepcijom *Kamenog spavača*. Naprotiv, autorova rukopisna građa vrlo jasno navodi upravo na ovakvo što, odnosno na izrazito važan zaključak da je Dizdar ciklus *Slovo o slovu* iz drugog izdanja *Kamenog spavača* u trećem izdanju izostavio zapravo zato što ga je namjeravao objaviti i kao zasebnu pjesničku zbirku, kako to, naime, zorno pokazuje jedna autorovom rukom pisana bilješka sa sadržajem i moguće pjesničke zbirke *Slovo o slovu*.³⁸ Ova bilješka naročito je važna, pritom, i zbog toga što otkriva i koncepciju same zbirke, pa su je trebale činiti pjesma *Slovo pravednika* te sve pjesme slova iz ciklusa *Slovo o slovu* u drugom izdanju *Kamenog spavača*, uključujući i *Modru rijeku*, a bilješka otkriva i Dizdarevu ideju o novom, drugačijem načinu na koji su pojedine pjesme slova trebale biti naslovljene, odnosno numerirane: *Jedan na deseto* (umjesto *Jedanaesto*), *Dva na deseto* (umjesto *Dvanaesto*), *Tri na deseto* (umjesto *Trinaesto*) itd. Riječ je, dakle, o prvorazrednom izvoru od višestrukog značaja, a koji je posebno bitan prije svega zato što rješava ključnu nepoznanicu u vezi s trećim, znatno modificiranim izdanjem *Kamenog spavača*, pri čemu istovremeno i vrlo uvjerljivo potvrđuje upravo to da je koncepcija ove zbirke bila autorov trajni izazov.³⁹

37 Redakcijska bilješka u: Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Prva književna komuna, Mostar, 1973., str. 145.

38 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7984.

39 Nakon što sam gornje zaključke književnohistorijski i tekstološki izveo neposredno iz Dizdareve rukopisne ostavštine, naknadnu potvrdu njihove tačnosti dobio sam od dr. Gorčina Dizdara, autorova unuka: prema porodičnom sjećanju, postoje izvjesne indicije da Dizdar

Na ovakvo što upućuju i druga mjesta u Dizdarevoj rukopisnoj ostavštinji, a u ovom kontekstu posebno je značajno barem još nekoliko bilješki iz autorovih rukopisa. Jedna od ovih autorovom rukom pisanih bilješki, koja najvjerovaljnije potječe s kraja 1970. ili početka 1971. godine, tiče se eksplicitno trećeg izdanja *Kamenog spavača*, a predstavlja neku vrstu podsjetnika o inovacijama koje bi trebalo unijeti u ovo izdanje.⁴⁰ Dizdar, pritom, spominje epitaf s groba Williama Shakespearea (čiji je prijevod inače prisutan i u autorovoju rukopisnoj ostavštinji) te neki nečitljiv detalj u vezi s francuskim piscem Françoisom Villonom, ali i "natpise sa muslimanskih nišana", s čim u vezi posebno izdvaja natpis s nišana Ali-paše Rizvanbegovića, pokopanog u harem Ferhad-pašine džamije u Banjoj Luci, uz napomenu i o još ranijim natpisima s ovih tradicionalnih bosanskomuslimanskih nadgrobnih spomenika. Po svoj prilici, riječ je o Dizdarevu razmišljanju da možda *Kameni spavač* u novom izdanju proširi i pjesmama koje bi se intertekstualno temeljile i na drugim izvorima, pa tako i na kasnijoj tradiciji pisanja i književnog stvaranja u Bosni, uključujući, dakle, i osmanski period, a što korespondira i sa sličnom idejom koju je, prema rukopisima, Dizdar imao i u vezi sa *Starim bosanskim tekstovima*. Ovu ideju, kao ni u slučaju *Starih bosanskih tekstova*, Dizdar, međutim, nije ostvario, ali je i ovaj podatak nesumnjiv pokazatelj trajuće autorove okupiranosti pitanjima i problemima koncepcije *Kamenog spavača*.⁴¹

---

jeste imao ideju da ciklus *Slovo o slovu* objavi eventualno i kao zasebnu zbirku pjesama, s tim što se do ovog istraživanja njezina koncepcija nije znala.

40 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8016.

41 U Dizdarevoj rukopisnoj ostavštini nalazi se i zanimljiv strojopisni prijepis prijevoda pjesme pod naslovom *Poruka bošnjačkog divanskog pjesnika Huseina Lamekanije* s kraja 16. i početka 17. st. Uz pjesmu je dopisana i kratka bilješka o ovom pjesniku, kao i sažeto tumačenje sufiske, islamskomistične simbolike same pjesme. Zanimljivo je, također, i to što se autor ove bilješke pritom poziva na knjigu *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (1912) Safvet-bega Bašagića i njegovo tumačenje mogućeg bošnjačkog porijekla pjesnika, a još više to da i sam autor bilješke koristi bošnjačku nominaciju onda kad govori o pjesniku. Nije poznato da li je autor ove bilješke Mak Dizdar (mada je to dosta vjerovatno), odnosno otkud Lamekanijina pjesma u njegovoj ostavštini, ali je moguće da je ona također u vezi s Dizdarevom idejom da treće izdanje *Kamenog spavača* intertekstualno utemelji i na nekim drugim tekstovima književne i kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine. Nije dokrajta isključena ni mogućnost da je Lamekanija Dizdaru bio interesantan i s obzirom na ideju o široj koncepciji njegove knjige *Stari bosanski tekstovi*, kao i pojedini drugi tekstovi izvan okvira bosanskog srednjovjekovlja. Inače, u tekstu prijevoda Lamekanijine pjesme postoje i neko-like intervencije stilske naravi pisane Dizdarevom rukom. (Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8139.)

U istom smislu, posebno je relevantno i još nekoliko sličnih autorovom rukom pisanih bilješki iz Dizdareve rukopisne ostavštine, a koje s prethodnom bilješkom čine jedinstven arhivski dokument iako se razlikuju po nekim formalnim osobinama poput npr. papira na kojima su zabilježene ili po olovci kojom su pisane.⁴² One se također tiču *Kamenog spavača*, ali i zbirke *Modra rijeka* (1971), na osnovu čega se može pretpostaviti da potječu iz vremena nakon objavlјivanja drugog izdanja *Kamenog spavača* a prije objavlјivanja *Modre rijeke*, dakle također s kraja 1970. ili početka 1971. godine, mada nije potpuno nemoguće da su ove bilješke vezane i za vrijeme kad je Dizdar priređivao drugo izdanje *Kamenog spavača* i kad je, možda, već imao neku početnu ideju o zbirci *Modra rijeka*, s tim da je ova pretpostavka znatno manje vjerovatna. Pritom, bilješke su važne i za razumijevanje geneze kako *Kamenog spavača*, tako i *Modre rijeke* i njihovih koncepcija, ali i za razumijevanje međusobnog odnosa ovih dviju zbirki, koji je mnogo bliži negoli to izgleda na prvi pogled, a posebno bez uvida u autorovu rukopisnu građu.⁴³

U kontekstu *Kamenog spavača* naročito je važna bilješka u kojoj Dizdar navodi sadržaj neke šire pjesničke cjeline, dakle manje zbirke ili većeg ciklusa pjesama, a kao čiji naslov najprije se javlja upravo *Kameni spavač*, da bi potom autor rukom precrtao ovaj naslov, a zbirku ili ciklus prenaslovio kao *Poruka*. Ovakvo što zahtijeva posebno naglašenu pažnju uzme li se u obzir popis pjesama koji se ovdje javlja, a koji je krajnje iznenađujući s obzirom na naslov i ispravku naslova za koje je vezan – najprije se navodi 12 pjesama u zadatom redoslijedu: *Dažd, Zapis o lovnu, Zapis o zapisu, Sunce, Mjesec, Ljeljeni, Radimljia* (uključujući pjesme *Ruka, Loza i njene rozge, Sunačni Hristos i Vrata*), *Svatovska, Otkivanje, S podignutom rukom, Smrt i Poruka*, a u nastavku su potom dopisane i tri dodatne pjesme: ponovo *Smrt, Četvrti jahač i Petorica*. Jedna je mogućnost da je u pitanju nacrt za neku novu, još radikalnije izmijenjenu verziju *Kamenog spavača* (možda neki prvobitni nacrt za njegovo treće izdanje?), ili je, pak, u pitanju ideja o zbirci *Poruka*, koju je, možda, Dizdar namjeravao “izvući” iz *Kamenog spavača*, a moguće je i to da je riječ o tek ciklusu pjesama neke potpuno drugačije i znatno šire verzije zbirke *Modra rijeka*, o kojoj dosad nije bilo nikakvog drugog sličnog traga. U istom dokumentu

42 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8016.

43 Pored ovdje spomenutih, drugi izvori o zbirci *Modra rijeka* vrlo su oskudni u Dizdarevoj rukopisnoj ostavštini, s tim što rukopisni fond sadrži rane, odnosno vjerovatno prve verzije same pjesme *Modra rijeka*. (Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-7980, I-7984.)

istovremeno se javljaju i mogući nacrti zbirke *Modra rijeka*, također potpuno drugačije u odnosu na verziju koja je objavljena 1971. godine: prema jednom, zbirku *Modra rijeka* činile bi pjesme i/ili ciklusi pjesama *Plivačica*, *Poruka*, *Slovo o slovu* i *Modra rijeka* (pri čemu je naslov *Poruka* naknadno precrtan autorom rukom), prema drugom ona bi bila još šira i sačinjavale bi je pjesme i/ili ciklusi pjesama *Poruka*, *Plivačica*, *Kameni spavač*, *Slovo o slovu*, *Modra rijeka* i *O vratima* (?!), dok bi prema trećem uključivala pjesme i/ili cikluse pjesama *Modra rijeka*, *Znakovi*, *Zapis i Poruka*. Pritom, sasvim je sigurno da su *Znakovi* i *Zapis* ciklusi, i to isključivo s pjesmama koje su dio zbirke *Kameni spavač* – uz novu pjesmu *Krik*, čiji je nacrt sačuvan u nastavku, i naknadno dodanu pjesmu Četvrti jahač, u zadatom redoslijedu ciklus *Znakovi* činile bi pjesme *S podignutom rukom*, *Sunce*, *Kolo*, *Krik*, *Loza*, *Sunčani Hristos*, *Mjesec*, *Vrata*, *Ljeljeni*, *Vijenac*, *Ruka*, *Molitva* i *Štit*, a ciklus *Zapis* pjesme *Zapis o zapisu*, *Izvor*, *Petorica*, *Zapis o lovu*, *Kosara*, *Gorčin*, *Nevoljni vojno*, *Razmirje*, *Otkivanje*, *Hiža u Milama*, *Krajina*, *Svatovska* i *Smrt*.⁴⁴

5.

I *Kameni spavač* i *Modra rijeka* objavljeni su u radikalno drugačijem obliku u odnosu na moguće nacrte iz autorovih bilješki o kojima je riječ, a sam ovaj problem vjerovatno mora ostati bez konačnog odgovora. No, kao i prethodna pitanja, i ovaj slučaj dovoljno jasno pokazuje da je geneza *Kamenog spavača* (kao i *Modre rijeke*) bila vrlo složen, ali i otvoren proces, odnosno da je pitanje koncepcije ove zbirke za Dizdara bilo i dalje konačno neodgovoren čak i nakon što se pojavilo njezino i prvo i drugo izdanje, a vjerovatno ni njezino treće izdanje ne bi dokraja riješilo ovu autorovu očito ključnu i konstantnu dilemu. A sve ovo onda će reći i to da je u trenutku Dizdareve smrti, *Kameni spavač* (a vjerovatno i *Modra rijeka*) još uvijek bio “živa” knjiga, knjiga i dalje izrazite unutrašnje dinamike, a koja je kao takva vjerovatno mogla imati i svoj daljnji razvoj. Sve ovo postaje još očiglednije onda kad se istraživanje pitanja i problema geneze i koncepcije *Kamenog spavača* ili istraživanje povijesti njezina teksta fokusira na slučaj pojedinih pjesama i njihovih varijanti, odnosno njihovih međusobnih odnosa, tj. na slučaj povijesti pojedinačnih pjesničkih tekstova. Dizdareva rukopisna ostavština i u ovom smislu nudi izrazito velike mogućnosti i otvara sasvim nove uvide u *Kameni spavač*, na što tek informativno može uputiti i slučaj pjesme *Ruka* iz potciklusa *Radimla* – iako je

---

44 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8016.

zasigurno nastala ranije, pjesma, naime, nije uvrštena u prvo izdanje *Kamenog spavača*, prisutna je u drugom, ali kao pjesma od tri distiha, u trećem je svedena na svega jedan distih, dok autorova rukopisna ostavština sadrži čak 12 različitih, ali i znatno dužih verzija ove pjesme.⁴⁵ Osim toga, složenost pitanja i problema geneze *Kamenog spavača* i njegove koncepcije, odnosno složenost uopće povijesti teksta ove knjige postaje, napokon, još evidentnija onda kad se u obzir uzme i cjelina Dizdareva djela, ostatak njegova književnog stvaranja, ali i njegov neknjiževni, naučno-stručni i publicistički rad, s kojim je *Kameni spavač* od samog početka ostvario najbliže veze, kako to jasno pokazuje posebno upravo autorova rukopisna ostavština. No, to su, međutim, istraživanja koja tek slijede, a koja bi na kraju trebala dovesti i do kritičkog izdanja sabranih djela Maka Dizdara.

LITERATURA

- Dizdar, Mak, "Spavač pod kamenom – odlomak pjesme", *Sloboda*, Mostar, 27. 9. 1956, 39 (474).
- Dizdar, Mak, "Davno li...", Život, 1957, VI, knj. X, 12, str. 367.
- Dizdar, Mak, "Iz Spavača pod kamenom", Život, 1957, VI, knj. X, 12, 367-368.
- Dizdar, Mak, "Kosara", Život, 1965, XIV, 29.
- Dizdar, Mak (1966), *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Dizdar, Mak, "Kako je nastajao Kameni spavač", *Bagdala*, 1968, X, 106-107, str. 18. [Intervju, razgovor vodio Velimir Milošević.]
- Dizdar, Mak (1970), *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Dizdar, Mak (1973), *Kameni spavač*, Prva književna komuna, Mostar
- Duraković, Enes (1979), *Govor i šutnja tajanstva (Pjesničko djelo Maka Dizdara)*, Svjetlost, Sarajevo
- Kodrić, Sanjin, "Rukopisna ostavština i *Kameni spavač* Maka Dizdara (O povijesti teksta i tekstološkom historijsko-kritičkom čitanju)", *Studije iz kulturne bošnjaštice (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2017. [U pripremi za štampu]
- Maglajlić, Medhija, *Mak Dizdar: Vremeno kolo*, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1997. [Katalog izložbe povodom 80. godišnjice rođenja Maka Dizdara]
- Maglajlić, Maglajlić, *Osvojena tajna*, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2007. [Katalog izložbe povodom 90. godišnjice rođenja Maka Dizdara]

⁴⁵ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7966.

Ridžal, Hamza, "Mak Dizdar, Skender Kulenović i Musa Ćazim Čatić najbolji su bošnjački pjesnici", *Stav*, 68, 23. 6. 2016, 60-65.

Šindić, Miljko, *Poetika Maka Dizdara*, Svjetlost, Sarajevo, 1971.

Zbirka Maka Dizdara, rukopisi, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

HOW DID MAK DIZDAR'S *STONE SLEEPER*

COME TO BE?

(Manuscript heritage and some preliminary modes of understanding the history of the text)

Summary

The paper offers an insight into some preliminary results of a more general literary-historical and textological research of Mak Dizdar's manuscript heritage. Special attention is given to the poetry collection *Stone Sleeper*, i.e. to some key preliminary questions of the history of its text in the context of the author's manuscript collection as well as to the modes of its textological historical-critical reading. These findings significantly modify the literary-historical image of Dizdar's literary opus, which especially applies to the *Stone Sleeper*. Along with the opening of new research perspectives, some key foundations for the preparation of a critical edition of Mak Dizdar's complete works are laid in this way.

Key words: Mak Dizdar, literary work, manuscript heritage, *Stone Sleeper*, critical edition of complete works

Ksenija KONDALI

THE CONSTRUCTION AND POLITICS OF IDENTITY IN ANDREA LEVY'S *SMALL ISLAND*

Keywords: Caribbean literature, Britishness, identity, belonging, colonial legacy, imperial power

Informed by Stuart Hall's critical insight into identity and Ashley Dawson's theories of the "mongrel nation", this paper analyzes Andrea Levy's novel *Small Island* (2004) and the complex aspects of construction of identity and the related politics of identity. This novel by the black British-born writer of Jamaican immigrant parents echoes the profound ramifications of British imperial control and history through the intersection of different first-person narratives of protagonists struggling with ideas of belonging and the meta-narrative of the British nation. The analysis explores how the British colonial power's legacy, manifest in an erroneous and idealized view of the British Empire as superior territory and identity, influences the characters' identity related to the inexorable shift in post-WWII British consciousness. Within the context of these circumstances in Britain, including the diminishing imperial supremacy due to U.S. leadership as the world's leading nation, this paper investigates the fate of Caribbean migrants who arrived in London, the capital of the "Mother Country", on the *Empire Windrush* in 1948, and the ensuing process of building an alternative, diasporic identity. These migrants face constraints due to the country's colonial legacy, its waning imperial power and British resentment towards post-WWII arrivals from the colonies.

INTRODUCTION

The complex effects of British colonial power remain a focus of numerous contemporary authors who offer compelling explorations not only of its imperial legacy but also of the ways in which questions of its consequences, cultural memory and identity construction remain a challenge to British society today. There has been an evident focus on these issues by young British

women writers such as Zadie Smith, Diran Adebayo, and Bernardine Evaristo, who embark on the process of rediscovering their family histories as part of black British literature. Writing in the framework of late twentieth-century migration, exile, and identity shifts, these women authors focus on the lasting legacy of colonial times and discourses, and the ways in which it works with memory in developing the narrative of belonging. One of the authors whose writing reflects the themes of identity through the silenced voices of the first-generation of Caribbean diaspora in Britain and their sense of being of or not belonging to the British nation is Andrea Levy. Her novel *Small Island* (2004) recalls the “Windrush Generation”, Caribbean migrants who sailed to the “Mother Country” in 1948 in search of a better life and how in that process their identity was shaped. These issues can be aptly demonstrated by considering Stuart Hall’s ideas about identity and Ashley Dawson’s theoretical concepts of the “mongrel nation”. Of particular interest in this investigation are the complex effects of British colonial power exemplified by this novel, related to issues of home, belonging and identity against the backdrop of essentialist ideas of Englishness and Britishness. In *Small Island*, Andrea Levy uses strategies of plurivocal first-person narratives of protagonists whose perspectives offer a glimpse into the complexity of the imperial legacy, established in the self-aggrandizement by British subjects of themselves and of the Empire.

Levy’s approach to bringing forth her understanding of identity, is quipped by the author as follows: “If Englishness does not define me, redefine Englishness” (quoted in Jaggi 1997). It has been widely recognized that black British literature does not allow for a clear-cut definition because some of the authors themselves do not automatically describe their literary output or identity as “British”. Some black British writers prefer affiliation with the Caribbean literary canon, or even some other specific literary production, signifying the issues of inclusion/exclusion, identity and belonging within the context of cultural consciousness. This context therefore establishes the unequivocal shift in the construction and politics of identity, fittingly raised by Stuart Hall, who over two decades ago argued that “the new cultural politics is operating on new and quite distinct ground—specifically contestation over what it means to be ‘British’” (Hall 1996: 170). The issue of terminology and of defining what is assumed under the label of “black British” authors has given rise to debates and varying approaches across generations of these writers. As Kadija George Sesay points out, there is “a growing number of new black British writers” for whom the definition of “the black British writer” is not unequivocal, primarily due to the generational differences reflected in

identity perception: “A singular definition would need to demonstrate the difference between the earlier generations and the latest one, made up of writers who have probably never been to Africa or the Caribbean, much less spent any significant part of their lives there, who cannot write about those places from a stance of reminiscence or remembrance, but write about Britain from a distinctive viewpoint all the same” (Sesay 2004: 106). It comes, therefore, as little surprise that a writer such as Andrea Levy whose fiction deals with the complex formation of individual and collective selves, discloses her unwillingness to be defined cursorily by her immigrant parents’ background. She raises this point in an interview as follows:

My sense of belonging doesn’t depend on being universally loved or accepted. I don’t know whether some people do have that sense, but I never really have. I’m always a bit of an outsider everywhere. When I was in Jamaica people talked about me being a Caribbean writer, and I’m sort of ‘I don’t think so’ and people are, ‘Aren’t you proud of what you’re doing? Why don’t you want to be a Caribbean writer?’ But I don’t come from the Caribbean. I felt like a fraud to say I was a Caribbean writer because I don’t know the Caribbean. Therefore the Caribbean isn’t necessarily the thing that is informing my work, maybe it is a bit, but I don’t feel like a Caribbean writer. (quoted in Fischer 2014: 129)

What informs her work is the awareness of the ways in which the British postcolonial (more specifically Jamaican) diaspora is constructed in social categories of race, class, and gender, especially in relation to the pressure of reinforcing conventional understandings of national identity. Levy strives to describe such processes of identity construction against the dominant definitions of national sense of self, in corroboration of Paul Gilroy’s assertion that the telling and retelling of stories of loss, exile, and migration operate as the core points in the social memory of black people (1993:198). Levy’s contribution to the continual narration of traumatic histories of slavery, colonialism, and migration thus serves to “invent, maintain and renew identity” (Gilroy 1993:198), generating a collective cultural identity, he argues that cultural identity hinges on “remembrance and commemoration defined by a strong sense of the dangers involved in forgetting the location of origin and the tearful process of dispersal.” (1993: 220). It is, therefore, necessary, to present the essential context of this novel and its approach to the construction and politics of identity.

IDENTITY (RE-)DEFINED

An integral part of identity politics and identity construction is belonging, shaped by gender and racial biases. In transatlantic fiction and, specifically, in Caribbean literature after WWII, belonging constitutes a pivotal and recurring theme, having its roots in the dynamics of colonial subjugation and the enduring vestiges of various types and practices of racism in everyday life. *Small Island*, Andrea Levy's fourth novel, like many others by black British women authors, highlights the problematic formation of individual and collective selves of Caribbean or Caribbean-descended characters struggling with the confines of Eurocentric views of the world on the whole and of Great Britain in particular. In *Small Island*, Levy offers a narrative of growing up black in Britain and dealing with the issue of acceptance within British society.¹ In order to explore the construction and politics of identity of this novel, this discussion will draw on ideas by Stuart Hall and Ashley Dawson as its main theoretical-critical framework.

In several works, Stuart Hall's theorization of identity, particularly diaspora identity, has proposed the existence of links between the “rising minority visibility and the political process of devolution” and the questioning of “the ‘homogeneity’ of British culture and ‘Englishness’ as an ethnicity, precipitating the multi-cultural question at the centre of a crisis on national identity” (Hall 2000: 221-2). Consequently, Hall traces the ways in which identity construction is hinged on the original home and migrant sites, or rather, between these two locations. While the migrant place of new beginnings carries the hope of tolerance and recognition, it frequently remains limited by the binary opposition of center and margin, and intensified by their transition from periphery to center. When in 1987 Stuart Hall wrote of his own sense of identity as a black Briton, he voiced his discovery that he was no longer marginalized:

I've been puzzled by the fact that young black people in London today are marginalized, fragmented, unenfranchized, disadvantaged, and dispersed. And yet, they look as if they own the territory. Somehow, they too, in spite of everything, are centered, in place: without much material support, it's true, but nevertheless, they occupy a new kind of space at the center. And I've wondered again and again: what is it about that long discovery-rediscovery of identity

---

1 Since Andrea Levy's novels about the *Windrush* generations and the black British experience stem from many characteristics of her own family history and coming-of-age circumstances, Mark Stein has appropriately related her literary output and other black British literature to the Bildungsroman-genre (see Stein 2004).

among blacks in this migrant situation which allows them to lay a kind of claim to certain parts of the earth which aren't theirs, with quite that certainty? I do feel a sense of—dare I say—envy surrounding them. Envy is a very funny thing for the British to feel at this moment in time—to want to be black! Yet I feel some of you surreptitiously moving toward that marginal identity. (Hall 1996: 114)

Hall's observations speak of a modern diasporic condition, a newly complicated sense of self, passing between two places, toward a new space, and between social identities, toward an identity molded by difference, cultural division, and change, as he further emphasized in another essay, entitled "Cultural Identity and Diaspora" (Hall 1990: 223-237). Discussing the arrival of what he names an "emergent new subject," Hall argues for a new approach to the concept of identity: "Perhaps instead of thinking of identity as an already accomplished fact [...] which the cultural practices then represent, we should think instead of identity as 'production' which is never complete, always in process, and always constituted within, not outside representation" (Hall 1990: 222). Levy's characters do not perceive themselves as not being a part of British society but as they become adults they realize that they do not have full approval in mainstream British society, and their identity is shaped by the intricacy of having their identity constructed and enacted in different ways of self-actualization: speaking and acting to some extent as Caribbean, in some way as Black, and in part as British.² In this manner, Levy's protagonists illustrate Hall's definition of "diaspora identities" as "those which are constantly producing and reproducing themselves anew, through transformation and difference" (Hall 1990:235).

The troublesome passing of migrants through decolonization across the Caribbean and the enticing prospects of their migration to Britain are opened by the arrival of 492 West Indians (including Jamaicans) on the *S.S. Empire Windrush*. Levy's novel *Small Island* recalls that particular historical moment in 1948, but also how, in the wake of the arrival of the *Windrush*, thousands of black West Indians migrated from the Caribbean to Britain.³ In the process of

2 See the analysis of Levy's *Small Island* in the article "Identity as 'cultural production'" (Ellis 2012).

3 In their study under the title *The Irresistible Rise of Multi-Racial Britain* Mike and Trevor Phillips argue in that in 1948 the *Empire Windrush* "sailed through a gateway in history, on the other side of which was the end of Empire and wholesale reassessment of what it meant to be British" (Phillips 1998: 6). As they remind us, prior to its 1948 voyage, the *Windrush* had been used primarily as a troop ship transporting Royal Air Force servicemen back and

migration to the capital of the “Mother Country” and of the (former) empire, the position for the Caribbean irrevocably changed and has also come to function as a symbol of a new racial and ethnic multiplicity for modern Britain. For Stuart Hall, it is a landmark in the construction and politics of identity: “This event signified the start of postwar Caribbean migration to Britain and stands symbolically as the birth date of the Afro-Caribbean partner black diaspora”, adding that this event has also been understood as signifying the emergence of multi-racial Britain (Hall 1999: 1). While this event, with all the subsequent consequences, belongs to the modern British historical development, it also has its place in a more extended and complicated history of Black Atlantic passages, most importantly that of the traumatic Middle Passage, which carried millions of Africans into slavery. The magnitude of this historical trauma has haunted the formation of identity of the Caribbean diaspora specifically and that of Britain at large.

In a related vein, Ashley Dawson explains in his study *Mongrel Nation Culture and the Making of Postcolonial Britain* published in 2007 how the arrival of non-white diasporas to Britain is the beginning of the formation of the diasporic social, political and artistic movements in that country, marking the departure from the previously exclusive or insular classifications of national identity grounded in that country’s imperial past. At the same time, this transformation toward decolonization offered a challenge to “essentialist accounts of Britishness” (Dawson 2007: 26), in support of the idea of Britain as a “truly mongrel nation”, giving a new meaning to Daniel Defoe’s description of the English as a “Mongrel Half-bred Race” (Dawson 2007: 188). Dawson attributes the changes in the politics and perception of identity to this historical episode, having a deeper origin in the dominant hegemonic ideas of empire: “Processes of racialization in Britain were clearly initiated by the state after 1948... informed by the economic imperatives and crises produced by Britain’s declining imperial power.” (Dawson 2007: 9) It should be noted that the weakening of Britain as an empire was evident in the threat of the loss of colonies, most alarmingly so with the Partition of India in 1947. The independence

---

forth between England and the various locations of the British Empire: “Up to that point, and in spite of the colonial linkages, passenger travel directly between the Caribbean and Britain was expensive, difficult and sporadic. The normal route would have been via New York and across the Atlantic. In the aftermath of the war, however, there were a number of former troop ships ploughing across the seas, taking up and depositing servicemen and civilians in various parts of the Empire. The SS *Empire Windrush*, by way of the Atlantic and Mexican Gulf, was the first to pass through the Caribbean in 1948” (Phillips 1998: 46–47).

of India gave rise to the dismantling of the British Empire and the passing of the British Nationality Act of 1948, which granted British citizenship to its colonial subjects. According to Dawson, the Nationality Act presented “a powerful symbolic reaffirmation of the imperial system,” which was expected to “defuse anticolonial nationalist movements” (Dawson 2007: 10), and, in fact, intended to set up a “system of global apartheid” wherein “imperial subjects were to be formally equal but geographically separate” (*Ibid.*). Levy’s novel offers examples of the systemic intolerance and constraints in terms of the migrants’ access to housing, employment, and full acceptance in British society.

At the opening of his book, Ashley Dawson, describing the arrival of West Indians in London, quotes the song entitled “London Is the Place for Me” by Lord Kitchener, a calypso singer who was very popular among the Caribbean immigrants to Britain. The lyrics, such as these lines of the song: “To live in London you’re really comfortable / Because the English people are very much sociable” exudes optimism that soured when the migrants experienced hostility because the mainstream society regarded them, in the words of Ashley Dawson, as “outsiders, an invading force of dangerous aliens who threatened British identities that were conceived as pure and perpetual” (2007: 19). The lines of this song speak of the conceptualization of London that was rampant among the colonized or former subjects of the British Empire as the desired place (“the place for me”) and of Britain as “my mother country”. Additionally, the words of this popular song exemplify the imagining and metaphorical construction by the diaspora of London and Great Britain.

In *Small Island*, Levy employs the strategy of a non-linear narrative structure and narrative shifts between four narrator-protagonists based in London: Gilbert, a young Jamaican; and Queenie, his white landlady whom he met during wartime when he served in England as an RAF volunteer. When he later immigrates to England on the *Windrush*, Queenie gives him lodgings in her house. The third perspective is offered by Hortense, a Jamaican girl whom Gilbert married immediately before boarding the *Windrush*, and who arrives later to join him. The fourth voice is that of Queenie’s missing husband Bernard who returns from India where he served his country during the war and witnessed the violence of the post-1947 Partition. Along with its emphasis on difference and multiperspectivity frequent in works on Caribbean migrancy, this approach uses embedded narratives for a very particular effect. As Ole Birk Laursen points out, such narrativity complicates “the notion that *Windrush*—as a collective experience and a historical rupture—belongs only to Britain’s black community. Instead, in re-imagining and reliving the event

through four distinct narrators, *Windrush* is imaginatively experienced anew as central to British history" (Laursen 2012: 65).

The novel opens with Queenie's remembrance of the visit her family made to the British Empire Exhibition, which took place in London in 1924 and 1925, when "the Great War was not long over but nearly forgotten" (Levy 2004: 2). The Exhibition offered an idealization of the Empire through the staging of items and people originating from strange and far-away places that Britain had put under control, displayed in a self-aggrandizing manner as proving its colonial effectiveness. Queenie recalls that event from her perspective when she was a little girl, together with her father's words of reverence for Britain's imperial might:

The Empire in little. The palace of engineering, the palace of industry, and building after building that housed every country we British owned. ... Hong Kong smelt of drains, and India was full of women brightly dressed in strange long colourful fabrics. And all these women had red dots in the middle of their forehead. No one could tell me what the dots were for. 'Go and ask one of them,' Emily said to me. But Mother said I shouldn't in case the dots meant they were ill – in case they were contagious. (Levy 2004: 3-4)

Interestingly, on this occasion Queenie has her first encounter with a black man, that gives rise to her curiosity which does not subscribe to the prevailing narrow-mindedness of her family and community. But the imperialist arrogance and sense of superiority Queenie's father wants to instil in her are evident in the subsequent ride that Queenie's family makes on a scenic railway, climbing high and looking down on the rest of the world:

We went up and up into the heavens until people were just dots below us. As we hung right at the top – the twinkling electric lights below mingling with the stars – Father said something I will never forget. He said, 'See here, Queenie. Look around. You've got the whole world at your feet, lass.' (Levy 2004: 6)

Queenie's father discourages her education since he wants her to work on his farm and she jumps at the opportunity to escape such a life by starting work in her aunt's shop in London where she meets her future husband Bernard. The marriage is one of convenience because Queenie does not like Bernard but her aunt dies and she is unwilling to go back to a life on her father's farm. For Queenie, London is also a place for her, to apply the lines from Lord Kitchener's song, even if she has settled for a life with a profoundly racist husband. It is, however, important to have these white Britons' voices in the novel

as they speak of the effects of a colonial culture and imperialist background against the making of a “mongrel nation” (cf. Dawson 2007).

In contrast with this idealization, a difference in outlook is provided through the character of Hortense Roberts, an educated black woman, trained as a teacher in Jamaica, with other pupils in the following way: “Girls who could recite the capital cities of the world and all the books of the Bible in the perfect English diction spoken by the King. We new girls were to be cultivated into teachers...” (Levy 2004: 52). Her desire to migrate to England comes partly because of her colonial education, conviction that her sophisticated manners are typically English and her light skin—“My complexion was as light as his; the colour of warm honey... With such a countenance there was a chance of a golden life for I.” (Levy 2004: 32). Hortense’s self-assessment indicates a particular sense of class identity, not transferable to the new environment. In the words of a critic: “She has internalised colonial values, viewing herself as superior to other, darker-skinned West Indians.... She sees herself as superior to other West Indians” (Laursen 2012: 64).

Hortense married Gilbert Joseph, who had migrated to Britain with the hope, shared by many West Indians, of escaping their miserable life in the Caribbean, and offering war-ravaged Britain their support in the process of physical rebuilding and as compensation for their loyalty to Britishness. Ashley Dawson remarks that many of those immigrants from the colonies “felt that they were coming to collect the reward for their faithfulness as British subjects,” and yet others were “intent on helping to rebuild the devastated motherland” (2007: 2). Hortense embodies the most optimistic expectations Jamaicans felt when departing for England, clearly stated in her voice as she imagines what will happen to her in the big island, while also showing her daydreaming about her marriage and future social status:

I did not dare to dream that it would one day be I who would go to England. It would one day be I who would sail on a ship as big as a world and feel the sun’s heat on my face gradually change from roasting to caressing. But there was I! Standing at the door of a house in London and ringing the bell. Pushing my finger to hear the ding-a-ling, ding-a-ling. ... Hortense Roberts married with a gold ring and a wedding dress in a trunk. Mrs Joseph. Mrs Gilbert Joseph. .... There was I in England ringing the doorbell on one of the tallest houses I had ever seen. (Levy 2004: 12)

But those beliefs are very soon shattered when she comes to London and notices that the only people who seem glad about the new-arrivals are

her fellow countrymen. Her ultimate disillusionment occurs upon arrival at her husband's lodgings, which seem tiny, dilapidated, and filthy, nothing like she had imagined. Gilbert reasons to her in sobering and cynical words: "This room is where you will sleep, eat, cook, dress and write your mummy to tell how the Mother Country is so fine. And, little Miss High-class, one thing about England you don't know yet because you just come off a boat. You are lucky." (Levy 2004: 27) His cramped and disordered room constitutes a metaphor of Britain and a frequent experience found in works by other diasporic writers describing the shock of arriving and finding abominable housing in London or elsewhere in Britain, having to deal with the tricky gas meter, as Gilbert describes: "Sometime it smooth as a piggy-bank and sometime it jam." (Levy 2004: 22).

But Hortense's training as a teacher encourages her to try find a job in an English school, and this is another formative moment for her sense of identity in Britain as she gets rejected on the grounds of her race and skin color. In the words of her husband, she ends up "reeling wounded after a sharp slap from the Mother Country's hand" (Levy 2004: 379). Hortense realizes that her credentials and letters of recommendation are disdained, as she is too, and when after the interview she tries to leave the room, deeply hurt and humiliated, she makes a wrong turn and instead of the door to the corridor ends up in a cupboard: "I opened the door and walked through. Suddenly everything was dark. I was staring on a ladder, a mop and a broom. ... I had walked into a cupboard. I had stepped in with all the confidence I could grasp, while the women watched me." (Levy 2004: 377). This dark, small, and separated place encapsulates the defeat of her expectations and imaginary constructions of economic opportunity, socio-cultural emancipation and growth. The storage of mops and buckets signifies the only place and job she is deemed qualified to do in Britain, on account of her background. As Ashley Dawson underscores:

Britain has a long tradition of both institutional and popular racism that legitimates harsh treatment of those who are not perceived as 'native'. Such enduringly exclusionary discourses of national identity and the popular authoritarian ideologies they help legitimate are an integral element not simply of domestic policies such as refugee and asylum laws, but also of Britain's enduringly imperial stance in the world... (Dawson 2007: 7)

Similar to Hortense, Gilbert's sense of identity is also characterized by colonialism that imparted in him an intense sense of feeling British and venerating the Mother Country; in his words, "this relation is so dear a kin that

she is known as Mother" (Levy 2004: 116). His colonial education inculcated in him a bond with Britain and an unrealistic idea of belonging and Britishness that motivated him to volunteer for the Royal Air Force when WWII started. But post-war opportunities in Jamaica are scarce, and thanks to the Nationality Act, as a British citizen now, Gilbert decides to return to Britain: "Returning to England was more than an ambition for Gilbert Joseph. It was a mission, a calling, even a duty. ... He told me opportunity ripened in England as abundant as fruit on Jamaican tree. And he was going to be the man to pluck it." (Levy 2004: 81) Gilbert raises the money for his return to Britain by entering also a marriage of convenience, like Queenie's and Bernard's, with Hortense, who lends him the money, and who will join him in six months. Both characters strive towards a new identity, attainable by shedding one history and entering another chapter of their lives through a passage in space and time. Levy's narrative style of shifts through space and time and plurivocality supports the representation of the characters continuously "producing and reproducing themselves anew" (Hall 1990: 235), and a new exchange occurs, subverting the metanarrative of the British nation. In the opinion of Claudia Marquis, *Small Island* is clearly a rewriting of the dominant narrative as the novel

reverses the direction of imperial romance: the adventure of colonialism's new hero now brings the Caribbean black subject back across the Atlantic to the very centre of Empire, London itself. The stabilising attribution of position, ethos, values, language, and literary decorum to those who possessed power within the imperial establishment is replaced by a transnational flow of culture, language, and tradition,... (Claudia Marquis 2012: 38)

But Gilbert's expectations and attitude to his new identity are more realistic and practical, much changed from the early days of arrival, as he recalls: "And every one of us was fat as a Bible with the faith that we would get a nice place to live in England – a bath, a kitchen, a little patch of garden." (Levy 2004: 177). He came to post-war England assuming that he would be welcomed as an ex-serviceman and given opportunities for working and living, but his experience as colonial diaspora is completely different due to British racism and hostility, as Gilbert states: "I had just one question – let me ask the Mother Country just this one simple question: how come England did not know me? (Levy 117). His story speaks of the superiority and discrimination he faces in the "Mother Country" and that deny his subjectivity and agency: "So how many gates I swing open? How many houses I knock on? Let

me count the doors that opened slow and shut quick without even me breath managing to get inside." (Levy 2004: 177). This novel draws attention to the obliteration of subjectivity in post-WWII Britain, functioning as a continuing dehumanization established in the colonial period and practice, and "offers a counter-imperial inscription of black British history and identity formation" (Claudia Marquis 2012: 32). Gilbert's fate in the new circumstances of post-war Britain relates to his newly-discovered sense of not belonging, of rejection and prejudice, coupled with a new, confused sense of space, that would eventually lead to building "diaspora identities" (cf. Hall 1990). In presenting the intricacies in the processes of construction and politics of identity under the domination of Britain's colonial past, the novel also points to a reassessment of the colonial legacy in order to trace the potential of the futures such identity might encourage. Gilbert also reminds in vivid, specific details the inherent unfairness and inhumanity of the dominant English society toward the West Indian diaspora in light of their war-time contribution:

Ask any of us West Indian RAF volunteers – ask any of us colony troops where in Britain are ships built, where is cotton woven, steel forged, cars made, jam boiled, cups shaped, lace knotted, glass blown, tin mined, whisky distilled? Ask. Then sit back and learn your lesson. ....

It was inconceivable that we Jamaicans, we West Indians, we members of the British Empire would not fly to the Mother Country's defence when there was threat. But, tell me, if Jamaica was in trouble, is there any major, any general, any sergeant who would have been able to find that dear island? (Levy 2004: 118)

The exclusion of the West Indians from the community in Britain reproduces the metanarrative of the British nation as superior to colonials, but unmistakably indicates also the development of a segregated black population whose presence was only desired as manual workforce in order to ensure skilled jobs for the whites. As shown in the case of Hortense, the legitimization of segregation in labor was one of the extensive forms of racism, because "nonwhites were perceived as simply unfit for skilled tasks, despite their formal qualifications" (Dawson 2007:11)⁴. Andrea Levy's novel exposes and

---

4 However, it should be noted that these segregationist practices proved lucrative, as Dawson elucidates, not just for the state, but also for business, to a double effect. On the one hand, the West Indian migrants were a needed workforce at a time when the post-WWII labor market suffered shortages. But Dawson illuminates, on the other hand, such employment politics had particular racial, class, and social aspects: "[w]ith the full employment that accompanied the economic boom of the 1950s and early 1960s in Britain giving employers

challenges the repercussions of imperial history and rhetoric influencing the construction of identity. Thus, her strategy strives “to overcome the traditions of linguistic and mental colonization imposed by the educational apparatus in the British colonies of the Caribbean” (Dawson 2007: 73). As Gilbert explains to his jingoistic and racist landlord Bernard Bligh, confronting him with both the difficult connections between Britain and Jamaica and a common bond:

‘You and me, fighting for empire, fighting for peace. But still, after all that we suffer together, you wan’ tell me I am worthless and you are not. Am I to be the servant and you are the master for all time? No. Stop this, man. Stop this now. We can work together, Mr Bligh. You no see? We must. Or else you just gonna fight me till the end?’ (Levy 2004: 435)

His words reveal the necessity of two processes in the construction of identity: the awareness of the sense of a collective black diasporic cultural identity, grounded in the common past of colonialism and slavery, but also a shared culture and existence, one in which the black population can develop their identity “through transformation and difference” (cf. Hall 1990).

CONCLUSION

The collapse of the British empire after WWII effected a series of pivotal changes in the British economy and society, exacting the need for workers from the Caribbean in the mid-1950s. In order to attract the necessary workforce, the Attlee government passed the Nationality Act in 1948, which put into effect a new definition of citizenship granted to all residents born in the United Kingdom or its colonies. Consequently, a combination of the Nationality Act with firm political and sentimental links existing between the colonial subjects, current and former, and “Mother Country” England sparked increased immigration to England from its colonies, initiating thus a process of major cultural transformations of the very tissue of the British society. This shift has also been manifested in the novelistic transformation because a considerable literary output has since been focused on exploring and narrating the complexities of Britain’s colonial past against this background, along with the dynamics of opposing historical silences and challenging dominant histories. Drawing on critical inquiries, mainly the works of Stuart Hall and Ashley

---

relatively small leverage on workers, migrants from the colonies played the vital role of replacing white workers who refused to take up physically demanding and socially undesirable forms of manual labour” (Dawson 2007: 10-11).

Dawson, this paper examines the complex issue of identity, especially the narrating of individual and collective experiences, illustrated in the novel *Small Island* (2004) by the British-born black writer Andrea Levy. Levy's fourth novel, widely acclaimed for its representation of the British colonial past and its traumatic legacy, has reaped a number of literary awards, the most prominent being the Orange Prize for Fiction in 2004.

As with many other works by black British writers, especially contemporary ones, who are migrants themselves or descendants of migrants, the reexamination of cultural identity in fiction has roots in personal reasons, i.e. family ancestry of the author, and reinscription of metanarrative of the British nation. While Levy's *Small Island* recollects the major period of West Indian migration to Britain, it also represents the consequence of the changing politics and construction of identity affected by the waning British imperial reach and Britain's resulting restructuring of its ties with the colonies. This novel, in fact, tells the story of the beginning of the diasporic shift and of British multiculturalism inaugurated by the arrival of a group of Jamaicans on the *S.S. Empire Windrush* in 1948, a historical event that has often been seen to function as a metonym for the rise of multicultural, multiracial Britain (cf. Hall), including an emerging sense of black Britishness. Structured through the multiple perspectives of four protagonists and in non-linear narration, *Small Island* explores the ensuing rift of the *Windrush* and the meaning of the colonial legacy for the Jamaican subjects who are Anglophone and postcolonial, but whose sense of self is intricately linked to the echoes of the "Middle Passage" of slavery and that of returning "home", to "Mother Country" England. Andrea Levy illustrates in her novel how the post-war migration of immigrants from the colonies or former colonies to London was fraught with failed expectations and reluctance on the part of the mainstream (white) society to accept them as British. From the outset, the migrants were confronted with disillusionment since many of them were fervent in their belief as British citizens and members of the superior territory and identity of the British Empire. Instead, they encountered systemic intolerance and exploitation barring them access to skilled jobs and adequate housing, exemplified in the novel by the characters of Gilbert and Hortense.

In their search for the consciousness of belonging, Levy's protagonists exemplify members of diasporic communities who challenge insular and homogenous definitions of Britishness, as explained by Ashley Dawson (2007). The diaspora characters find themselves negotiating the restrictions to the definition of their identity in a changing world, confronting the traumatic

inheritance and historical reverberation of constructing identity, resulting in a counter-image of the supporting “Mother England”. Through transnational practices and narratives of belonging, Andrea Levy’s *Small Island* testifies to the forging of new ways of being British, and of conceiving the connection between homeland and diaspora. Illustrating the complexities in the politics and processes of construction of identity under the domination of the British imperial legacy, this novel implicates a reevaluation of the colonial past and a tracing of the potential of the futures such an identity might encourage. This analysis incorporates an evocation of a postcolonial London, exacting a new sense of space and identity in which white and black Britons need to find modes to coexist in a space of meaningful transcultural exchange. Finally, Andrea Levy’s *Small Island* speaks of a continuous vested interest in the questions of identity and of defining oneself within the larger society that includes migratory subjectivity and the wider re-envisioning of black British and Caribbean identity formation. Levy reexamines the notion of “diaspora identities” (Hall 1990) and the consequent different visions and various subjectivities that foreground the contested roles of colonial legacy, collective memory, and colonial discourses, shaping themselves into narratives of self and community.

REFERENCES

- Dawson, Ashley (2007), Mongrel Nation: Diasporic Culture and the Making of Post-Colonial Britain, University of Michigan Press, Ann Arbor
- Ellis, Alicia E. (2012), “Identity as Cultural Production in Andrea Levy’s *Small Island*”, *EnterText*, “Special Issue on Andrea Levy”, 9, 69-83
- Fischer, Susan Alice (2014), “Andrea Levy in Conversation with Susan Alice Fischer” (2005 and 2012), u: J. Baxter and D. James, ur., *Andrea Levy: Contemporary Critical Perspectives*, 121-138, Bloomsbury, London
- Gilroy, Paul (1993), *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*, Verso, London
- Hall, Stuart (1990), “Cultural Identity and Diaspora”, u: J. Rutherford, ur., *Identity: Community, Culture, Difference*, 222-237, Lawrence and Wishart, London
- (1996), “Minimal Selves”, u: H. A. Baker, Manthia Diawara, and Ruth Lindeborg, ur., *Black British Cultural Studies*, 114-115, University of Chicago Press, Chicago
- (1999), “Thinking the Diaspora: Home Thoughts from Abroad”, *Small Axe: A Caribbean Journal of Criticism*; Sep1999, Vol. 3 Issue 2, 1-18
- (2000), ‘Conclusion: The Multi-Cultural Question’, u: B. Hesse,ur., *Un/Settled Multiculturalisms: Diasporas, Entanglements, Transruptions*, 209-241, Zed Books, London

- Jaggi, Maya (1997), "Englishmen Born and Bred...Almost: A New Generation of British-Born Black and Asian Writers is Emerging," Mail & Guardian Review Books Page (February 24, 1997)
- Laursen, Ole Birk (2012), "Telling Her a Story": Remembering Trauma in Andrea Levy's Writing. EnterText, "Special Issue on Andrea Levy," 9, 53-68
- Levy, Andrea (2004), *Small Island*, Picador, New York
- Marquis, Claudia (2012), "Crossing Over: Postmemory and the Postcolonial Imaginary in Andrea Levy's *Small Island* and *Fruit of the Lemon*." EnterText, "Special Issue on Andrea Levy," 9, 31-52
- Phillips, Trevor, and Mike Phillips (1998), *Windrush: The Irresistible Rise of Multi-Racial Britain*, Harper Collins, London
- Sesay, Kadija George (2004), Transformations Within the Black British Novel, u: R. Victoria Arana and Lauri Ramey, ur., *Black British Writing*, 99-108, Palgrave, New York
- Stein, Mark (2004), *Black British Literature: Novels of Transformation*, Ohio State University Press, Columbus

IZGRADNJA I POLITIKA IDENTITETA U ROMANU *MALI OTOK* ANDREE LEVY

Potaknut kritičkim spoznajama Stuarta Halla o identitetu i teorijama Ashleyja Dawsona o „naciji mješanaca“, rad se bavi romanom *Mali otok* Andree Levy, objavljen 2004. godine, u odnosu na složene aspekte izgradnje identiteta i s njime povezanim politikom identiteta. Roman ove autorice crnačke pripadnosti koja je rođena u Britaniji od roditelja-imigranata sa Jamajke oslikava snažne posljedice britanske imperijalne kontrole i prošlosti kroz presjecište različitih priповijedanja u prvom licu likova suočeni s idejama pripadanja i metapriповijesti britanske nacije. Analiza istražuje kako naslijede britanske kolonijalne moći, evidentno u iskrivljenoj i idealiziranoj predstavi o Britanskoj imperiji kao nadmoćnoj teritoriji i identitetu, utiče na pojedinačni identitet likova, usko povezan sa neumoljivim promjenama u svijesti Britanaca nakon Drugog svjetskog rata. U kontekstu ovih okolnosti u Britaniji, među kojima su slabljenje imperijalne nadmoći uslijed uzleta SAD-a kao vodeće svjetske nacije, ovaj rad istražuje sudbinu karipskih migranata koji dolaze u London, glavni grad „matične domovine“, brodom „Empire Windrush“ 1948. godine, kao i s time događajem uzrokovanim procesom izgradnje alternativnog, dijaspornog identiteta. Ovi migranti nailaze na ograničenja nastalih kolonijalnim naslijedjem te ozlojeđenosti Britanaca zbog pridošlica iz kolonija nakon Drugog svjetskog rata i smanjenja britanske imperijalne moći.

KLJUČNE RIJEČI: karipska književnost, britanskost, identitet, pripadanje, kolonijalno naslijede, imperijalna moć

Mirza SARAJKIĆ

KONTRAPUNKTUALNA KONSTRUKCIJA *DRUGOSTI* U POEZIJI MAHMUDA DERVIŠA

KLJUČNE RIJEČI: *Palestina, Izrael, poezija otpora, drugi, kontrapunkt*

Jedna od zanimljivih poetičkih odrednica *poezije otpora* ogleda se u kontrapunktualnom shvatanju Drugoga. Prema ovom shvatanju, pozicija drugog dodjeljuje se kolonijalnom Subjektu invertiranjem matrice simboličkog simulakruma i pomjeranjem predeterminirane pozicije centra i periferije. Iako Derviš sasvim jasno ističe suparnički *alter egokao etičku i epiostemološku razliku*, on tu *drugost i različitost* ne poima statičnom, kao što je slučaj u orientalističkom kanonu. Naprotiv, *Drugi u poeziji otpora* gradira od neprijatelja do Wittgensteinovog odbjeglog dijela lične duhovnosti. Na taj način *poezija otpora* oponira kanononski definiranom pojmu alteriteta, jer se Drugi predstavlja kao složen i polivalentan, a ne stereotipiziran entitet, odnosno prilika da se otkrije čovjek, što pokazuje intezitet univerzalnog humanizma u palestinskom pjesništvu.

UVOD

Pojam Drugoga predstavlja jedan od temeljnih termina i koncepata u postkolonijalnoj kritici, ali i u fenomenologiji, hermeneutici, psihanalitičkoj kritici, te poststrukturalizmu općenito. U teoriji, Drugi je uvijek posljedica dijalektičkog shvatanja dominacije, odnosno *drugost* je rezultat diskurzivnih praksi kojima dominantno/kolonijalno *Ja* konstruira Drugoga iprojicira ga u simbolički prostor kao svoga antipoda. Drugi je najčešće stigmatiziran kao etička razlika i negacija „čistog“ identiteta. Shodno tome, svijet je podijeljen na nas i njih, te svi odnosi u njemu nastaju na binarnoj matrici. Odnos prema *drugosti* izuzetno je bitan za kristaliziranje vlastitog identiteta, jer *ja* se uvijek nalazi u relaciji sa Drugim i obrnuto, pri čemu je „asimetrija moći“ ključna pri konstruiranju Drugoga. Stoga, postkolonijalni teoretičari, u pravilu analiziraju strategije dominantnih grupa (kolonizatora) kojima se promovira

njihov identitet kao ekskluzivitet (*Prvost ili nadmoćno Ja*) i jedina moguća vrijednost, pri čemu se istovremeno obezvredjuje, marginalizira i stigmatizira Drugi. Tako je Drugi uвijek konstruiran kao oponent pozitiviteta ili „tipska degradacija“ (Said: 1999: 288) oличen u orijentalcu, kada se radi o zapadnjaku, ili „u crnoj sablasti“ (Fanon: 1963: 212) kada se radi o bijelcu, odnosno „u ženi, kada je riječ o muškarcu“ (De Beauvoir: 1962: 73).

Drugi oличen u izraelskom okupatoru sveprisutan je upoznatiјeg palestinskog pjesnika, Mahmuda Derviša, premda se njegova poezija, prema generalnim definicijama Drugog te historijskom kontekstu, ne bi mogla/trebala svrstavati u tekstove koji kazuju o *drugosti*. Naime, palestinska poezija ne predstavlja „moćni diskurs i diskurs moći“, u Foucaltovom smislu. Suprotno tome, ona je glas koloniziranog, potčinjenog, ili onoga koji je unaprijed trebao biti konstruiran od stane kolonizatora/Izraela. Štaviše, prema označiteljskim diskursima Izraela, od politike do književnosti, za Palestine i njihovu domovinu nije ostavljen prostor niti da budu drugi, što se može iščitati iz mnoštva argumenata kako iz izraelskog ustava, tako i iz brojnih zvaničnih izjava prema kojima „Palestinici nisu nikad ni postojali“¹ do tvrdnji „da je svaki grumen zemlje sa obje strane rijeke Jordan isključivo jevrejski, te da će taj san postati uskoro stvarnost“,² što prestavlja samo drugi oblik izraelske ideologejske mante da su se sinovi Izraelovi „bez zemlje“ samo vratili u „zemlju bez naroda“.

U ovom kontekstu, palestinski je subjekt očito smješten u prostor subalteranskog, a izraelska ideologija prevazilazi koncepte konstruiranja i predstavljanja Drugoga kako bi identitarno definirala svoje *Ja* kao imperijalni i epistemološki centar. Stoga, prema toj ideologiji ne postoji središte predviđeno za hegemonijalno *Ja* i periferija kao lokus Drugoga. Postoji samo Izrael koji ne prihvata ništa prije niti poslije sebe, što je, opet, izraz „najnaprednije“ kolonijalno-imperijalne svijesti i radiklanebiopolitičke strategije.

OTPISIVANJE DRUGOM—*DRUGOST NA DISTANCI*

Mahmud Derviš od svojih prvih pjesama ne pristaje na općeprihvaćenu matricu *drugosti* koja se obrazuje iz pozicije moći. Iako u poziciji subalterna, ovaj pjesnik odbija biti *drugi* u svojoj (okupiranoj) zemlji, te koristi poeziju kao mjesto u kojem će ukazati na Izrael kao na *drugoga* koji je iz područja mitomanije preveden i ostvaren na palestinskom tlu. Derviš predstavlja Drugoga

1 Izjava izraelskog premijera Golde Meier u: *The Times/Sunday Times*, Sunday, 15 June 1969, str. 7.

2 Reuven Rivlin, predsjednik izraelskog Knesseta u: *Haaretz*, juli 2009., str. 3.

upotrebljujući pritom model kontrapunktualnog poimanja³ i iščitavanja kako stvarnosti, tako i „simboličkog prostora“ prema Lakanovoj definiciji. U *poeziji otpora* pojам и место Drugoga označavaju dominantnog/kolonijalnog subjekta, kontrarno teorijskom kanonu. Na ovaj način se vrši inverzija unutar „simboličkog simulakruma“, te opet upućuje na „zbiljsko“, ili periferno koje, pak, ima epitet izgubljene izvornostiili otetog središta. Derviš u jednoj od svojih prvih pjesama tako prisustvo Izraela u Palestini označava pojmovima alteriteta i drugosti, kao u pjesmi znakovitog naslova „Neka poema“ (Derviš 1984: 19):

*Usne su ti med a ruke
Čaša vina
Drugima.
Lug je lepeza, a zelenašuma
Mali je greben
Drugima
Svila tvojih grudi – rosa i hrizantema
Postelja udobna
Drugima
Dotle na tvojim crnim zidovima bdijem
Žeđ sam pijeska i nemir vatre
Ko ti zatvara vrata bez mene
Koji tiranin koji li demon
Zavoljet će tvoj med
Iako se sipa u čaše drugima
O pčelice
Ljubila su samo usne jasmina*

Riječ *drugima* svojevrstan je refren koji nedvojbeno upućuje na Izrael koji je okupirao Palestinu, oličenu u djevi zaljubljenog pjesnika, što je topos

3 Pojam kontrapunktualnog čitanja i interpretacije ovdje navodi se u saidovskom smislu, prema kojem se plediraza interpretaciju teksta i historije koja se suprotstavlja reduktivnosti hijerarhije u društveno-historijskim odnosima, tj. relacijama moći. Kontrapunktualno čitanje/pisanje ukida subordiniranost između pojnova „centra“ i „periferije“. Pritom, kontrapunktualno čitanje/pisanje je svjesno oba koncepta i uvažava njihove specifičnosti, ali radikalno dokida monopol nad nomenklaturom i stanjem *drugosti*, odnosno *izvornosti*, pri čemu evropski, u našem primjeru izraelski kontekst i ideologija, ne mora biti niti jeste pravi centar. Opširnije vidjeti: Edward Said, *Culture and Imperialism*, Vintage Books, New York, 1994., str. XVI.; Edward Said, *Reflections on Exile and Other Essays (Convergences: Inventories of the Present)*, Harward University Press, 2002, str. 388.-395.

rane Dervišove *poezije otpora*. Sveprisutnost i očitost Drugoga u pjesmi, odnosno Palestini, indirektno ukazuje na sveprisutnu agresiju Izraela, odnosno njegovu centralnost u „simboličkom prostoru“. Pjesnik je, s druge strane, u poziciji bdijenja na zidovima koji simboliziraju rubni prostor ili periferiju, pritom je žedan i nemiran. Nadalje, on Drugoga jasno markira kao demona i tiranina, te simbolom jasmina upućuje na svoju palestinsku izvornost koja ničim ne može biti pomućena ili izbrisana.

U pjesmi „Oni što hitaju kroz riječi prolazne“, pak, Derviš gotovo do vrhunca dovodi inverziju poimanja Drugoga na način da upotrebljava binarnu matricu ili logiku pri definiranju nas/Palestinaca i njih/Izraelaca, te rezolutnim tonom kazuje:

*Vi što hitate kroz riječi prolazne,
Imena svoja uprtite i nestanite.
Vaše sahate iz vremena našega odvojite i idite.
I uzmite od morskog plavetnila i pijeska sjećanja koliko god možete.
Uzmite slike koje god želite, da spoznate
Da nikada spoznati nećete:
Kako kamen zemlje naše sazdava tavane nebeske.*

*Vi što hitate kroz riječi prolazne,
Od vas sablja je – od nas krvca naša.
Od vas čelik i vatrica – od nas meso naše.
Od vas još jedan tenk – od nas kamenje.
Od vas bojni otrovi – od nas kiša.
A nad nama i nad vama nebesa i zrak,
Pa, uzmite danak nam u krvi i idite.
Idite potom na veselja i plešite... pa nestanite.
Na nama je, da zalijevamo cvijeće mučenika.
Na nama je da živimo kako želimo.*

*Vi što hitate kroz riječi prolazne,
Poput gorke prašine, idite gdje želite,
Ali među nama poput letećih insekata ne prolazite više.
Pustite nas. Toliko toga na zemlji našoj uraditi treba.
Imamo žita oko kojeg se brinemo
I rosom ga tijela naših napajamo.
Imamo i onoga što vam se ne svida:*

Kamenja i ponosa.

Pa, odnesite prošlost, ako već želite, u antikvarnice

I vratite kosti pupavcu, ako baš želite,

I to na pladnju glinenome.

Imamo i onoga što vam se nikako ne sviđa:

Budućnosti i dosta posla nezavršena.

Vi što hitate kroz riječi prolazne,

Nagomilajte opsjene vaše na osamljenom pustopolju i idite.

Vratite kazaljku vremena zakonu zlatnoga teleta

Ili vremena puščanih melodija!

Jer, imamo i onoga što vam se nikako ne sviđa.

Stoga, nestanite.

Imamo ono što i vama nedostaje:

Domovinu u krvi i narod krvavi,

Domovinu kojoj i zaborav i pamćenje odgovara.

Vi što hitate kroz riječi prolazne,

Došlo je vrijeme da odete,

I da živite gdje god želite, samo ovdje ne.

Došlo je vrijeme da odete,

I da umrete gdje god želite, samo ovdje ne.

Jer, mi imamo dosta posla nezavršena,

Ovdje je prošlost naša

I prvi glas našega života.

Ovdje nam je sadašnjost, danas i sutra.

Ovdje naš je i dunjaluk i ahiret.

Stoga, idite iz zemљe naše,

Sa kopna našega, sa naših mora,

Sa naših žitnih polja,

Sa naše soli i sa naših rana,

Sa svega našega.

Napustite uspomene, sjećanja

Vi što hitate kroz riječi prolazne

(Derviš 2001: 128)

Suočen s paradoksalnom činjenicom da je „samoporicanje“ preduvjet da Palestinac nastavi živjeti u svojoj domovini, pjesnik ima veoma sužen prostor da „manevriše kada je u pitanju njegov identitet“ (Siddiq 2010: 492),

odnosno kada je riječ o Drugom koji radikalno oblikuje ili dokida taj isti identitet. Poetski odgovor je također radikalan, naročito ako smo svjesni da je ne-posredan povod ovoj pjesmi javna zakletva Yitzaka Rabina da će golorukim Palestinicima „slomiti kosti“, što je i učinio krvavo gušćeći palestinsku intifadu 1987. godine.⁴ Ovi nemilosrdni događaji nagnali su pjesnika da direktno odgovori i doslovno „preuzme“ diskurzivne prakse hegemonijalnog izraelskog *ja* kategorički odbacujući prisustvo Izraela/Drugoga. Stoga je cjelokupna pjesma izgrađena na binarnoj opoziciji u kojoj Izraelci predstavljaju Drugoga, odnosno okupatora i neprijatelja, te koji su nosioci apsolutnog negativiteta, s jedne strane, i Palestinaca, kao iskonskih stanovnika okupiranog prostora, i nosilaca pozitiviteta, s druge strane. Jasno se kazuje kako je Palestina pjesniku i njegovom narodu suma postojanja, „i ovaj i drugi svijet“, dok su Drugi predstavljeni u formi prolaznih insekata, čije su riječi prolazne, a jedina misija je da uzmu danak u krvi nevinim Palestinicima. U ovom radikalnom otkrivanju simboličkih diferencijacija koje proizvode pojam drugosti, Derviš jasno ukazuje na postojanje jedne (po/etičke i epistemološke) razlike i suparničkog *alter ega* oličenog u izraelskoj hegemoniji. Prema Saidu, ova strategija ukazivanja na identitarnu razliku nužna je radi „razvitka i održavanja svake kulture“ (Said 1999: 424), a pogotovo one kojoj je u kolonijalnoj matrici određeno mjesto periferije, odnosno u palestinskom slučaju, mjesto *prisutnog koji ne postoji*. Stoga, Derviševo prvotno poimanje Drugog na tragu je Husserla i Sartra, tj. njihovih teorijskih interpretacija drugosti u okviru fenomenologije, odnosno egzistencijalizma. Naime, Husserl je smatrao da se Drugi „kristališe i razotkriva principom verifikacije shodno životnim posljedicama koje proistječu iz djelovanja Drugog“ (Husserl 1991: 91). Sartr, pak, još preciznije definira Drugog kao „prisustvo neprijatelja čijim se nepredvidivim prisustvom kristalizira naše Mi i uspostavlja kao kolektivna svijest“ (Sartre 1957: 98). Jednostavnije kazano, za Sartra je Drugi uвijek „strana, vanjska prijetnja“ (Sartre 2004: 117). Jasno je kako Derviš, zajedno sa ostalim pjesnicima palestinske poezije, poput Samiha al-Kasima, Rašida al-Husajna, Džebre Ibrahima Džebre i drugih predstavlja Drugog na osnovu njegovog razornog djelovanja u Palestini, ili, prema Hussrelu, na osnovu „kontekstualnih posljedica“ prema kojima Izraela utjelovljuje Sartrov koncept „vanjskog neprijatelja“ čijim prisustvom se radijalno iskristaliziralo palestinsko *ja*.

---

⁴ Opširnije o Rabinovoj izjavi vidjeti u: Ilan Pappe, *The Bureaucracy of Evil: The History of the Israeli Occupation*, One world Publications, Oxford, 2012, str. 42-88; Shlomo Sand, *The Invention of the Jewish People*, Verso, New York, 2009, str. 253–256.

DRUGOST/BLISKOST

Radikalno predstavljanje Drugoga, odnosno očitovanje identiteta na temelju radikalne razlike sa Izraelom, trenutna je, čak i incidentna karakteristika Derviševe poezije ukoliko se ona analizira u cijelosti. Nema sumnje da je Derviš pjesmom „Oni što hitaju kroz riječi prolazne“ želio ukazati na „nepomirljivu“ razliku sa izraelskim centrom moći, koji se nalazi u apsolutnoj opreci sa palestinskim identitetom i autohtonosti. Prema Saidu, izgradnja identiteta iziskuje postojanje jedne druge razlike i suparničkog *alter ega*. Međutim, identitarno stasanje „uključuje i konstrukciju suprotnih i „drugih“ čija je aktualnost uvijek predmet kontinuiranih interpretacija i reinterpretacija njihove različitosti u odnosu na „nas“. Svako doba i njegovo društvo ponovo stvara (re-kreira) svoje „Druge“. Daleko od toga da bude statična stvar, vlastiti identitet ili identitet „drugoga“ uveliko je prorađen povijesni, društveni, intelektualni i politički proces koji teče kao nadmetanje između individualaca i institucija u svim društvima“ (Said 1999: 424). Tako i u poeziji otpora, dolazi do izvjesnog pomjeranja percepcije Drugoga. Derviš, naprimjer, traži paradigmu sličnosti u povijesti te poseže za tragedijom Indijanaca u Sjevernoj Americi kako bi prikazao stanje svoga naroda i domovine. Odličan primjer svakako je poema „Pretposljednji govor crvenog Indijanca pred bijelim čovjekom.“⁵ Iako u ovoj i drugim sličnim pjesmama, Derviš uvjerljivo ukazuje na razornost imperijalizma i eroziju autohtonih kultura, u njoj se, pak, potvrđuje kako su „prostor i povijest svijeta oduvijek bili ispunjeni Drugim i suludim ideologijama koje su pratile ovaj koncept“ (Salih 1999: 142). Tako se Izraelu *poeziji otporane* predstavlja kao „singularna hegemonija zla“, već kao dio Imperija koji neprestano nadire na prostore autohtonog. Stoga pjesnik i dalje insistira na principu palestinske/indijanske autohtonosti, ali Drugi nije radikalno predstavljen i apsolutno udaljen. Štaviše, pjesnik poznaje svete knjige Drugoga i sa određenom nadom upućuje ga na te tekstove, u sljedećim stihovima:

*Naša imena su razgranate mladice Božijeg govora,
Ptice što visoko su iznad pušaka.
Ne lomite dryo našeg imena
Vi što pristizete s mora sa ratnim pokličima.
Ne puštajte razjarene konjice ovim mirnim poljanama.*

⁵ Znakovito je kako i u ovoj pjesmi Derviš samim naslovom ukazuje na simbolički poredak moći, stoga se govor kazuje pred bijelcem/kolonizatorom, a ne njemu. I pored toga, on se predstavlja, kontrapunktualno, kao Drugi.

Vama vaš Bog, nama naš; vama vaša vjera, nama naša.

Pa, nemojte Gospodara pokopati u knjige

U kojima vam je obećana zemlja na našim rodnim grudama

(Derviš 2009: 197)

U pjesmi se naglašava nada da je neprijatelj svjestan svoje svete tradicije. Nadalje, pjesnik vodi dijalog s okupatorom što predstavlja promjenu paradigme u predstavljanju Drugoga, odnosno unosi dodatnu vrijednost kada govorimo o principu alteriteta u *poeziji otpora*. Naime, umjesto afirmativne retorike i solilokvija, Derviš pribjegava dijalogu, pri čemu se glas koloniziranog najčešće javlja u formi pitanja. Svakako, pjesnik pritom ne odustaje od podsjećanja na demarkaciju između simboličkog i zbiljskog, stranog i izvornog, kao u ovom primjeru:

Vrijeme je rijeka

Zamućena suzama kroz koje posmatramo.

Ali, da li si ti ikada

Naučio nekoliko stihova, možda,

Kako bi se obuzdao od pokolja?

Nije li te rodila žena?

Nisi li pio mlijeko čežnje

Iz majčinih grudi poput nas?

Nisi li nekada stavljao papirna krila na svoja ramena

I ganjao ptice kao što činismo mi?

Mi smo ti donijeli proljetne povjetarce

(Ne upravljam pušku prema nama!)

Možemo izmenjivati darove, možemo i pjevati:

Naš narod jednom je živio ovdje,

A onda su umrli ovdje.

Kestenovo drveće skrilo je ovdje duše njihove.

Moj narod će se vratiti u zraku,

U vodi,

U svjetlu...

Uzmi moju domovinu mačem!

Odbijam potpisati sporazum između žrtve i ubice

(Derviš: 2009: 197)

Drugi, oličen u bijelom gospodaru i vlasniku konja progovara kao onaj koji civilizira nativne stanovnike i na taj način „podnosi dio povijesnog tereta bijelaca“. Bijelac u ovom primjeru više kao „tekstualni interlokutor“ koji se čini da govori o istoj temi, kao i lirsко *ja*, ali on ustvari izražava posve različit sadržaj. Musavi primjećuje kako uvođenje ovog dijaloškog principa „razbijanja lirsku monofoniju i kvalitativno usložnjava poeziju bez narušavanja ritma“ (Al-Musawi 2006: 26). Spomenuto usložnjavanje reflektira se i u činjenici da Drugi nije portretiran na logici „starih rasnih teorija“, nego se otvara prostor za razumijevanje njegove pozicije. Štaviše, Derviš posljednjim stihovima ukazuje na nužnost zajedničkog iznalaženja rješenja, pri čemu potencira princip uzajamnosti između *ja* i Drugoga, a dokida jednosmjernost odnosa:

*Tamo su mrtvi koji osvjetljuju noći prepune leptira
Mrtvi koji jutrom dolaze da sa vama popiju šolju čaja.
Mirni, baš onako kako su ih umirile puške vaše.
O gosti zemљe ове, ostavite nekoliko praznih stolica za domaćine
Kako bi vam oni pročitali uvjete mira sa mrtvima*

(Derviš 2009: 203)

Jasno je kako pjesnik ovim stihovima mijenja početno, hermetičko predstavljanje Drugoga, te se on sve više želi predstaviti kao „sagovornik, a ne povijesni neprijatelj“ (Darraj 2009: 64), kako je to sam Derviš kazao. Izuzetak su reference na oficijelnu izraelsku tanatopolitiku. Najupečatljiviji primjer za ovu Derviševu tvrdnju jeste pjesma „Vojnik koji sanja bijele ljiljane“. Ova je pjesma nastala nakon Derviševog susreta i razgovora sa izraelskim vojnikom koji se, razočaran, vratio iz rata 1967. godine. Izraelski vojnik, potresen strahotama vojnog pohoda, doživjava svojevrsnu krizu identiteta, te u sobi ispunjenoj dimom cigareta ispovijeda se pjesniku kojeg je prethodno poznavao iz omladinskog krila Izraelske komunističke partije, *Rakka*. Odlučan da zauvijek napusti Izrael, vojnik iznosi detalje o krvavom pohodu, s kajanjem i čežnjom da mu život bude ispunjen jednostavnim stvarima poput jutarnje kahve s majkom, mirisom maslinice, populjcima limuna i letom ptica. Pritom, vojnik priznaje kako su ga „učili da je Izrael zemљa koju treba voljeti“, ali koju nikada nije osjetio u svome srcu. Derviš prenosi ovu iskenu i nadahnutu ispovijed u formi pjesme napominjući kako vojnik nije „filozofirao svoj san“, jer:

*On je stvari razumijevaо
Samo onako kako ih je osjećao i po mirisu raspoznavao.*

*On je shvatio, reče mi, kako je domovina
Da piješ majčinu kahvu
I poslije podne vratiš se sigurno svome domu.*

...
*Kazao mi je i kako je krenuo u rat
I kako mu je majka prigušeno plakala
Dok su ga odvodili u rov,
Te kako je u njenom zgaslom glasu
Ponikla jedna nova želja, nova molitva:
Kada bi samo golubovi postojali mjesto gospodara rata,
Kada bi samo postojali golubovi...*

(Derviš 2001: 92)

Pjesnik naglašava svoju objektivnost ponavljanjem fraze: „Kazao mi je“. Distanca između sugovornika, dakle, nije sada epistemološka, nego više liči na susret reportera i očevica što pored objektivnosti u prednji plan i ističe mogućnost identifikacije sa Drugim. Nadalje, polovina stihova predstavlja direktni govor vojnika, pri čemu vojnikove riječi često grade konotativne veze sa Derviševom poezijom, poput simbola majčine kahve u jutarnjim trenima koja neodoljivo podsjeća na jednu od najpoznatijih Derviševih pjesama „Majci“ koja se, također, smatra palestinskom himnom. Upečatljiva diglosija u ovoj, i drugim naredim pjesmama, kazuje kako se Drugi sada poima sagovornikom i adresatom. To odgovara Bahtinovoj koncepciji Drugoga „koji se podvaja u subesjednika i naslovitelja“. Pritom naslovljenik dobija ulogu svojevrsne utopiskske kompenzacije za nedostatke tzv. neposrednog razumijevanja, kakvo očituje subesjednik uronjen u konkretne socio-komunikacijske stereotipe. Projicirajući ga u *metafizičku daljinu* kao idealnog adresata, čistog čovjeka u čovjeku, *predstavnika svih drugih za ja*, naslovitelj od njega očekuje *apsolutno ispravno razumijevanje onu stranu pristojnosti* (Biti 1997: 75). Dokaz da je Derviš uspješno predstavio Drugoga kao običnog čovjeka sa svim svakodnevnim željama i vezanošću sa porodicom jesu i brojne kritike zbog ove pjesme od strane značajnih arapskih i palestinskih kritičara poput Jusufa al-Hatiba.⁶ Drugi se, dakle u *poeziji otpora* doživjava kao kvalitativna gradacija. On se predstavlja kao iskren prijatelj. Štaviše, Derviš je pokazao da Drugi može biti i ljubav. Primjer za to su brojne pjesme u kojima pjesnik ukazuje na svoju neprežaljenu ljubav, mladu Izraelčanku Ritu iz Jafe. Rita je postala *lajt motiv*

6 Opširnije o ovome pogledati u: al-Haṭīb, Yūsuf, *Diwān al-waṭān al-muḥtaṭall*, Dār al-filistīnī li al-ta’līf wa al-tarqāma, Dimašq, 1968, str. 90-105.

Derviševe ljubavne lirike. Njeno ime pjesniku je predstavljalo „svetkovinu na usnama/ a Ritino tijelo bilo je vjenčanje u mojoj krvi...“ Štaviše, Derviš je Ritu predstavio kao „tipičnu djevu u arapskoj erotskoj književnosti: njene oči su bile boje meda, imala je gustu kosu poput konjskog repa, bila je uvijek snena i uvijek negdje drugdje.“⁷ Ovo nam kazuje da prilikom predstavljanja Drugog u poeziji Derviš doseže onu tačku bliskosti u kojoj se skoro ne razaznaju razlike između svoga i tuđeg. Pritom, sada se Drugi predstavlja prije u Wittgensteinovom smislu, negoli u Hussrellovom ili Sartrovom, te se poima kao „objegli dio sopstvenog duha“.⁸

DRUGOST KAO ODBJEGLO JASTVO

Očigledno je kako je Derviš prilikom predstavljanja Drugog prešao put od Sartrovog neprijatelja do Wittgensteinovog „Drugoga u sebi“. Generalna karakteristika predstavljanja Drugoga može se sažeti u neprekidno nastojanje da se Drugi pokuša shvatiti, a ne dehumanizirati, jer, kako to Freire ističe, prije ili poslije i žrtve i nasilnici uključeni u tragični vrtlog ideoloških tanatopolitika otkriju kako su polovi latentnih i otvorenih „manifestacija sveobuhvatnog procesa dehumanizacije (Freire 2009: 48). Pjesnik to plastično pokazuje sljedećim stihovima:

*Ili ja ili on,
Tako počinje rat.
Ali i završava u neugodnom susretu
Njega i mene*

(Derviš 2002: 57)

Iako Muhammed Siddiq ističe kako je Derviševo tretiranje Izraelaca kao Drugih u suštini „apologetske naravi“ (Siddiq 2010: 491) jer se njime nastoji izroniti i potvrditi „izbrisani identitet Palestinaca“, moram kazati kako je to samo djelomično tačno. Naime, Dervišev poriv da pronađe čovjeka u Palestincu, koji pulsira cijelom *poezijom otpora*, nadilazi puku apologiju identiteta. To je posebno očito u primjerima kada se Derviš obraća Izraelcu kao izravnom

7 Opširnije o ljubavnoj poeziji Mahmuda Derviša i liku Rite pogledati u: Robyn Creswell, „Unbeliever in the Impossible: The Poetry of Mahmoud Darwish“, *Harper's Magazine*, februar 2009, str. 28–35.

8 Opširnije o Wittgensteinovom shvatanju Drugoga pogledati u: Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, prev. G. E. M. Anscombe, Macmillan Publishing, New York, 1958, str. 224–310.

neprijatelju koji ga u Rammali drži pod opsadom. Iako se Drugi u ovom slučaju nalazi u kontekstu aktuelnog ubice, on se u poeziji ne prikazuje kao bezlični zločinac skriven/neznan iza oružja i bunkera. Derviš i u toj situaciji prikazuje Drugoga kao čovjeka koji ima svoja sjećanja na porodicu i žudnju za životnom svakodnevnicom. Drugim riječima kazano, i u ekstremnim situacijama Drugi ima svijest, koja može biti trenutno „pomračena“ ili „obamrla“, ali ne i zauvijek izgubljena. Takvim poimanjem, ali i prezentacijom Drugog u poeziji otpora Derviš na najbolji način ispunjava svoj cilj stvaranja „sagovornika od povjesnog neprijatelja.“ Znakovit primjer jesu stihovi iz već citirane zbirke *Stanje opsade* u kojima Derviš iznosi viziju potencijalnog (su)života sa Drugim ukoliko bi se odustalo od nasilja:

Drugom ubici
Da si poštedio taj fetus u majčinoj utrobi
Još samo trideset dana, stvari bi možda mogle biti mnogo drugačije.
Okupacija bi možda nekad prestala
I djete se možda ne bi sjećalo vremena opsade.
U potpunosti bi odrastao, i postao mlađi čovjek,
Koji bi možda išao u istu školu sa jednom od tvojih kćeri,
I studirao drevnu povijest Azije.
Ko zna, možda bi se zaljubili,
Pa bi se u toj ljubavi začela djevojčica (koja bi po rođenju bila Jevrejka).
Pa, sada vidi šta si učinio:
Tvoja kćerka je postala udovica,
A unuka sirotica!
Šta si to učinio svojoj odbjegloj porodici?!
I kako si jednim metkom ubio tri goluba

(Derviš 2002: 71)

U navedenim stihovima pjesnik maestralno razotkriva sav besmisao ubijanja te tanatopolitku označava kao jedinog (zajedničkog) neprijatelja. Štavše, Derviš je napisao i pjesmu „Zajednički neprijatelj“ u kojoj opisuje povratak („naših“ i „njihovih“) ratnika sa bojnog polja koji pred svojim voljenim „prestaju biti vojnicima“ te kazuju da im je jedina želja i pobjeda za vrijeme odsustva bila da „prežive i predahnu od ratovanja“. Derviš pjesmu, pak, okončava, njemu itekako svojstvenom, dubokom ironijom i kaže:

*Borci na obje strane kazuju slične stvari
Kada se nađu sa svojim voljenim.
Ali žrtve, na obje strane isuviše kasno shvate
Da su imale jednog jedinog neprijatelja: smrt*

(Derviš 2009: 267)

Ovdje možemo osjetiti kako pjesnik pokazuje posebnu vrstu „imaginativnog saosjećanja prema Drugome“ koje proširuje našu svijest o humanitetu što svakako ima po/etičke i političke posljedice kada je u pitanju poimanje identiteta unutar postkolonijalnih književnih studija.⁹ Ova vrsta imaginativnog saosjećanja nužna je za opstanak kako u područjima intenzivnog i masovnog nasilja, tako u svijetu općenito. Derviš je toga duboko svjestan, stoga je njegova poezija markirana etički uzvišenom emocijom. Edvard Said slično tvrdi i u posljednjim riječima svoje mnogostruko značajne studije *Culture and Imperialism* gdje kaže: „Opstanak je, u stvari, pitanje veza među stvarima, ili, kako je Eliot jednom rekao: da stvarnost ne može biti lišena ‘drugih odjeka koji ispunjavaju vrt’. Perspektivnije je – makar i teže – misliti konkretno i sa saosjećanjem, kontrapunktualno, o drugima, bez pokušaja da se oni klasificiraju ili hijerarhijski svrstavaju, a prije svega bez neprestanog ponavljanja kako je “naša kultura ili naša zemљa prva i najstarija“ (Said 1993: 336). Stoga i nije čudno da su Izraelci/Drugi sve više svjesni duboke, pomalo profetske vizije sadržane u Derviševoj poeziji. Najbolji primjeri za to jesu Benny Ziffer i Sami Shalom. Ziffer je književni urednik lista *Haaretz* koji je napisao jedan od najobuhvatnijih prikaza Derviševog života i djela¹⁰ dok je Shalom, istaknuti izraelski pjesnik, napisao „povijesnu“ introspektivnu poemu u kojoj propituje svoj identitet i cionistički projekat oličen u stvaranju države Izrael. Njegova pjesma od naslova do sadržaja pjesme gradi direktnе tekstualne veze sa Derviševom poezijom. Štaviše, u pjesmi „Mural bez zida: Kasida za Mahmuda Derviša“, Shalom priznaje tragična svjedočanstva i vizije iskazane u poeziji riječima:

9 Opširnije o pojmu „imaginativnog saosjećanja“ prema Drugome i poimanju identiteta u postkolonijalnom ključu opširnije vidjeti u: Mark Kinkead-Weekes, “Decolonising Imagination”, *The Cambridge Companion to D. H. Lawrence*, ur. Anne Fernihough, Cambridge, Cambridge UP, 2001, str. 67–85.

10 Ironija sudbine i prolom Lakanovog zbiljskog oličen je u činjenici da je Ziffer lično doživio da su Izraelci ubili mladog Palestinca na Zapadnoj obali koji je bio zaručnik njegove kćerke. Ziffer je to doznao dvije sedmice nakon pogibije mladića. Opširnije u: *The Moshe Dayan Center Bulletin*, broj 49, proljeće 2009, Tel Aviv University, Tel Aviv, Izrael.

„Ja sam vojnik koji ubija, sada i opet, tri goluba jednim metkom. I odsad, to je stvar koja živi u meni...“¹¹

Na kraju, poimanje Drugoga u palestinskoj poeziji opet je posebna vrsta otpora kanoniziranoj definiciji drugosti ialteriteta. Drugi, naime, nije onaj subordinirani, nego kolonizator. Također, ma koliko okrutan u kontekstu palestinske poezije Drugi je složen i polivalentan fenomen, a ne monolitan, indiferentan i stereotipiziran, te nikada nije apsolutno dehumaniziran entitet, kako to uobičajeno kanonski Drugi predstavlja. U *poeziji otpora*, ma koliko to paradoksalno zvučalo, Drugi je uvijek prilika da se pronađe čovjek. Drugi je nada da će se svijest probuditi. Drugi je ustvari neko *ja* odbjeglo u simbolički prostor koje vapi za povratkom u domen zbiljskog i izvornog, baš kao i u Derviševoj pjesmi kojom okončavam poglavlje o re/prezentaciji Drugoga u palestinskoj poeziji:

Ja sam samo on

*Tamo daleko, iza otisaka njegovih stopala
Vukovi grizu sjaj od mjeseca.
Tamo daleko, ispred otisaka njegovih stopala
Zvijezde osvjetljavaju vrhove krošanja.*

*Blizu njega,
Krv se razlijeva iz vena kamenja.*

*Tako, on hodi, hodi i hodi
Sve dok ne nestane
I dok ga sjene ne progutaju na kraju njegova puta.*

*Ja sam samo on,
I on je samo ja
U različitim oblicima*

(Derviš 2009: 505)

¹¹ “A Mural With no Wall. Kasida to Mahmud Darwish.”, *Al-Adaab Literary Journal*, Beirut, Lebanon, 2008, str. 33.

LITERATURA

- al-Ḥaṭīb, Yūsuf, *Diwān al-waṭān al-muhtall*, Dār al-filiṣṭīnī li al-ta'līf wa al-tarġama, Dimašq, 1968.
- Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb
- Creswell, Robyn (2009), „Unbeliever in the Impossible: The Poetry of Mahmoud Darwish“, *Harper's Magazine*
- Darrāg, Faysal, „Talāt madāhil li al-qirā'a Maḥmūd Darwīš“, u: *al-Karmal – fāṣila taqāfiyya*, br. 90., Ramalla, 2009.
- Darwīš, Maḥmūd, *Hāla al-hiṣār*, Riyāḍ al-ra'īsli al-kutub wa al-našr, Bayrūt, 2002.
- Darwīš, Maḥmūd (2009), al- A'māl al-kāmila al-ḡadīda, tom I, II i III, Riyāḍ al-ra'īs li al-kutub wa al-našr, Bayrūt
- Darwīš, Maḥmūd (2001), *Al-Muḥtār min ši'r Maḥmūd Darwīš*, ur. Muhammad Anānī, Maktaba al-'usra, al-Qāhirah
- De Beauvoir, Simone (1962), *The Second Sex*, Alfred Knopf, New York
- Derviš, Mahmut (1984), *Otpori*, izbor, prijevod i predgovor Esad Duraković, Bagdala, Kruševac
- Fanon, Frantz (1963), *Black Skin, White Masks*, Harmnondsworth, Penguin
- Freire, Paulo (2009), *Pedagogy of Oppressed*, The Continuum Internatiopnal Publishing Group, New York
- Husserl, Edmund (1991), *Cartesian meditations: An introduction to phenomenology*, prev. Dorion Cairns, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht
- Jean-Paul Sartre (2004), *Critique of Dialectical Reason*, prev. Alan Sheridan, Verso, London
- Kinkead-Weekes, Mark, “Decolonising Imagination” u: *The Cambridge Companion*
- Musawi, Muhsin J. (2006), *Arabic Poetry: Trajectories of Modernity and Tradition*, Routledge, Abingdon
- Pappe, Ilan (2012), *The Bureaucracy of Evil: The History of the Israeli Occupation*, Oneworld Publications, Oxford.,
- Said, Edvard (1999), *Orijentalizam*, prev. Biljana Romić, Konzor, Zagreb
- Said, Edward (1994), *Culture and Imperialism*, Vintage Books, New York
- Said, Edward (2002), *Reflections on Exile and Other Essays (Convergences: Inventions of the Present)*, Harward University Press
- Şalih, Faḥrī (1999), „Maḥmūd Darwīš: „Sinā'a al-uṣṭūra al-filiṣṭīniyya““, u *Maḥmūd Darwīš: Al-Muḥtalif al-ḥaqīqī dirāsāt wa šahādāt*, 'Ammān, Dār al-ṣurūq li al-našr wa al-tawzī'
- Sand, Shlomo (2009), *The Invention of the Jewish People*, Verso, New York

- Sartre, Jean-Paul (1957), *Being and Nothingness*, prev. Hazel Barnes, Philosophical Library, New York
- Siddiq, Muhammad (2010), „Significant but Problematic Others: Negotiating “Israelis” in the Works of Mahmoud Darwish“ u:*Comparative Literature Studies*, The Pennsylvania State University, vol. 47, no. 4
- The Moshe Dayan Center Bulletin*, broj 49, proljeće 2009, Tel Aviv University, Tel Aviv, Izrael
- Kinkead-Weekes, Mark (2001), “Decolonising Imagination”, *The Cambridge Companion to D. H. Lawrence*, Anne Fernihough, ur., Cambridge, Cambridge UP
- Wittgenstein, Ludwig (1958), *Philosophical Investigations*, prev. G. E. M. Anscombe, Macmillan Publishing, New York

CONTRAPUNTAL CONSTRUCTION OF THE OTHER IN MAHMOUD DARWISH’S POETRY

Summary

A very significant poetic determinant of resistance poetry is reflected in the contrapuntal understanding of the Other. According to this view, the position of the Other is assigned to the colonial subject by inverting the matrix of symbolic simulacra and by rearranging the predetermined positions of Centre and periphery. Although Darwish clearly highlights rival alter ego as an ethical and epistemic difference, he does not perceive the otherness as static phenomenon, which is the nature of Orientalist canon. On the contrary, in the Palestinian poetry of resistance the Other develops from the position of enemy to that of Wittgenstein’s fugitive part of personal spirituality. In this way, resistance poetry opposes the concept of alterity defined by the canon, since the Other represents a complex and polyvalent entity, rather than a stereotyped one. Consequently, such verse represents an opportunity to rediscover the man in his totality which indicates the intensity of universal humanism in Palestinian poetry.

Key words: *Palestine, Israel, poetry of resistance, the Other, contrapuntal*

Gorčin DIZDAR

“BOSNA DA PROSTIŠ JEDNA ZEMLJA IMADE”:
**O BOSNOCENTRIZMU U KNJIŽEVNOM I NAUČNOM DJELU
MAKA DIZDARA**

KLJUČNE RIJEČI: *Mak Dizdar, bosanski jezik, bosansko srednjovjekovlje, „Kameni spavač“, bogumilstvo*

Iako je ključna uloga tzv. bogumilskog ili neomanihejskog tumačenja srednjovjekovne bosanske kulture u nastanku *Kamenog spavača* Maka Dizdara neupitna, postoje veoma različite pa i suprotstavljene interpretacije značaja tog tumačenja za razumijevanje Dizdareve poetike. Sa jedne strane ovog interpretativnog sukoba nalaze se tzv. bosnocentrična tumačenja koja u većoj ili manjoj mjeri korespondiraju sa idejom Muhameda Filipovića o razvoju *bosanskog duha* u književnosti; s druge strane nalazi se niz autora koji su dijelom i radikalno kritizirali ovu ideju kao ideologizaciju Dizdareva djela. Oslanjajući se na poststrukturalistički pristup *Kamenom spavaču* primijenjen u naučnom djelu Nirmana Moranjak-Bamburać, u ovom radu nastoji se prepoznati suštinski emancipatorska namjera Filipovićevog eseja, ali ujedno i ukazati na potencijalne opasnosti daljnog insistiranja na ovoj i ovakvoj paradigmi. U drugome dijelu rada, detaljno su analizirana dva Dizdareva eseja o srednjovjekovnoj bosanskoj književnosti i savremenom bosanskom jeziku, te je ponuđeno i jedno moguće čitanje *Kamenog spavača* u odnosu na teze iznesene u ova dva eseja.

1.

Već u nekim od najranijih stihova Maka Dizdara, koje je objavio sa nepunih devetnaest godina, jasno prepoznajemo jednu od dominantnih tema njegova cjelokupnog stvaralaštva, a to je *dualizam* kao egzistencijalna i ontološka kategorija. Moto Dizdarevog pjesničkog prvijenca *Vidovopoljska noć* glasi:

Prašnom cestom klizi limuzina
plave boje
i na dvoje
dijeli svijet...
(Dizdar 2008: 7)

Dok se u ovom slučaju radi o više značnoj ekspresionističkoj poetskoj slici inspiriranoj socijalnim kontrastima pjesnikova rodnog kraja, Dizdarev dualizam vremenom će poprimiti eksplicitno metafizičke dimenzije, kulminirajući u izrazito *heretičkoj* ili preciznije *gnostičkoj* pjesmi *Dan odmora, dan sedmi* iz zbirke *Okrutnosti kruga* objavljene 1960. godine, poetskoj parafrazi starozavjetne *Knjige postanka* koja završava snažnom osudom stvaraoca svijeta ili demijurga:

A ja pogledah okolo po zemlji
I vidjeh gdje voda zemlju proždire
Gdje sunce vodu piće vidjeh
Gdje zemlja vatru blijuće
Vidjeh zvijer na zvijer da ide
I čovjek čovjeku krv da proliva
Ja vidjeh zločin na sve strane
Ja vidjeh zločin koji ti stvori
Jer okusih plod od drveta znanja
Ja vidjeh jer oči mi se otvorise
Pa zavriskah
Nije to dobro Nije to dobro Nije
Ova tvoja zemlja
Dobra je samo za tvoje kamenje
(Dizdar 2008: 34)

S obzirom na fascinaciju religijsko-filozofskim fenomenom dualizma, nimalo ne iznenađuje kasniji razvoj Dizdareva interesa za bosansko srednjovjekovlje, koji je i doveo do nastanka njegove najznačajnije pjesničke knjige *Kameni spavač*. Dok u zbirci *Vidovopoljska noć* dualizam, dakle, prvenstveno simbolizira socijalne kontraste, a u *Okrutnostima kruga* predstavlja egzistencijalnu kategoriju, u *Kamenom spavaču* on postaje historijski fenomen otjelovan u vjersko-kulturološkom pokretu srednjovjekovnog bosanskog krstjanstva

ili bogumilstva.¹ Poznato je da je Dizdar ovakvo tumačenje bosanskog srednjovjekovlja temeljio prije svega na radovima rusko-srbijanskog pravnika i historičara Aleksandra Solovjeva. Tako u pjesmi *Vijenac* iz podciklusa *Radimla* Dizdar gotovo doslovno citira dvije manihejske molitve koje Solovjev navodi u studiji *Simbolika srednjovekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*. U originalu, ili, preciznije, Solovjevom prevodu sa francuskog jezika, te molitve zvuče ovako:

Uzmi krst na sebe,
Oslobodi se sveta (kosmosa),
Prezri svet (kosmos),
Ostavi oca i majku,
Ostavi brata i sestru,
Pobedi starog čoveka,
Sazidaj novog čoveka (u sebi)
(Solovjev 1956:40);

te:

Sunce, Mesec i Savršeni Čovek – ove tri sile čine Crkvu Makrokosma.
Isus, Devica i Razum (Nous) posredi njih – te tri sile jesu Crkva Mikrokosma.
Vidite, carstvo nebesko je u nama, vidite – ono je van nas;
Ako verujemo u nj, živićemo u večnosti
(Solovjev 1956: 37).

U Dizdarevom “prepjevu”, autentične molitve pretvaraju se u savremenu poeziju:

---

1 U široj akademskoj zajednici vode se dijelom žestoki sukobi oko opravdanosti pojma “bogumilstva” u raspravama o srednjovjekovnome bosanskom kršćanstvu, pri čemu se samo korištenje ovog pojma povremeno tumači kao dokaz tobožnje neinformiranosti ili ideo-loške zastranjenosti autora. Međutim, iako je neupitna historiografska činjenica da sami pripadnici Bosanske crkve nisu koristili pojma “bogumilstva”, on je odavno postao ustaljen u raspravama o pripadnicima niza srodnih srednjovjekovnih heterodoksnih pokreta na Balkanu, koji su, između ostalog, nazivani i patarenii, babuni, fundigagiti i sl. U tom smislu, situacija se može porebiti sa konvencionalnim korištenjem pojma “Bizanta” za Istočno Rimsko Carstvo ili “Arijanstva” za one kršćane koji nisu prihvatali učenje imperijalne crkve o prirodi Svetog Trojstva.

Ostavi zato oca i majku ostavi brata i sestru
Oslobodi se svijeta prezri njegov cvijet
Ostavi grad na ishodu ostavi grad na zapadu
Izgradi grad u sebi okreni lice svom gradu
Jer je vrijeme blizu

U nizu triju sila u svijetu snage stuba svjetlosti zrače
Sunce mjesec i savršen čovjek snage su makrokozma
On i djevica i um sred njih snage mikrokozma znače
Da carstvo nebesko je u nama treba da se zna
Da carstvo nebesko je van nas
Neka se spozna

U kompozicijskome smislu, Solovjeve manihejske molitve u *Kamenom spavaču* dakle imaju ulogu jednaku onoj epitafa sa stećaka: one su “sirovi materijal” čiji semantički nenarušeni fragmenti bivaju poetski transformirani i neprimjetno integrirani u šire značenjske cjeline pojedinih pjesama.

2.

Dok je utjecaj bogumilskog ili neomanihejskog tumačenja bosanskog srednjovjekovlja na poetiku *Kamenog spavača* neupitan, postoje različita mišljenja o njegovom značaju i značenju. Za Midhata Begića, Dizdareva “vizija je bitno pjesnička, ma koliko se pjesnik trudio da joj nađe i prida i naučnu utemeljenost: Mak Dizdar je u nju vjerovao, a to je bilo dovoljno za njegovu imaginaciju”. (Begić 2008: 36) Kapidžić-Osmanagić tumači ga pak kao *poetsku inspiraciju*, tvrdeći da je Dizdar “cijelim svojim poetskim bićem zaronio u jednu epohu svoje domaje, koju je, na nivou svog poimanja te epohe, kakvo i danas ostaje plauzibilno, u potpunosti rekreirao i njome ispunio čitav svoj poetski svijet”. (Kapidžić-Osmanagić 2008: 225). Slobodan Blagojević ide korak dalje, tvrdeći da Dizdareva poezija predstavlja oblik spoznaje bosanskog srednjovjekovlja koji je superioran nad pozitivističkim metodama tobože objektivnih historiografa:

Pjesniku Dizdaru bilo je jasno da bogumilstvo može danas progovoriti samo iz inspiracije jednog trena, u tom trenu egzistentne duše, dakle, trena u kojem kao da se spaja i nalazi izraza sva genetička, psihološka i duhovna osobenost jednog stanja duše koja je bogumilstvom bila određena, zapravo čiji je izraz

bilo bogumilstvo, stanja i nazora na svijet koji nikakva ‘objektivna naučna distanca’ neće dokraja odgonetnuti. (Blagojević 2008: 110),

te “dakle, ne Šidakova, Ćirkovićeva, Radojčićeva, Taškovskova itd. ‘objektivna distanca’, već subjektivni poetski čin pjesnika Maka Dizdara”. (Blagojević 2008: 113)

Autori koji su isticali značaj bogumilske recepcije bosanskog srednjovjekovlja u *Kamenom spavaču* su, međutim, isto tako primijetili da se ovdje ne radi samo o imaginativnoj rekreatiji jednog historijskog perioda, već i o svojevrsnom pokušaju identifikacije transcendentalne, vavnremenske suštine sudbine i identiteta jedne zemlje. Kapidžić-Osmanagić tako primjećuje “da Maka Dizdara u prvom redu inspiriše sudbina heretičkog bosanskog čovjeka, koja se izjednačuje sa sudbinom Bosne” (2008: 219). Slobodan Blagojević na temelju Dizdareve poezije uspostavlja kontinuitet između srednjovjekovne bosanske hereze i onoga što on naziva duhovnim fenomenom bosanstva:

Bosanska hereza nastavljala se izražavati kroz najrazličitije oblike, a bosanstvo je ostalo jedan od najsloženijih i najzanimljivijih fenomena cijelog južnoslavenskog i balkanskog. Da bismo taj fenomen shvatili, ne možemo sve ili ne možemo mnogo toga, objasniti historijom. Njemu ni danas nije priznat nikakav status, jer nije nacija, ali to odista i nije potrebno, jer ono ostaje, prije svega, jednim duhovnim fenomenom. A takav fenomen nauka očito ne može obujmiti jer on je širi od nauke i pledira na cjelovitost bića, koju nauka svojom racionalnom strukturom unaprijed isključuje. (Blagojević 2008: 112)

Vjerovatno najpoznatiji primjer ovakvoga čitanja Dizdareve poezije predstavlja studija Muhameda Filipovića *Bosanski duh u književnosti – šta je to?*, u kojoj autor tvrdi da “sa stanovišta poetskog otkrića Bosne i bosanskog duha, kao i sa stanovišta otkrića poezije u bosanskoj duhovnoj tradiciji, Dizdarevo djelo ‘Kameni spavač’ jeste jedna vrsta kamena međaša”. (Filipović 2008: 24)

Ova i ovakva čitanja *Kamenog spavača* bila su, međutim, i predmetom žestokih kritika. U studiji pod naslovom *Uspostavljanje makologije*, Enver Kazaz tako je istaknuo vrijednost različitih pristupa Dizdarevom djelu, ali je osudio njenu “pseudokontekstualizaciju” čiji “začetak svakako leži u eseju *Bosanski duh u književnosti* Muhameda Filipovića” (Kazaz 2008: 9). Prema Kazazu, problem Filipovićevog pristupa je sljedeći:

(...) Konceptualizirajući na esencijalistički način bosanskohercegovački kulturni i povijesni identitet, Filipović ga je preimenovao u duh, da bi mu zatim dao karakteristike apovijesnosti, transvremenitosti, oslobodivši ga kulturne i povijesne hibridizacije i dijalektičnosti, a u svojoj interpretaciji Dizdareve pozicije lišio njene stihove kulturnopovijesnih naslaga zarad metafizički konceptualiziranog bosanskog duha koji kao deridaovski shvaćen prazni označitelj lebdi iznad svake kulturne umjetničke kreacije i uređuje njene idejne planove. (Kazaz 2008: 9)

Mnogo radikalnije zvuče prigovori Nenada Veličkovića, koji preuzima Kazazov koncept "makologije", nazvavši je "filozofskonaučnom alhemijom koja nama se čini pretvara u *al je znano*". (Veličković 2013: 184) Osvrćući se na metod niza autora koji su pisali o Dizdarevoj poeziji – Hanifu Kapidžić-Osmanagić, Radovana Vučkovića, Enesa Durakovića, Amilu Buturović, Kasima Prohića – Veličković se retorički pita i odgovara: "Šta je njen metod? Zaključivanje na građi odabranoj tako da osigura poželjne zaključke. I opet, kome poželjne? Ideologiji koja se predstavlja kao nauka o književnosti" (Veličković 2013: 187). Dok Kazaz svoje neistomišljenike optužuje za pogrešno čitanje Dizdarevog djela, Veličković ih dakle dodatno diskvalificira svrstavajući ih u kategoriju ideologije koja je suprotstavljena istinskoj nauci o književnosti.²

Citirajući spomenuti esej Hanife Kapidžić-Osmanagić, koji, između ostalog, sadrži i rečenicu "pomno izučavanje literature o ovim pitanjima učinilo je da prihvatom opciju Aleksandra Solovjeva, a preko njega i Maka Dizdara (u cjelini bilo je to i naučno opredjeljenje Ante Babića) o uskoj povezanosti bogumila i stećaka, koji nastaju u auri bogumilske specifičnosti Bosne i bez te široke aure ne mogu se do kraja objasniti", Veličković navodi i tvrdnju Marka Vege da "u prvom redu treba apriori odbaciti svaku pomisao na tvrdnju da su spomenici na Radimlji svojina vjernika Bosanske crkve koju mnogi učenjaci smatraju heretičnom", da bi potom zaključio: "Dakle, makologija zna da su Solovjev i Mak Dizdar bili u ograničenoj zabludi, ali se pravi da ne zna. Ono što je i Mak mogao znati, i zbog čega se (možda!) u *Kamenom spavaču* bogumili ne spominju niti jednom, ona drži za nebitno."³ (Veličković 2013: 187)

2 Ovom kritikom ne želi se umanjiti ukupni značaj ovog Veličkovićevog eseja, u kojem on ukazuje na tendenciju svodenja Dizdarevog djela na *Kamenog spavača* i gotovo potpunog zanemarivanja njegove posljednje pjesničke knjige *Modra rijeka*, kao i nerijetku redukciju značenja pjesme *Modra rijeka* na islamski motiv sirat-ćuprije.

3 Teško je shvatiti kako je Veličković mogao doći do ovakvog zaključka. Najprije, sama Kapidžić-Osmanagić, u rečenici koju Veličković citira, tvrdi da "ako su možda i Solovjev i Mak Dizdar bili u nekoj vrsti ograničene zablude, Makova poezija ne može se objasniti bez

Kazazova kritika onoga što on naziva “bosnocentrično i bošnjakocentrično čitanje Dizdara oslojeno na ideološki postavljen bogumilski mit” (Kazaz 2008: 10) suptilnija je od Veličkovićeve, iako pitanje njene opravdanosti ostaje otvoreno. U pasusu koji slijedi nakon kritike Filipovićevog eseja, Kazaz tvrdi da se Dizdareva poezija “uistinu jeste otvarala za reinterpretaciju bosanskohercegovačkog povijesnog identiteta”, da je “razarala hijerarhiju i stratifikaciju moći kojom je komunistička ideologija uređivala interpretaciju svake vrste stvarnosti” i da je “u ideološkom rasteru komunističkog prezenta uveo apokrifni sistem povijesnih i kulturnih glasova i istina, te time destabilizirao vladajuću, komunističku normu identiteta”, ali naglašava da “cijela ta arheologički postavljena poetska rekonstrukcija bosanskog srednjovjekovlja, koja je izvedena na horizont modernističkog utopizma i metanarativnih planova identiteta, ne bi bila moguća bez vanredne estetske dimenzije Dizdareve poezije” (Kazaz 2008: 9). Ukoliko ova tvrdnja predstavlja kritiku Filipovića, ona nije sasvim opravdana, jer i sam Filipović naglašava da bi bilo “pogrešno ako bismo pretpostavili da je za cijelokupnu tezu ovog eseja, o bosanskom duhu bosanske literature, irelevantna stvarna umjetnička vrijednost ove zemlje. Jedna literatura i njen duh se konačno i neopozivo afirmiraju tek stvaranjem, u krilu svoje duhovne klime, velikih djela, djela koja ostaju kao trajni spomenici stvaralačke moći tog duha” (Filipović 2008: 30). Razlika dakle nije u značaju koji ova dva autora pridaju estetskoj dimenziji *Kamenog spavača*, već u njenom prepostavljenom izvoru: dok je za Filipovića taj izvor ‘bosanski duh’, Kazaz naglašava “kontekst ondašnjeg južnoslavenskog i evropskog pjesništva” i “aktualni horizont svjetskog modernizma” i “osobene eliotovski shvaćene dijalogične geste modernizma u kojima se individualni talent saobražava sa ukupnom tradicijom, dijalogizira s njom i transformira je u skladu sa svojim osjećanjem jezika i poetske forme”. (Kazaz 2008: 9)

---

uvida u te Makova ‘zablude’”. Dakle, autorica sasvim jasno pokazuje da je svjesna mogućnosti da bogumilska interpretacija stećaka nije ispravna i sigurno se ne “pravi da ne zna”, kako to tvrdi Veličković. Drugo, činjenica da je Vego zastupao ovakvo mišljenje o stećcima ne znači da je to jedino “naučno” mišljenje, a svako drugo samo ideologija - sama Kapidžić-Osmanagić navodi da je njeno mišljenje rezultat pomnog istraživanja literature o ovim pitanjima. Konačno, netačna je tvrdnja da Mak Dizdar u *Kamenom spavaču* niti jednom ne spominje bogumile: u bilješkama uz pjesmu *Hiža u Milama*, pojma ‘krstjanin, krstijanin’ je protumačen kao “vjernik, pripadnik Crkve bosanske, bogumil”.

3.

Najkompleksniju diskusiju Filipovićeve i tzv. bosnocentrične recepcije Dizdarevog pjesništva nudi Nirman Moranjak-Bamburać u eseju *Bosanski duh i aveti postmodernizma*. Najprije, Moranjak-Bamburać poduzima značajan teorijski korak situiranjem svakog govora o kolektivnom identitetu u domen ideologije, prevazilazeći naivno suprotstavljanje ideologije i “objektivne nauke” kakvo se još uvijek može susresti u bosanskohercegovačkom akademskom diskursu. Na taj način, ona je u stanju prepoznati suštinski emancipacijske namjere Filipovićevog teksta u vremenu u kojem je pisan, ali i kritizirati prikladnost ideje nacionalnih duhova u današnjem vremenu.⁴ Zagovarajući takozvani rekonstruktivni pristup savremenom bosanskom identitetu, ona se, između ostalog, zalaže i za uključivanje ženske književnosti u savremene emancipacijske projekte bosanskohercegovačke književnosti. Što se tiče same poezije *Kamenog spavača*, Moranjak-Bamburać u potpunosti prepoznaće njen emocijacijski potencijal za izgradnju savremenog pluralističkog bosanskohercegovačkog identiteta:

Stoga je Dizdarevo vraćanje dalekoj prošlosti i vremenu međureligijske tolerancije, kako je on shvaća, bilo višestruko znakovito: umjesto zvezeta jučakog oružja nudilo je pjesničko oslobođanje od sudbonosnog scenarija ‘historijske krivice’ preko sjećanja (poetski modus ‘bogumilskog mita’ nužno se zasniva na gesti darivanja zajedničke povijesti, bez pretenzija na differencijaciju nasljednika po bližem i daljem srodstvu, jer se figuracijom lirskog glasa - eto, taj glas je Geist u bosanskom smislu - iz natpisa srednjovjekovnih stećaka, umjesto poruke ‘tamnog vilajeta’ - trebala prenijeti poruka ‘dobre Bosne’). (Moranjak-Bamburać 2008: 319)

Moranjak-Bamburać nije bila prva koja je prepoznala potencijalni značaj poezije Maka Dizdara u konstrukciji savremenog bosanskohercegovačkog identiteta. Enes Duraković tako je primjetio da

Umjesto agonalnih zanosa i dobošarskih ritmova patriotske ekstaze naše dugotrajne epsko-viteške heroike, Makova poetska vizija prošlosti sva se prelila u stihove spokoja ljudske uspravnosti pred zlim i duboke plemenitosti katar-

⁴ U tom smislu, Filipovićeva postulacija *bosanskog duha* dala bi se tumačiti kao primjer onoga što indijsko-američka teoretičarka književnosti Gayatri Spivak naziva *strateškim esencijalizmom*, definirajući ovaj metod kao “*strateško korištenje pozitivističkog esencijalizma zarad skrupulozno vidljivog političkog interesa*”. (Spivak 1988: 13, prevod G. D.)

kličkog nadrastanja patnje, poraza i bola istrajnošću čovjekovog sna o konsničkoj utjehi i ništavnosti pobjednih poena pred velikim sudom Vremena. (Duraković 1981: 35)

Koristeći se savremenom interdisciplinarnom metodologijom, ovim pitanjem iscrpno se bavila i Amila Buturović u knjizi *Stone speaker*, tj. *Kameni besjednik* (Buturović 2012). Operirajući u okviru teorije Benedikta Andersona koja naciju vidi kao “zamišljenu zajednicu” (Anderson 1983), Buturović je posebnu pažnju posvetila uspjehu jedne pjesničke zbirke – *Kamenog spavača* – u preoblikovanju te zamišljene zajednice, koja se u tom smislu može porebiti sa velikim epovima drugih naroda. Suština ovog procesa leži u usmjeravanju naše pažnje prema stećcima, ili preciznije prema osobama zakopanim ispod njih: “Reagirajući na statičnost nadgrobnih spomenika, čin pisanja pretvoren je u simboličko prisjećanje na mrtve, a čitanje poezije u ritualno prizivanje pitanja o kontinuitetu bosanske nacionalne kulture u prostoru i vremenu”. (Buturović 2012: 135, prevod G. D.)

Uvrštavanjem srednjovjekovnih predaka u savremenu zamišljenu zajednicu, Dizdar dakle nije samo stvorio svojevrstan nacionalni mit i alternativu savremenoj etno-konfesionalnoj podjeli bosanskohercegovačkog stanovništva, već je svojoj domovini ponudio i specifičan kulturološki model nacionalne zajednice koja se u velikoj mjeri oslanja na neomanhejsko misaono naslijede. Heroji poezije *Kamenog spavača* tako nisu kraljevi i vitezovi, već obični ljudi, često i žrtve društveno-političkih odnosa: osakaćeni vojnici, žene odvedene u roblje, majke koje su izgubile sinove, zarobljenici osuđeni na smrt... Bez obzira na tragičnu sudbinu njegovih protagonisti, u *Kamenom spavaču* uzalud tragamo za pozivima na osvetu i uništenje Drugoga. Umjesto toga, u skladu sa univerzalnim ezoteričkim učenjem koje Dizdar, konkretno, pronalazi u srednjovjekovnom bogumilstvu, razrješenje sukoba uvijek se nalazi unutar samog čovjeka. Kao što primjećuje Duraković, u Dizdarevim stihovima nalazimo “novu dimenziju svjedočenja o zlu: ono je priustno ne samo u drugom, u badcima i nespinama s Istoka i Zapada, Sjevera i Juga; zlo je i stalni izazov i mračna kušnja pjesničkog subjekta” (Duraković 1981: 92). Stoga ova kratka analiza recepcije *Kamenog spavača* može završiti samo pitanjem na koji svaki čitalac Dizdareve poezije mora naći vlastiti odgovor: da li takozvano bosnocentrčno čitanje *Kamenog spavača* zaista predstavlja ideološku zloupotrebu ovog književnog djela ili čak i stvaranje opasnog nacionalnog mita? Ili ono pak, s obzirom na činjenicu da su kolektivni identiteti po definiciji ideološke tvorevine, nudi jedan, u ovom trenutku utopijski, ali ipak mogući poetski okvir

za zamišljanje jednog savremenog, otvorenog, hibridnog, pluralističkog i dinamičkog bosanskohercegovačkog identiteta?

4.

Opravdanost bosnocentričnog čitanja *Kamenog spavača* dakle prvenstveno ovisi o pitanju pretpostavljenog izvora Dizdareve poetike, kao i moguće ideološke (zlo)upotrebe ovog i ovakvog čitanja. Međutim, značajan dio odgovora na ovo pitanje moguće je pronaći i u Dizdarevom esejičkom djelu, najprije u dvije studije u kojima se autor direktno bavio pitanjima srednjovjekovnog bosanskog naslijeda i njegovog značaja za savremeni bosanskohercegovački identitet: to su uvod u *Stare bosanske tekstove* i *Marginalije o jeziku i oko njega*.

Na samom početku uvodne studije *Starih bosanskih tekstova* Dizdar paradigmatično uvodi pojam *Bosne* kao kulturološki jedinstvene zemlje “koja je oduvijek bila raskrsnica raznih interesa i razmeđe raznovrsnih uticaja”. (Dizdar 1971: 11) Ostatak teksta pokazat će da ta zemlja Bosna uključuje i srednjovjekovni Hum, pa čak i Ston, “staru prijestonici humske zemlje”. (Dizdar 1971: 35) U toj i takvoj Bosni Dizdar, između ostalog, nalazi i “bosansku glagoljicu” (definiranu kao prelazni oblik iz oble, istočne u uglatu, zapadnu glagoljicu), “bosansku cirilicu”, “bosanske dijake”, “bosansku pismenost i književnost”, “bosanske rukopise”, “bosanske duhovne knjige”, pa čak, u jednom trenutku, i “Bosance”, a drugdje nešto neutralnije “stanovnike bosansko-humskog područja” (Dizdar 1971: 11).

Što se tiče njezine kulture, Dizdarova Bosna određena je dvjema osnovnim karakteristikama i utjecajima: slavenskom pismenošću i književnošću u cirilometodijskom duhu, te dualističkom kosmogonijom “u čijem vjerskom, odnosno ideološkom znaku je živio bosanski čovjek srednjeg vijeka”. (Dizdar 1971: 19) Dualistička kosmogonija, tvrdi Dizdar, objašnjava i neke činjenice poput potpunog nedostatka hagiografija i biografija u srednjovjekovnoj Bosni: “Takva literatura protivila bi se moralu koji je propovijedan od strane Crkve bosanske, čiji vjernici nisu smjeli da veličaju zasluge vladara kao predstavnika materijalne vlasti, niti svetaca, jer nije postojao kult svetaca u onom obliku u kome se pojavljivao u istočnoj ili zapadnoj crkvi”. (Dizdar 1971: 35) Kao dokaz za tvrdnje o presudnom utjecaju dualističkoga svjetonazora na kulturu srednjovjekovne Bosne, Dizdar se poziva na Aleksandra Solovjeva, koji je “kao rukopise sa bogumilskom ertom označio sljedeće knjige i odlomke: *Daničićevi i Nikoljsko evanđelje*, *Srećkovićevi i Grujićevi evanđelje*, *Batalov fragment*, *Hvalov zbornik* i *Zbornik krstjanina Radosava*”, te Đ. Sp. Radojičića,

koji “pribraja ovim knjigama kao bogumilske: *Divoševo evanđelje, Mletački zbornik, Kopitarevo evanđelje i Početije svijeta iz Plovdivske biblioteke*”⁵

Posebnu važnost u razumijevanju dualističkoga svjetonazora Dizdar pripisuje takozvanoj *Bećkoj tajnoj knjizi*, navodeći mišljenje bugarskoga slaviste Jordana Ivanova o njezinom bosanskom porijeklu. Po Dizdaru,

[...] *Poslije abjuracije na Bilinom polju kod Zenice, na kome su se bosanski krstijani i krstjanice odbranili od optužbi Rima, a Kulin ban vješto spriječio mogućnost da madarski križari, krstom, ognjem i mačem, urazume optužene bosanske žitelje, bosanski patareni prilagođavaju se svom novom položaju i svoje učenje, kao i njihovi istomišljenici od Carigrada do Provanse, kamufliraju pravovjernim, ortodoksnim simbolima.* (Dizdar 1971: 19)

Upravo iz tog razloga, nastavlja Dizdar, bosanski patareni više se ne usuđuju prepisivati zabranjene knjige, te postaju “vrlo marljivi u prepisivanju i promicanju kanonskih knjiga” (Dizdar 1971: 19). Ipak, u određenom broju srednjovjekovnih bosanskih rukopisa prisutan je niz apokrif-a, a “sadržine, simbole i vjerovanja zapažena u apokrifima pronaći ćemo ponovno u zapisima, koji su se kao ljekaruše i talismani održavali i kasnije, kroz vijekove, marljivo prepisivani bosanskom čirilicom” (Dizdar 1971: 19), kao što je zapis *Molitva ot treska* iz druge polovine petnaestoga vijeka.

Kao zasebne elemente srednjovjekovne bosanske književnosti, “sa izvjesnim heretičkim elementima u odnosu na učenje pravovjernih crkava, zacrtanim slovom i duhom *Tajne knjige*” (Dizdar 1971: 20), Dizdar navodi glose iz *Srećkovićevog* i *Grujićevog* evanđelja. Pored niza “heretičk[ih], bogumilsk[ih] shvatanja” - kao što su mišljenje da su “duše anđeli zavedeni od Sotone kao božjeg suparnika”, da “se mogu spasiti samo milošću božjom, a ne euharistijom”, da je “ispravno i korisno samo duhovno krštenje” itd. - Dizdar u glosima identificira i stav da je “Zapadna crkva, Sotonina crkva, koja služi knezu vijeka”, dok je “istočn[a] crkva [...] podmitljiv[a], jer se njene starještine postavljaju na visoke položaje pomoću mita (srebrom i zlatom)”. Ipak, Dizdar ne može biti optužen za nekritičku idealizaciju ili romantizaciju društvene uloge srednjovjekovne Bosanske crkve. Navodeći glosu u kojoj “dijak upućuje prekor svom starješini “prepodobnejšem Ratku”, nazivajući sebe “gladnim siromahom”, Dizdar komentira:

Možda se prvim zapisom aludira i na samu bosansku crkvu, koja je u novije doba uživala status državne crkve, i na Ratka, kao jednog od njениh starješina

---

⁵ Up. Đ. Sp. Radojičić 1960.

što su se počeli bogatiti služeći interesima države i nekih moćnih njenih predstavnika, dok je nasuprot tome stanje dijaka, koji se nalazi na tako nezavidnom položaju da mora čak i da gladije, mada vrši dobro i pošteno svoju dužnost, teško i nesigurno. (Dizdar 1971: 21)

Pored zapisa na marginama srednjovjekovnih spisa, naročito pažnju Dizdar posvećuje natpisima ili epitafima na stećcima i drugim spomenicima. Na samom početku ovog dijela teksta, on odlučno odbija one pristupe srednjovjekovnoj bosanskoj epigrafici koji u njima najprije traže direktnе utjecaje drugih kultura:

U sadržaju nekih bosanskih i humskih epigrafa ima izvjesnih reminiscencija na stare grčke i latinske natpise, kao i na suvremene ili talijanske epitafe, ali se ovdje ne radi o direktnom uticaju tih tekstova, nego o rezultatima koji su proizašli iz istog napora i raspoloženja da se nađe adekvatan tekst motivu iz kojeg bi trebalo da proizađe.⁶ (Dizdar 1971: 23)

Iako naglašava da “najveći broj epigrafa ne probija koru i oklop sheme što se nametnula kao obrazac za sve slučajeve”, Dizdar insistira da

(...) Ima epigrafa koji svojom konciznošću i misaonošću mogu da zaplijene i kritički raspoloženog čitaoca našeg vremena, a ima tekstova čiji poetski pasos može da zagrije i pravog literarnog sladokusca, čak i onoga koji priznaje samo najmodernejši izraz u umjetnosti. (Dizdar 1971: 24)

Značajan dio ovog teksta posvećen je upravo identifikaciji semantičkih i estetskih kvaliteta nekoliko najznačajnijih natpisa na stećcima.

Bitno je naglasiti da kulturu stećaka Dizdar vezuje prvenstveno za Crkvu bosansku, uz napomenu da “to ne isključuje mogućnost da pod stećcima ne leže i pripadnici drugih religija, naročito pod onim nadgrobnjacima gdje su pokopani bivši patareni, što prihvatiše poslije propasti Bosne druge religije, posebno islam”. (Dizdar 1971: 30) Iako prepoznaje da su se “izvjesni ikonografski motivi i simboli sa stećaka jedno vrijeme [...] zadržali na nadgrobnjacima katolika i pravoslavnih koji su nekada pripadali patarskoj sljedbi”, on

---

6 Dizdar dodaje: “Po toj istoj logici stvaralačkog umjetničkog akta naše su se istovjetne ornamentalne realizacije izvjesnih motiva na stećcima i meksičkim lapidarnim spomenicima, te valja odlučni odbiti one pedante koji po svaku cijenu i u svakoj prilici traže uzore na kojima je izraslo domaće stvaralaštvo, nalazeći se uvijek u jednom inferiornom položaju i stanju u odnosu prema svemu što je strano, pa bilo i manje interesantno, čak i mnogo manje originalno“. (Dizdar 1971: 23)

naglašava da se snažan uticaj stećkovske tradicije naročito dugo [se] zapažao na muslimanskim nišanima, kako u arhitektonskom oblikovanju tako i u izvjesnim simbolima reljefa, a na nekim su epitafi muslimanskim pokojnicima napisani u potpunoj tradiciji kako u stilu i jeziku tako i u pismu (bosancicom) (Dizdar 1971: 29).

Komentirajući epitafe nađene na području srednjovjekovnih župa Usore i Soli, Dizdar zaključuje da oni predstavljaju dokaz “o velikom kulturnom uticaju zračenom iz centra i u najudaljenija područja zemlje, pa i ona u kojima je prisustvo neprijateljski raspoloženih i agresivnih Ugra bilo vrlo često”. (Dizdar 1971: 29)

Donekle iznenađuje činjenica da se uprkos njihovom izrazito probosanskom tonu u *Starim bosanskim tekstovima* niti na jednom mjestu ne spominje bosanski jezik. U jednom trenutku Dizdar govori o “glagoljskim rukopisima srpskohrvatske recenzije, koji bi pripadali po svojim jezičkim i paleografskim osobinama bosanskoj grupi” (Dizdar 1971: 12), dok drugdje spominje “crkvene rukopise pisane staroslavenskim jezikom srpskohrvatske recenzije sa elementima živog narodnog govora”. (Dizdar 1971: 14) Komentirajući pak zapise krstjanina Stanka Kromirjanina na marginama odlomka Batalovog evanđelja, Dizdar naglašava da su “neki detalji ovog zapisa kazani [su] vrlo skladno, čistim narodnim jezikom”. (Dizdar 1971: 22) Razlog ovog “nedostatka” možemo tražiti u činjenici da je ovaj tekst, bez obzira na njegovo odstupanje od dominantnih mišljenja jugoslavenske nauke, ipak pisan u okvirima paradigme jedinstvene jugoslavenske kulture: govoreći o srednjovjekovnoj Bosni, Dizdar naglašava da “nema potrebe da se preskromno i stidljivo krije ono što je u njenoj prošlosti zaista stvoreno kao kulturna vrijednost, i predato u riznicu zajedničke jugoslavenske kulture, kao njen integralni dio”. (Dizdar 1971: 35) Opisujući darovnicu kralja Dabiše vojvodi Hrvatu Vukčiću Hrvatiniću iz 1392. godine kao “jedan od najljepših tekstova našeg jezika srednjeg vijeka”, Dizdar sasvim izvjesno misli na zajednički jezik koji se u tome periodu nazivao srpskohrvatskim.

5.

U *Marginalijama o jeziku i oko njega*, Dizdar u još većoj mjeri naglašava prisustvo “narodnog” govora kao ključnu karakteristiku bosanske srednjovjekovne književnosti, navodeći: “narod Bosne i Hercegovine dobio je dakle davno, najranije od svih, u vjećitu baštinu najveći dar koji jedan narod uopće može dobiti - bogati narodni jezik, na kome su stvorene i objavljene najljepše južnoslavenske narodne pjesme, pogotovo one lirske”. (Dizdar 1970: 110)

Povezanost bosanske književnosti i narodnoga govora bila je toliko duboka da su, "uzimajući načelo Piši kako govorиш, već u dvanaestom vijeku bosanski dijaci izmišljali ortografiju koja je najbolje odgovarala pojedinim glasovima i skupinama glasova što su se čuli u narodnom govoru" (Dizdar 1970: 110). I u ovome tekstu istaknuta je ključna uloga koju je u razvoju ovakve, narodne srednjovjekovne bosanske književnosti odigrala Bosanska crkva:

Tlačena, gažena, stavlјana na lomaču, Crkva bosanska je očvrsla i radikalno se bori za svoje ciljeve, mada opkoljena krvožednom evropskom crkvenom hijerarhijom i mašinerijom [...] Apokalipsa i druge knjige Novog zavjeta prepisuju se na narodnom jeziku, čitaju se apokrifne biblijske priče, roman o Aleksandru Velikom, magijske molitve kao ljekarije, itd. Zahvaljujući napuštanju nerazumljivog, pa prema tome i nenarodnog jezika, od tada neprestano raste pismenost i književnost bosanska sve do propasti zemlje 1463., odnosno 1482. godine. (Dizdar 1970: 110)

Pojam bosanskog jezika Dizdar prvi put upotrebljava tek u toku diskusije postmedijevalnog perioda, navodeći da se "obično tvrdi da su dubrovački pjesnici svoj jezik crpili iz svog hercegovačkog zaleđa. To je tačno, samo nam valja znati da je hercegovačko zaleđe tog vremena (XV i XVI vijek) u pogledu jezika bilo bliže bosanskim govorima nego što je to danas" (Dizdar 1970: 111), te dodajući da "Dubrovčani nisu jedanput hvalili bosanski jezik, a to su činili i mnogi drugi putnici kroz Bosnu" (Dizdar 1970: 111). Nakon spomena još nekoliko značajnijih pohvala ljepoti bosanskog jezika sve do Isidore Sekulić, Dizdar poduzima možda najznačajniji korak u ovom tekstu, nazivajući savremeni jezik Bosne i Hercegovine bosanskim: "A eto, taj bosanski jezik, taj bosanski govor i razgovor, doživio je da ga pojedinci kastriraju, i da tu kastraciju proglose naučnom i zakonitom" (Dizdar 1970: 111). Nešto kasnije on još jednom eksplisitno navodi da se jezik savremene Bosne i Hercegovine ne podudara ni sa jednom od tadašnjih varijanti srpskohrvatskog jezika: "autohton, standardni jezik ovđe nije podudaran sa jezikom dviju varijanata i njegova eventualna kanonizacija traži zato i specifičan pristup i posebno rješenje" (Dizdar 1970: 118).

Pojašnjavajući prirodu i historiju bosanskoga jezika, Dizdar insistira da on nije ekskluzivno vezan ni za jednu bosanskohercegovačku vjersku ili nacionalnu skupinu: "Općinom su zvali komunu u kojoj sam se rodio i ja i svi njeni stanovnici, bez obzira kojoj vjeri pripadali (kršćanin Ivan Putica, hrišćanin Milan Kovačević, musliman Jusuf Šemić, predsjednici ili vijećnici te općine, kao i vas narod tog kraja)" (Dizdar 1970: 111). Jedini izuzetak u tom smislu

čine “samo oni novi stanovnici, koji su tokom posljednjih godina, posljednjih decenija, pa i posljednja dva stoljeća, stigli iz krajeva gdje se glas h izgubio, odnosno zamjenio sa v, j, pa i sa g i k”. (Dizdar 1970: 117) Na drugom mjestu, Dizdar preciznije definira ko su ovi “novi stanovnici”, tvrdeći “da je skoro sva istočna Hercegovina naseljena novim stanovništвом, pridošlim iz istočnih krajeva, kao što su novim stanovnicima iz tih krajeva naseljeni i u novije vrijeme (od prije 100-200 godina) veliki predjeli Bosne, kolonizacijom što su je sprovele turske vlasti” (Dizdar 1970: 111). On insistira da “u odnosu na bosanskohercegovačke starince (sve tri vjere ili nacije) imigranti predstavljaju manjinu” (Dizdar 1970: 111) koja, međutim, ima nesrazmjerno velik uticaj na pravopis kojim se u periodu nastanka ovog teksta služi bosanskohercegovačka štampa, izdavačka djelatnost, radio i televizija.

Za ovakvo stanje Dizdar optužuje i “lingvist[e] koji poznaju historiju i razvoj govora ove sredine” (Dizdar 1970: 111):

Naslanjajući se na Vuka i na njegove istočno-hercegovačke govore, oni su iz njih izveli zakone čiju su vrijednost protegli i na ovu republiku, koja ima drukčiju tradiciju. Valja napomenuti da ti govori na koje se pozivaju izvjesni lingvisti nisu govori sadašnje istočne Hercegovine, nego zapravo crnogorski govori, što vjerovatno sasvim odgovaraju tim krajevima, ali ne i nama ovde. (Dizdar 1970: 111-112)

Kritizirajući ove lingviste, Dizdar bira neobično oštре riječi:

Preko svojih ličnih poltrona, pozivajući se drsko na najnovija naučna dostignuća, na Marksа i Lenjina (samo ne još i na Boga) oni su u redakcijama izdavačkih preduzeća, listova i časopisa, radija i televizije, napravili dar-mar u jeziku, pa sada, trljajući zadovoljno ruke, propovijedaju (kao – demokratski) prirodni i spontani razvitak književnog jezika u nas. (Dizdar 1970: 112)

U zaključku ovog teksta, Dizdar još jednom osuđuje lingvističke stručnjake tadašnje Jugoslavije, retorički ih poredeći sa srednjovjekovnim inkvizitorima:

Iako se ledena kopra nepristupačnosti sa nekim lingvističkim stručnjaka počela da topi, još uvijek mnogi od njih ne daju nikome da zine ako nije iz njegovog esnafa, bolje reći klana [...]. Svi oni koji su provukli nos u lingvistički hram umjesto tamjana iz lingvističkih kadionica obasuti su anatemama sa posvećenih oltara [...]. Kvalifikativi kojim su oni nalijepljivani još su bili teži, a zna se

zašto – svaki inkvizitor mora pronaći za sebe herezu što će je proganjati, uz pomoć svojih aminaša i egzekutora. (Dizdar 1970: 120)

Najveći dio *Marginalija o jeziku i oko njega* posvećen je identifikaciji i kritici konkretnih primjera onoga što Dizdar smatra neopravdanim nametanjima istočnih, tj. srpskih varijanti srpskohrvatskog jezika u bosanskohercegovačkom javnom diskursu. U samo jednoj rečenici, on se osvrće i na mogućnost usvajanja hrvatskog jezičkog standarda u Bosni i Hercegovini: “Za prodiranje zapadne varijante nema nikakvih realnih uslova, bez obzira ne poneke i nečije pretenzije” (Dizdar 1970: 118). Nadalje, Dizdar odbija i mogućnost stvaranja “jedne međuvarijante, koja bi se koristila tekovinama iz obje varijante”, ili pak “prožimanj[a] varijanti”, insistirajući na principu služenja “onim leksemama koje su žive u jeziku” (Dizdar 1970: 118). U procesu kanonizacije treće, bosanske varijante srpskohrvatskog jezika, Dizdar predlaže niz pravila, kao što su uvođenje subleta, “pun[a] revizij[a]” turcizama i usvajanje kompromisnih rješenja u slučajevima u kojima se “ne može doći do istovjetnih pogleda” (Dizdar 1970: 119).⁷

Marginalije o jeziku i oko njega donekle se, dakle, razlikuju od uvoda u *Stare bosanske tekstove*. Prije svega, u *Marginalijama* se - istina, gotovo usputno - za tradicionalne govore i jezik Bosne i Hercegovine koristi naziv *bosanski*. Ni u ovom tekstu, međutim, ne možemo naći eksplicitnu podršku tezi da taj naziv treba biti proširen na srednjovjekovni period. Ipak, zamjena pojma “staroslavenskog jezika srpskohrvatske recenzije”, korištenog u *Starim bosanskim tekstovima*, neutralnijim “narodnim jezikom” vezanim za “bosansku pismenost i književnost” (koji se “njeguje [se] i kasnije, za vrijeme turske okupacije, naročito u manastirskim kronikama i drugim radovima vrijednih franjevaca, te u alhamijado-književnosti bosanskih Muslimana (arapsko pismo i narodni jezik), koji su u svojim domovima sačuvali sve do naših dana i bosansku cirilicu (bosančicu)”) (Dizdar 1970: 110) može biti protumačena kao značajan korak u ovom pravcu. *Marginalije*, međutim, prvenstveno treba posmatrati i vrednovati kao poziv na promjenu društvenog odnosa prema savremenom jeziku u Bosni i Hercegovini, a ne kao kritičku studiju razvoja bosanskohercegovačke književnosti i jezika, kao što je to slučaj sa uvodom u *Stare bosanske tekstove*.

7 Kao moguće primjere ovakvih kompromisa, on sugerira zamjenu spornih varijanti općina/opština riječju “komuna”, “koji asocira na najstariju socijalističku tekovinu u historiji društva, a u potpunosti odgovara našem društvenom biću”, ili usvajanje riječi “glumište” – “jedan narodni, još neiskorišteni izraz, proistekao iz starog jezika, a živ i dan-danas u narodu” - umjesto postojećih varijanti pozorište/kazalište (Dizdar 1970:119).

6.

Još jedna značajna razlika *Marginalija o jeziku i oko njega* i uvoda u *Stare bosanske tekstove* primjetna je u njihovom *tonu* ili retoričkoj strukturi. Dok *Tekstovima* dominiraju afirmacije činjenica i naučni diskurs, *Marginalije* povremeno poprimaju karakteristike polemike. Pored navedenih kritika na račun jugoslavenskih lingvista, posebno je zanimljiv jedan komentar kojeg Mak Dizdar izgovara u svojstvu pjesnika:

Zato ču i završiti ovo svoje razmatranje s napomenom da bih radije pisao svoje stihove i sve ostalo što pišem na nekom drugom jeziku nego na svome materinskom – kada ne bih mogao da pišem onako kako me je majka učila, a za čiju bilo želju i volju. Jer ispustiti glas h iz svoga slova bilo bi isto kao što bi neki kompozitor izbacio upotrebu jedne note iz muzičke skale, ili jedan kemičar bilo koji element iz Mendeljevog sistema, ili jedan graditelj jednu stepenicu u stubištu jedne zgrade. (Dizdar 1970: 119)

Ovim komentarom Dizdar pokazuje da njegove kritike autoritativnih stavova jugoslavenskih lingvista imaju i ličnu dimenziju: *Marginalijama o jeziku i oko njega* Mak Dizdar naglašava da on, kao bosanskohercegovački pjesnik, također ima pravo da govori i sudi o sudbini bosanskoga jezika.⁸

Značaj Dizdarovih promišljanja o bosanskom jeziku leži prije svega u teritorijalno-kulturološkom, a ne etničkom shvatanju njegovih temelja. U više navrata, on se referira na pojam bosanskog ili bosanskohercegovačkog *naroda* kojim su obuhvaćene sve ovdašnje vjerske ili nacionalne grupe. Nadalje, Dizdar insistira na presudnom značaju svjetonazora Bosanske crkve za nastanak srednjovjekovne bosanske kulture i književnosti, te određenim kulturološkim kontinuitetom između srednjovjekovne i osmanlijske Bosne. Ovakva koncepcija bosanskog jezika predstavlja jedan mogući temelj za inkorporaciju

8 U tom smislu, zanimljiva je izjava koju je Mak Dizdar dao u jednom intervjuu: “Ja sam se okretao ka riznici starog jezika ne samo da bih dao boju i miris potpunog svijeta, nego i da bih vratio vrijednost riječima koje su izgubljene u tami vremena. Takve riječi sačuvala je moja majka i one su najdragocjenija baština koju sam naslijedio. One su mi pomogle da shvatim i poruke urezane u kamenu... Pjesnik zato čini ogromne napore da stvori svoju, jednu sasvim novu riječ, koju će štedro pokloniti sutrašnjem danu. To i ja pokušavam, sa manje ili više uspjeha. Proces je mučan i sladak, kao da se u pijesku rijeke traži zrnce zlata, kao što se zbog tog zlata lako gine, umire se često i zbog riječi. U pjesmi *Slovo o slovu* pokušao sam dati svoj odnos prema riječi, upućujem zato čitaoca na nju kao na moj najautentičniji tekst...” (*Slovo Gorčina*, Stolac, 1981, str. 69). Za ovaj citat zahvaljujem se mr. Alenu Zečeviću.

njegove srednjovjekovne komponente, pogotovo s obzirom na činjenicu da je srednjovjekovna bosanska književnost obilježena nizom endemičnih karakteristika, poput značajnog prisustva elemenata narodnog govora.

Ipak, neophodno je još jednom naglasiti da sam Dizdar pojam bosanskog jezika ograničava na postmedijevalni period, nazivajući jezik kojim je pisana srednjovjekovna bosanska književnost *srpskohrvatskom recenzijom staroslavenskog jezika*. Imajući u vidu činjenicu da Dizdarovi *Stari bosanski tekstovi* predstavljaju jedan od prvih pokušaja sistematičnog izučavanja srednjovjekovne bosanske književnosti kao zasebne kategorije, kao i agresivnu dogmatičnost jugoslovenskih lingvista o kojoj Dizdar govorи u *Marginalijama o jeziku i oko njega*, njegova opreznost u pogledu naziva jezika srednjovjekovne bosanske književnosti je razumljiva. Osim toga, Dizdarovi eseistički tekstovi pokazuju da paradigma jedinstva jugoslovenske kulture kojom operira, kao i njegovi suštinski ljevičarski, socijalno orientirani stavovi, nisu tek posljedica političkog oportunizma, već predstavljaju odraz njegovih osnovnih ličnih i naučnih principa. Dizdarov eseistički rad na ovom polju, dakle, može biti shvaćen kao svjedočanstvo jedne prelazne, i u pogledu konačnoga ishoda neodređene faze između prihvatanja srpskohrvatskog konsenzusa i potpune lingvističke emancipacije bosanskog, odnosno bosanske varijente jedinstvenog južnoslavenskog jezika.

S obzirom na izrazitu *bosnocentričnost* – dalo bi se, možda, reći i *bosnopsativnost* – Dizdarevog eseističkog djela, postavlja se pitanje uloge *Kamenog spavača* unutar šireg projekta revitalizacije naslijeđa srednjovjekovne Bosne i afirmacije bosanskog jezika. *Bilješke i rječnik* koji prate *Kamenog spavača*, naime, sasvim jasno pokazuju da stihovi sadržani u ovoj knjizi ne mogu biti posmatrani tek kao puka umjetnost riječi bazirana na pjesnikovoj imaginaciji, već i kao pokušaj pružanja poetskog odgovora na konkretna historiografska i kulturnohistorijska pitanja o srednjovjekovnom bosanskom čovjeku i društvu. Sasvim je, dakle, moguće da *Kameni spavač*, analogno *Marginalijama o jeziku i oko njega*, predstavlja i svojevrstan krik protesta protiv totalitarne dominacije akademske historiografije nad tumačenjem prošlosti srednjovjekovne Bosne. Kao što to pokazuju i dva eseja o kojima je ovdje bilo govora, Dizdar je tu prošlost sasvim izvjesno doživljavao kao *heretičku* odnosno *bogumilsku*, bez obzira na drugačija pa i oprečna mišljenja Marka Vege i drugih historičara koji su se bavili ovom tematikom. Ni u kojem slučaju dakle ne može biti govora o nekoj tobožnjoj ideologizaciji Dizdareva djela u slučajevima u kojima naglasak tumačenja leži upravo na ovim aspektima njegove poezije.

Ovaj zaključak, naravno, ne znači da ne mogu postojati i uistinu ideologizirana tumačenja poezija *Kamenog spavača*. Jedna od kritičnih tačaka u tom smislu jeste i spomenuto pitanje ‘bosanskog duha’: iako je ova teza u određenom trenutku zaista mogla odigrati određenu emancipatorsku ulogu, njezino nekritičko preuzimanje u današnjem vremenu može je pretvoriti u suštu suprotnost, dakle upravo u sredstvo potiskivanja drugih i drugaćijih subalternih historijskih glasova. Još značajniji i opasniji iskorak u domen ideologije predstavlja bilo koja vrsta *etnizacije* Dizdareve ideje Bosne: iako on posebnu ulogu u očuvanju kontinuiteta bosanske srednjovjekovne kulture pripisuje bosanskim muslimanima, osnovni pojam kojim konzistentno operira jeste *narod Bosne i Hercegovine* ili *bosanski narod*. Jedino moguće političko tumačenje *Kamenog spavača* dakle jeste ono prema kojem on predstavlja snažan duhovni i kulturološki podstrek postojanju jedinstvene, savremenim jezikom rečeno multietničke Bosne i Hercegovine. Najbolji odgovor na moguće zloupotrebe ove ideje dao je sam Dizdar u pjesmi *Hiža u Milama*:

A ako li kto ta vrata kreposti
U sebeljublju svom
Nenadno
Zatvori

Neka se hiža djedovska do temelja
Sori i sruši
U mojoj
Duši

U obor čađavi neka se obori
Neka se u gar goli
I pepeo crni
Neka se
U veliko ništa
Neka se
Satvori

Neka se u njoj
Kao u satanskom logu
Izlegu skorpije i zmije

(Oprostite svi vi
koji ste kleti i prokleti
Na ovoj kletvi kletvenika

Ali hiža djedovska
Bez milog gosta i dosta
Hiža moja ni hiža tvoja
Nit hiža djedovska više nije)

(Dizdar 2008: 262-263)

LITERATURA:

- Anderson, Benedict (1983), *Imagined Communities: on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London
- Begić, Midhat (2008), “Epitafi kao osnova poezije”, u: M. Dizdar i S. Dizdar, ur., *Slovo o Maku*, 33-39, Fondacija “Mak Dizdar”, Sarajevo
- Blagojević, Slobodan (2008), “Mak Dizdar i bogumilstvo”, u: M. Dizdar i S. Dizdar, ur., *Slovo o Maku*, 105-123, Fondacija “Mak Dizdar”, Sarajevo
- Buturović, Amila (2002), *Stone speaker : medieval tombs, landscape, and nationhood in the poetry of Mak Dizdar*, Palgrave, New York: Basingstoke
- Dizdar, Mak (2008), *Slovo Makovo*, Fondacija “Mak Dizdar”, Sarajevo
- Dizdar, Mak (1970), “Marginalije o jeziku i oku njega”, *Život*, br. 11-12, Sarajevo
- Dizdar, Mak (1971), *Stari bosanski tekstovi*, Svjetlost, Sarajevo
- Duraković, Enes (1981). “Pjesničko djelo Maka Dizdara”, u: Dizdar, Mak. *Izabrana djela: Knjiga I*, 7-47, Svjetlost, Sarajevo
- Filipović, Muhamed (2008), “Bosanski duh u književnosti – šta je to?” u: M. Dizdar i S. Dizdar, ur., *Slovo o Maku*, 17-31, Fondacija “Mak Dizdar”, Sarajevo
- Kapidžić-Osmanagić, Hanifa (2008), “Bosanski srednji vijek u poeziji Maka Dizdara” u: M. Dizdar i S. Dizdar, ur., *Slovo o Maku*, 209-227, Fondacija “Mak Dizdar”, Sarajevo
- Kazaz, Enver (2008), “Zasnivanje makologije” u: M. Dizdar i S. Dizdar, ur., *Slovo o Maku*, 5-11, Fondacija “Mak Dizdar”, Sarajevo
- Moranjak-Bamburać, Nirman (2008), “Bosanski duh i aveti postmodernizma” u: M. Dizdar i S. Dizdar, ur., *Slovo o Maku*, 313-327, Fondacija “Mak Dizdar”, Sarajevo
- Solovjev, Aleksandar (1956), *Simbolika srednjovekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*, Istorjsko društvo BiH, Sarajevo
- Radojičić, Đorđe Sp. (1960), *Antologija stare srpske književnosti (XI-XVIII veka)*, Nolit, Beograd

Spivak, Gayatri Chakravorty (1988), “Subaltern Studies: Deconstructing Historiography” u: Guha, Ranajit i Spivak, Gayatri Chakravorty, ur., *Selected Subaltern Studies*, 3-31, Oxford University Press, New York

Veličković, Nenad (2015) “Čahurenje Maka” u: Dizdar, Mak, *Modra rijeka* (elektronsko izdanje), 143-180, Fondacija “Mak Dizdar”, Sarajevo

“BOSNIA, EXCUSE ME, THERE IS SUCH A LAND”: ON BOSNIA-CENTRISM IN THE POETIC AND SCHOLARLY WORK OF MAK DIZDAR

Summary

Although the crucial role of the Bogomil or neo-Manichaean understanding of the medieval Bosnian culture in the creation of Mak Dizdar’s *Stone Sleeper* is beyond doubt, there are very different and even opposed interpretations of the significance of this understanding for our evaluation of Dizdar’s poetry. On the one hand of this interpretative conflict are the so-called Bosnia-centric readings that, to a greater or lesser extent, correspond with Muhamed Filipović’s idea of the development of the *Bosnian spirit* in literature; on the other hand, there are several authors who have in part radically criticized this idea as an ideologization of Dizdar’s work. Relying on a post-structuralist approach to the *Stone Sleeper* developed in the scholarly work of Nirman Moranjak-Bamburać, this study aims to recognize the essentially emancipatory intentions of Filipović’s essay, but also points towards the potential dangers of further insistence on this paradigm. The second part of this study provides a detailed analysis of two of Dizdar’s essays dedicated to medieval Bosnian literature and contemporary Bosnian language, as well as a possible reading of the *Stone Sleeper* in relation to the ideas presented in these two essays.

Key words: Mak Dizdar, Bosnian language, medieval Bosnia, *Stone Sleeper*, Bogomilism

UDK: 821.161.1-32 : 791. 633 Bulgakov, M.
821.161.1. 09-32 : 792 Bulgakov, M.
Pregledni rad

Adijata IBRIŠIMOVIĆ-ŠABIĆ

PSEĆE SRCE MIHAILA BULGAKOVA U NARODNOM POZORIŠTU U SARAJEVU

KLJUČNE RIJEČI: *Mihail Bulgakov, „Pseće srce“, Narodno pozorište u Sarajevu, dramatizacija, inscenacija*

Na primjeru pripovijesti *Pseće srce* Mihaila Bulgakova i odziva na sarajevsku premijeru, problematika inscenacije klasične (ruske) proze u ovom radu posmatra se u svjetlu spoznaje da je strategija čitanja, a posebno scenskog čitanja – stvaralački proces, čija logika zavisi od mnogih komponenti u kojima se odigrava „događaj susreta“ teksta i čitatelja.

S obzirom na to da *Pseće srce*, sudeći prema pisanim izvorima, nije, bar na sarajevskoj sceni, našlo svoj adekvatan dramski oblik bez obzira na zanimljiv rediteljski koncept predstave, u radu se predstavljaju temeljni razlozi „režijske omaške“ i osvješćuje nužnost tzv. dubinskog čitanja proznog predloška kad su u pitanju djela ruske, odnosno svjetske književne klasike.

1.

Književost je, neosporno, mnogo dala teatru. Pod utjecajem književne proze, više nego dramskih tekstova, nastajale su, razvijale se i otkrivale nove dramske forme, nastajala su inovativna rediteljska rješenja. Proza je ta koja širi mogućnosti scenskog jezika, stimulira razvitak savremenih sredstava scenskog izraza. Prostorno-vremenska sloboda proznog pripovijedanja doprinosi bogaćenju postupaka režijske umjetnosti. Stavljujući na scenu prozu, poeziju, ili čak publicistiku, teatar širi vlastite mogućnosti obzorja vlastitih estetskih spoznaja.

Opća orientacija ocjenjivanja i vrednovanja odnosa teatra i pripovijednog, epskog teksta, danas se razilazi s klasičnim principima: dok je klasična tradicija insistirala na tome da svako djelo ima određeni smisao koji je autor ostvario u njemu te autorove intencije predstavljaju polaznu tačku za

interpretaciju, savremena „postklasična“ nauka zauzima stav da su reditelj i dramaturg aktivni stvaraoci – koautori. Što je aktivniji, odnosno kreativniji odnos prema romanu ili nekom drugom proznom djelu, što je aktivnije i kreativnije „prevodenje“ na jezik scene, predstava dobija na vrijednosti, postaje življa i iskrenija. Propitivanje saglasja s piščevom intencijom, međutim, još uvijek je legitimno u najvećem broju kritičkih tekstova o dramatizacijama, adaptacijama i inscenacijama, a klasična paradigma čitanja i danas, mada znatno rjeđe, ipak utječe na proces njihovog vrednovanja i ocjenjivanja. Filozofija postklasičnog čitanja, zapravo, samo je osvijestila odnos čitalac – tekst i dala pravo da se svaki pokušaj inscenacije smatra jedinstvenim, jer svaka epoha i svaka rediteljska individualnost traži novi događaj čitanja – interpretacije,¹ imajući, naravno, u vidu i svu kompleksnost one hermeneutičke „trihotomije“ o kojoj je pisao Eko (2001) u *Granicama tumačenja*.²

Savremena istraživanja utvrdila su da se odnos između literature i teatra zasniva na ključnom pitanju: treba li postaviti roman, odnosno prozno djelo i doslovno slijediti stil i misao autora, ili pak autora tumačiti i predstaviti kao savremenika i „igrati“ tekst onako kako on danas „zvuči“, odnosno zasniva se na jednom od tri principa interpretacije: razumijevanju, odnosno poimanju smisla (rus.: *smysloponimanie*), na stvaranju smisla (rus.: *smysloporoždenie*), i na predstavljanju smisla (rus.: *smyslopredstavlenie*). Jasno je da odgovor na postavljeno pitanje, kao i odabir jednog od ova tri principa interpretacije, stoji u tijesnoj vezi sa historijskim, socijalno-društvenim, ideološkim, kulturološkim i inim promjenama koje sa svoje strane utječu na „pomicanje“ granica značenja i smislova zahvaljujući različitim kontekstualiziranjima.³

1 Ruska akademска zajednica veliku pažnju posvećuje problemu inscenacija nacionalne klasične književnosti, u posljednje vrijeme naročito u svjetlu novih spoznaja ruske i zapadnoevropske književnoteorijske misli. (Usp.: Skorohod 2008).

2 Eko govori o tumačenju kao traganju za *intentio auctoris* (ono što je autor htio da kaže), tumačenju kao traganju za *intentio operis* (ono što tekst kazuje, neovisno od intencija svog autora) i tumačenju kao nametanju *intentio lectoris* (ono što primalac u tekstu nalazi u odnosu na vlastite sisteme označavanja i/ili u odnosu na vlastite želje, porive, nahodenja). Stoga u posljednjem slučaju Eko koristi riječ „nametanje“. (Usp.: Eko 2001: 22) Ova hermeneutička trijada o kojoj piše Eko mogla bi poslužiti kao plodna teorijska osnova za rasvjetljavanje odnosa klasični prozni tekst – scena, odnosa koji je uveliko uvjetovan historijskim, kulturnim i drugim kontekstima.

3 Polazeći od pitanja: Šta je zapravo inscenacija: zanat ili umjetnost? Je li Shakespeare bio dramaturg reditelj? Zašto poznati reditelji sve više, umjesto drama, na scenu postavljaju romane i pripovijesti? – kao i mnogih drugih, ruska teatrologinja Natalija Skorohod, preko postklasičnog razumijevanja čitanja, pokušava uspostaviti naučno i teorijski utemeljenu strategiju stvaranja i kritičkog vrednovanja inscenacije pripovijednog teksta u savremenom

Prema mišljenju ruskog i sovjetskog književnika i dramskog pisca, Aleksandra Krona (1979), postoje najmanje tri načina prijenosa proze na scenu, što odgovara navedenom teorijskom modelu o tri tipa interpretacije. Prvi, prema Kronu najznačajniji i najvredniji za teatar, čine predstave „po motivima“, tj. djela skoro samostalna, djela čiji je autor – zapravo dramaturg. Ovaj način se primjenjuje uglavnom kad je riječ o klasičnoj prozi, jer scenska ili filmska verzija skoro ništa ne mogu izmijeniti u reputaciji koju roman, odnosno klasično djelo već imaju. Možda je najbolji primjer takve jedne dramatizacije i adaptacije upravo drama *Mrtve duše* Mihaila Bulgakova, nastala prema Gogoljevom romanu poemu.

'Mrtve duše' se ne mogu dramatizovati. Primite to kao aksiomu od čoveka koji dobro zna to delo. Izvestili su me da postoji 160 dramatizacija. To možda i nije tačno, ali se u svakom slučaju 'Mrtve duše' ne mogu igrati.

(...) Posle dugih mučenja se ispostavilo ono što mi je već odavno poznato, a što je mnogima, nažalost, nepoznato: da bi se nešto igralo, potrebno je to nešto i napisati. Da budem kraći, morao sam da pišem ja (Bulgakov 1985: 33–34).

Gogoljeve *Mrtve duše*, „ne mogu se igrati“; Bulgakovljeve *Mrtve duše*, međutim, našem su pozorištu osigurale jednu od najuspješnijih predstava u historiji sarajevskog teatra.

Drugi način prijenosa proze na scenu čine, kako ih naziva Kron (1979), „scene iz romana“, tj. scensko čitanje skoro neprikosnovenog autorskog teksta, u kojem odabrane dijalogizirane epizode iz romana veže „priopovjedač“, odnosno figura „scenskog naratora“. Klasičan primjer ovakve postavke je prva izvedba *Braće Karamazovi* Dostojevskog u MHAT-u.

Na kraju, treći način ili pristup „prevođenju“ proze u dramu, najprijemljivniji, ali i najviše osuđivan u kritici: „obična“ inscenacija, kada se proza prenosi na scenu bez „smjene objektiva“ (usp.: Kron 1979), oduzimajući romanu puno, ne dajući pozorištu skoro ništa, jer takav način narušava kako prirodu teatra, tako i prirodu proze.

„Preparacija“ proze, kao zanatska prerada teksta za potrebe scene, karakteristična za tzv. dorediteljski teatar, sreće se nerijetko i danas. U takvom komadu, principi dramatizacije u suštini se svode na prijevod proze i narativnog, epskog diskursa u dijalošku formu, dok se principi inscenacije svode na

---

ruskom teatru, ispitujući, pored ostalog, i pitanja granica interpretacije, mogućnosti dramatizacije autorskog stila, savremenog pozorišnog čitanja klasične proze, uz primjere analiza na konkretnim primjerima. (Usp.: Skorohod 2010).

to da se reditelji orijentiraju na postojeće scenske stereotipe, ne pretendujući da prenesu sveukupnu složenost umjetničke strukture djela.

Periodične zaokrete pozorišta prema prozi u pojedinim historijskim periodima najjednostavnije je argumentirati nedostatkom dramskih tekstova.⁴ Međutim, ruski reditelj Tovstonogov, naprimjer, ne objašnjava ovu pojavu „reperstoarskom glađu“, već objektivnim zakonima razvitka scenskih formi, odnosno onim procesima koji se događaju u književnosti, filmskoj i općenito vizualnim umjetnostima, a koji utječu i na teatar, odnosno svojevrsnim približavanjem i uzajamnim utjecajem različitih vrsta umjetnosti i različitih žanrova. Skepsa, pak, koja postoji kad su u pitanju dramatizacije (i inscenacije), proistječe iz činjenice da su takve predstave nerijetko bile u znaku osiromašivanja zamisli pisca, jezik likova iz romana na sceni je bio „bez soli i života“, književni likovi doimali su se uglavnom jednostrano.

Bosanskohercegovačka i književna i teatrološka kritika od samih početaka vrlo je svjesna kompleksnosti ovog problema, kao i svih onih faktora koji utječu na (ne)uspjeh predstave koja na koncu treba da vodi računa i o tome da u svakom trenutku korespondira sa svojom publikom i društvenim njenim trenutkom, onim što bi se moglo nazvati „sada i ovdje“ gledatelja, premda kod nas, koliko mi je poznato, ne postoji studija koja bi pružala dublje naučne i teorijske uvide u fenomen inscenacije i njegovu historiju u bosanskohercegovačkim pozorištima.

U bosanskohercegovačkoj kritici Nazif Kusturica (2011: 107) donosi vrijedno zapažanje koje bi moglo poslužiti kao utemeljeno teorijsko polazište, kao sažeto označavanje prostora u kojem je moguće razmišljati o transponiranju

4 U knjizi *Pisci, mišljenja i razgovori*, Meša Selimović (1988: 362–363), naprimjer, piše: „Nedostatak originalnih dramskih tekstova prisiljava pozorišne lude da se priklanjuju dramatizaciji romana, što je po sebi nevolja, nasilno pretakanje jednog oblika u drugi, pa se mora računati s gubitkom i neizbjegnim kalom. Već samo skraćivanje nužno dovodi do odbacivanja velikih dijelova romana. Ako se još zna da dramatizator iz romana uzima ono što je za pisca najnebitnije, što je, zapravo, nužno zlo, da bi vezao pažnju gledalaca, a to je fabula, onda je očevidno koliko oštećenja roman pretrpi kad dođe na scenu. Ako se i desi da onaj što djelo dramatizuje ostavi neke solilokvije, unutrašnje monologe, lirske ili asocijativne pasaže, bez kojih se roman ne može ni zamisliti, na sceni su to obično najslabija mjestra, mrtva i nescenična. Scenske adaptacije mojih romana, čak one najbolje, po nečemu podsjećaju na njih, a po mnogo čemu se razlikuju (...) Piskator je deset godina, uz pomoć drugih pozorišnih ljudi, radio adaptaciju Tolstojevog romana ‘Rat i mir’. Napravio je zanimljiv eksperiment, ali je od ‘Rata i mira’ malo šta ostalo. Šta onda može ostati od mojih romana? Možda će neko, s pravom, postaviti pitanje: pa zašto romansijer dopušta dramatizaciju svojih romana? Odgovor je prilično jednostavan: roman živi svojim životom koji nikakva prerada ne može ugroziti, ako je dobar, a nikakva adaptacija ne može popraviti ako je loš.“

epskog hronotopa u dramsko „sada i ovdje“, u onim prostorima koje su već osvojili lirska i epska drama⁵, dok će Ljubica Ostojić (1995) fenomen inscenacije, odnosno „težnju teatra prema djelima velike literature“, u svom odzivu na predstavu *Nastasja Filipovna* u režiji Gradimira Gojera, prikazanu 1995. godine u Kamernom teatru 55, nazvati „paradoksalnim“:

Paradoksalno, jer u isti mah, i istim intenzitetom (teatar – A.I.Š.) ima tu neodoljivu potrebu da djelo vrhunske literature začara u vlastitu umjetnost i udahne joj upravo scenski život, a takođe posjeduje jednu svijest (i podsvijest) o svakovrsnim opasnostima takvog pothvata. A vrhunska literatura se, ad infinitum, opire prevodenju na scenski jezik, brojni primjeri govore o tome, dakako oni iz teatarske prakse. I zato treba imati dostatne hrabrosti i jake argumente da bi se rečeni otpor savladao i stvorilo djelo teatarske umjetnosti adekvatno takvom literarnom predlošku. Ali to je već klasični problem u teatrološkom poglavljiju dramske adaptacije literature.

U povodu premijere predstave *Pseće srce* u sarajevskom Narodnom pozorištu koja je održana 22. 10. 1983. godine, *Večernje novosti* iz Beograda prenijele su riječi reditelja Žarka Petana koji je izjavio da se „striktno držao Bulgakovljeve novele“, jer su „satirički kvaliteti dela trajno vredni i aktuelni i u naše vreme.“ (I. J. 1983)⁶

Satira s jedne strane gradi prepoznatljive realne okolnosti, otkriva realne nedostatke i proturječnosti životnih pojava, dok, s druge strane, snažni protest i negodovanje protiv deformiranih odnosa i negativnih društvenih pojava uvjetuju umjetničko preoblikovanje iste te stvarnosti putem narušavanja njenih proporcija, ismijavanjem i oslikavanjem negativnosti u grotesknoj formi s ciljem naglašavanja njihove nakaradnosti ili absurdnosti. Saltikov-Šcedrin je uočio da satira „cvjeta“ posebno u periodima „smjene paradigmi“, tranzicije i borbe novog i starog u životnim procesima, u periodima raznovrsnih ljudskih

5 U svojoj studiji o Fjodoru Dostojevskom i Meši Selimoviću, istražujući polifoniju romana Meše Selimovića u poredbi sa ruskim piscem, Kusturica (2011) navodi vrijedna zapažanja o podudarnosti mišljenja dvojice autora, između ostalog i o pitanjima inscenacije. Komentirajući Selimovićeve navode, Kusturica (2011: 107) zapaža da „/r/edukcija epskog vremena i prostora romana na dramsko vrijeme i prostor (...) u poredbenom odnosu između romana i njegove inscenacije vrijednosno neminovno ide na štetu inscenacije“, dodajući da, ako i nije moguće „pretvaranje epskog principa u dramski i obrnuto“, ipak jeste moguće „određeno doziranje u onom smislu u kome je moguća epska, odnosno lirska drama“.

6 I sarajevske *Večernje novine* od 21. 10. 1983. godine, u tekstu pod nazivom „Čovjek i pas“, izvještavaju da je riječ o djelu „koje posljednjih godina doživljava pravu renesansu u jugoslovenskim pozorištima.“ (usp. Ž. B. 1983)

bestijarija. U Bulgakovljevoj priči postoji svakako oštra satira na vrijeme u kojem je živio, postoje i elementi fantastike koji ovu priču vežu za Gogoljevo naslijede, kao i za književne mefistofelske preobrazbe, samo što u XX vijeku – a to je vrijeme u kojem se odvija sije Bulgakovljeve priče, u još jednom susretu sa „pasijim vremenom“ – nije više do kraja jasno ko je Mefistofel a ko Faust.

Pseće srce – gorko komična i groteskno satirična priča u kojoj se prepliću fantastično, mistično i realno pripovijeda o naučnom poduhvatu doktora Filipa Filipovića Preobraženskog i njegovog pomoćnika doktora Ivana Arnoldovića Bormentala, opisujući „napor humaniziranja i evolucije“ čovjeka / čovječanstva putem medicinskog zahvata presađivanja ljudske hipofize (čovjeka „latalice“, pijanice Klima Čugunkina) psu latalici – Šariku, u vremenu svekolikih mahinacija, prevara, metamorfoza, tortura i straha, vremenu životinjskih nagona za opstankom. Pitanja kao što su: šta je ova žudnja čovjeka za promjenom svijeta, kada i kako niče, koje i kakve su posljedice ljudskih intervencija na prirodnji tok stvari te mogu li se predvidjeti moguće posljedice, na osebujan način postavlja ova priča, otkrivajući zakon dijalektike, jedinstva i borbe suprotnosti u svakoj životnoj pojavi.

Vrijednost pripovijesti *Pseće srce*, kao što se može naslutiti, ne ograničava se samo satirom. Psihološka vjerodostojnost u karakterizaciji junaka prepliće se s filozofskim autorovim pogledima i principima, a takav „razgranat“ narativni tekst čiji smislovi leže koliko u strukturi priče (tok svijesti psa, smjena perspektiva, različiti naratori, dnevničke zabilješke, cikličnost), toliko i u pomno odabranim detaljima i ironijskom jezičnom modusu, naravno, ne podaje se jednostavno ni pojmovnoj analizi, kamoli „prevođenju“ u drugi medij, što potvrđuju i kritički odzivi na sarajevsku predstavu.

Namjera da se teatralizira proza značajnog dramskog pisca podrazumijeva jednu vrstu odvažnosti – piše Dževad Karahasan (1983) u svom tekstu u povodu premijere - jer konotira bar slutnju dramatizatora da uvida dramske mogućnosti sijeza koje su dramskom piscu promakle: ako je Mihail Bulgakov od fabulativnog materijala za Pseće srce konstruirao prozni sije, jedino uvjerenje da je Bulgakov previdio dramske mogućnosti tog materijala može navesti na dramatiziranje njegove novele.⁷

---

⁷ „Naravno, bilo bi maliciozno pomisliti da je Žarko Petan, u trenutku odluke da se poduhvati dramatizacije te novele, vjerovao da može napraviti dramu od fabulativnog materijala od kojega je Bulgakov napravio prstenasto komponiranu novelu i ovdje se zaista i ne želi predložiti takvo tumačenje njegove namjere pošto je, uostalom, Bulgakov dovoljno značajan pisac da je i njegova proza teatru i te kako potrebna.“ (Karahasan 1983)

Karahasan (1983) će zabilježiti da i pored „vjernog dramatiziranja sva-ke epizode, duhovitog i vještog dijalogiziranja svakog odnosa i svakog prizora“ priče, ovi elementi ipak „nisu rezultirali dramskim sižeom i predstava je, unatoč nesumnjivoj Petanovoj vještini, ostala teatralizirana novela, odnosno pripovijedanje teatarskim prizorima.“ Karahasanovo mišljenje potvrđuje Bulgakovljevu (1985) misao: „da bi se nešto igralo, potrebno je to nešto i napisati.“

Očigledno svjestan ovih činjenica, Petan je pokušao 'tehničkim sredstvima' u predstavi stvoriti nekakvu 'središnju liniju napetosti', time što će suprotstaviti dva oblika teatarskog mišljenja (uslovno bi se moglo reći Stanislavskog i Mejerholda, psihološki realizam i konstruktivizam), dva doživljaja teatra što podrazumijeva i dva doživljaja svijeta. (Karahasan 1983)

Na koncu, piše Karahasan, „ostaje dojam da je ova 'središnja linija napetosti' zapravo linija razgraničenja koja jasno razdvaja dva disocirana i međusobno nespojiva plana predstave.“⁸

I Safet Plakalo (1983) će u svom odzivu na predstavu obratiti pažnju na ovaj koncept sučeljavanja dviju „oprečnih“ pozorišnih poetika, nazivajući ovaj postupak „omaškom režijske dramaturgije“.

Odzivi svjedoče o dobrom poznавanju samog teksta priče, jer Bulgakov zaista polazi od suprotstavljenosti i sučeljavanja opozitnih parova, pokazujući izvore i proces konflikta (proces preobrazbe psa Šarika (Šarova u prijevodu na srpskohrvatski jezik) u „spodobu“ Šarikova (Šarovljeva u prijevodu), sukob Šarikova i profesora Preobraženskog, sukob doktora i predstavnika proleta-rijata Švondera i kućnog savjeta), stvarajući na taj način temeljne opozicije haos – red, pakao – raj, životinja – čovjek, revolucija – evolucija, socijum – individua, realno – fantastično. U svakom od članova ovih opozicija, međutim, Bulgakov uspijeva sačuvati proturječnost koju pojavi u sebi već nosi po prirodi stvari, pronalazeći i otkrivajući ono što spaja, objedinjuje ili čak izjednačava suprotstavljenje opreke, ostvarujući dijalektičko jedinstvo suprotnosti. Režijski koncept koji bi krenuo od razdvajanja i opreka između dva svijeta s

8 „Drugim riječima, čitav 'konstruktivistički plan' predstave ne može se shvatiti nikako drugačije nego kao duhovita aluzija na Bulgakovljevo vrijeme i sudbinu (kao i listovi, koje glumci na kraju bacaju u gledalište, sa rečenicama koje bi trebale biti Bulgakovljev credo, kao što je 'Rukopisi ne gore', 'Ja sam literata a ne političar' i sl.), pokušaj da se dramatika ostvari suprotstavljanjem novele i njenog autora epohi kojoj su suvremeni. Duhovit, kultiviran pokušaj i sigurno znalački realizirana aluzija, ali ništa više jer čitav taj plan u okviru predstave naprosto ne funkcioniра, jer se s njezinim konstituirajućim elementima povezuje tek posredno.“ (Karahasan 1983)

postavljenom strogom granicom između njih (kakav je prema pisanim izvorima bio koncept sarajevske predstave), ali koji bi dalje nastojao postići ovo jedinstvo suprotnosti svakako bi više odgovarao Bulgakovljevoj noveli. Režijsko čitanje vlastite dramatizacije reditelja Petana, po ocjeni kritičara, bilo je „više referenca na oprečne postupke Stanislavskog i Mejerholda i kao takvo eksperiment radi eksperimenta nego svrshishodan rediteljski koncept.“ (Plakalo 1983)

Eksperiment Preobraženskog da od životinje napravi čovjeka nije uspio, a na ključno pitanje – zašto? – nije moguće ponuditi jednostavan i jednoznačan odgovor. Jedno od mogućih objašnjenja ponudila je dramatizacija reditelja Petana, koju je dramaturginja Kreho sažeto iskazala na sljedeći način: „No očito je mnogo lakše poživinčiti humano biće nego humanizovati zvijer“ (Kreho 1983).

Da, kao što je mnogo lakše pristati na kompromis. Naime, u Bulgakovljevoj noveli, Preobraženski u cilju „zaštite svog vlastitog integriteta“ i života na koji je navikao, čini kompromise: on radi za „elitu“ nove vlasti, „vraćajući mladost“ njenim predstavnicima,⁹ zadobijajući na taj način privilegije i relativnu samostalnost. Suprotstaviti se otvoreno toj eliti, značilo bi, i to siže potvrđuje, lišiti se ne samo udobnosti velikog stana, mogućnosti nesmetanog rada u privatnoj ordinaciji, već riskirati život. I po nečemu u tom izboru koji pravi, Filip Filipovič podsjeća na „čovjekopsa“ kojeg je „stvorio“ – na Poligrafa (treba li reći – detektora laži) Poligrafoviča Šarikova, što sugerira ovo identično, ali kod Šarikova sniženo – travestirano i parodirano ponavljanje imena u patronimu. Odraz u ogledalu. Filip Filipovič i Poligraf Poligrafovič dva su pola iste pojave.

U odzivima na sarajevsku predstavu bilo je istaknuto upravo „stilsko nijansiranje likova“, koje je kritika smatrala opravdanim i utemeljenim u likovima Bulgakovljeve novele,¹⁰ odnosno u rediteljskom konceptu predstave, s

9 Epizode sa posjetama “anonimnih” pacijenata doktoru Preobraženskom, koji skupo plaćaju njegove usluge, oblik su travestije koja na samom početku novele unosi raskorak između forme i sadržine života profesora, raskol koji se iz perspektive psa Šarika (Šarova) komentira na sljedeći način: „Ovo je nemoralan stan (...) ali baš mi je u njemu lepo!“ (Bulgakov 1985: 280).

10 „(...) potpuno je opravdano Petanovo stilsko nijansiranje likova, jer se u tom smislu Bulgakovljevi ‘junaci’ i nude. Uroš Kravljča je tako izgradio Preobraženskog na stanovitoj pseudogroteskoj liniji, reducirajući dosta uspješno svoju poslovično žestoku vokaciju do prijemčive saobraženosti s ovim likom za šta je često (ali ne stalno) imao i figuralno pokriće. Vrsni komik Boro Stjepanović (pas Šarov, odnosno građanin Šarovljev) uradio je svoj dio posla s posebnim nadahnućem vodeći minuciozno računa o svakoj gesti, posebno mimici, u nas često zapostavljenom (ili zaboravljenom) glumačkom sredstvu“, zabilježio je Plakalo (1983), dodavši da se u sarajevskoj predstavi istakao i Aleksandar Đuverović kao

posebnim pohvalama i komplimentima za tumačenje uloge Šarova / Šarovljeva u interpretaciji Bore Stjepanovića koji je, po riječima kritike, stvorio opravdanje za sarajevsku scensku interpretaciju ruskog klasika.¹¹

Sarajevska kritika obratila je, dakle, pažnju na specifično „dvojništvo“, dvostrukost i raskol glavnih likova, dotičući se temelja iz kojeg potječu i uvjeta koji uvjetuju takav raskol bića, u Bulgakova dovedeno do krajnjih granica – do grotesknog preobražaja psa u „ne-čovjeka“.

(...) u *Psećem srcu* Bulgakov ... iznosi osebujnom ironičnom fantastikom svoja opažanja svekolikih devijacija mladog sovjetskog društva sluteći 'pasije vrijeme' nadolazećeg staljinističkog doba – zabilježio je Safet Plakalo (1983). Kroz aktivitet profesora Preobraženskog, koji je prije Frankenštajn, nego 'groteskni Faust Bulgakovljeva vremena', varira naravi vječnog po sudsbi uporedenog tandema – čovjeka i psa. Za razliku od Frankenštajna, koji je sinonim zazivanja elementarnog pojedinačnog straha, Preobraženski i njegova ljudsko-pseća spodoba Šarovljev su emanacija socijalnog straha koji sobom nosi svako dehumanizirano vrijeme.

Kakav humanizam očekivati, ako su postulati na kojima svijet počiva „iščašeni“ i poremećeni od samog početka, zasnovani na vladavini jačeg, na strahu i ropskim odnosima koje strah proizvodi? Čovjek mami psa „kobasicom“, hrani ga i njeguje da bi bio zdrav zarad „eksperimenta“ kojeg kani izvršiti, dok pas, „prodaje dušu“ za dobar zalogaj i topli kutak.

Na koncu, treba istaći također da svojevrsno ciklično zatvaranje novele, povratak na početnu poziciju, u Bulgakovljevoj priči, ipak, ne ostavlja dojam „povratka na normalu“, bez obzira na finalno, naizgled konačno, uspostavljanje ponovnog reda poslije svekolikog haosa koji je donijela pojava „bestije“, „laboratorijskog stvorenja“ Šarikova. Unutrašnji svjetovi su potpuno poremećeni i uzdrmani od samog početka priče, ali se tek u kontekstu finalnih scena otkriva „poremećenost“ likova u procesima u kojima čovjek malo-pomalo

---

Bormental, dok su drugu glumci bili „ujednačeni i disciplinirani izvršavajući svoje šarolike glumačke zadaće.“

11 „Zanimljiv spoj elemenata psihološkog realizma i namjerno naglašene karikaturalnosti ostvario je u svojoj igri Boro Stjepanović (Šarov, odnosno građanin Šarov (sic!)), koji je znao nizom detalja izgraditi 'nadrealistički' lik bivšeg psa i sadašnjeg čovjeka bez ijedne direktnе aluzije (bez 'oponašanja psa'), koji je mogao izvanredno odigranom etidom za trpezarijskim stolom (kad ga prisiljavaju da se prijelu koristi priborom) stvoriti istinsku dramsku napetost sa velikim komičkim materijalom (i učinkom), koji je, najkraće rečeno, potpuno opravdao predstavu i stvorio joj razlog (koji, bez Stjepanovića, zaista ne bi imala, unatoč nesumnjivom znanju, kulturi i trudu koji stoje iza nje).“ (Karahanian 1983)

gubi samog sebe, bivajući istovremeno uvjeren u istinitost i pravednost svojih pozicija i postupaka. Ni profesor Preobraženski, ni pas Šarik, ni građanin Šarikov, ni predstavnici kućnog savjeta sa Švonderom na čelu, pa ni profesorovi pacijenti ni jednog trenutka ne sumnjaju u pravednost svojih zahtjeva i ispravnost pozicija koje zastupaju.

Stari svijet se srušio. Na njegovim ruinama sada niče nova gogoljijada, „sovjetska đavolijada“, svijet konstantnih preobražaja u prinudnim, dobrovoljnim ili nesvjesnim „kupoprodajama duša“, u razlaganjima čovjeka na strogo određene životne uloge i pozicije u kojima se postepeno gubi humani ljudski lik, u Bulgakovljevoj priči stoga i predstavljen upravo detektorom laži, „ljuštrom“, humanoidnim obličjem Poligrafa Poligrafovića – krajnje tačke dehumanizirajućih procesa. Ljudi se navikavaju na ponuđene sisteme odnosa koji se prezentiraju kao normalni pa se stoga doživljavaju kao prirodni, koliko god fantastične i devijantne oblike poprimali, a to su prostori za realizaciju gogoljevskih postupaka – za realističnu grotesku, koju je Bulgakov u *Majstoru i Margariti* doveo skoro do vrhunca.

Narativno i epsko ne pronalaze tako jednostavno put za život na sceni. Možda je umjesno na ovom mjestu prisjetiti se još jednom čuvenog pisma Fjodora Dostojevskog, upućenog izvjesnoj kneginjici V. D. Obolenskoj, u kojem je ruski klasik praktično dao svoj savjet dramaturzima, savjet koji, čini se, tek u današnje vrijeme postklasične paradigmе dobija adekvatno teorijsko obrazloženje.

Upozoravajući da pokušaji dramatizacija njegovih romana „gotovo nikad nisu uspevali, bar ne potpuno“, jer „/p/ostoji nekakva tajna u umetnosti zbog koje se epska forma skoro nikada ne može pretočiti u dramsku“, Dostojevski (1983) piše kako vjeruje „da za različite oblike umetnosti postoje i odgovarajuće poetske misli, tako da jedna misao ne može nikada biti iskazana u obliku koji joj ne odgovara. (...) Druga će stvar biti, – stoji u nastavku pisma, „ako Vi što je moguće više preradite i izmenite roman i zadržite samo neku njegovu epizodu koju biste preradili u dramu ili pak, pošto uzmete osnovnu misao, potpuno izmenite siže (1983: 220–221).

Razumijevajući i osjećajući duboko prirodu umjetničkog i estetskog, Dostojevski u citiranom pismu predlaže, dakle, da se odabrana scena ili epi-zoda iz romana preradi u dramu, odnosno, kao što je i Bulgakov istakao, da se, „lomeći“ siže, preoblikujući narativno u dramsko, napiše ono što bi trebaloigrati. Drugim riječima: dramaturg treba pisati vlastito djelo u skladu sa zakonima datog žanra.

U ruskoj književnosti Čehovu je ipak pošlo za rukom da epski princip pretoči u okvire svoje lirske drame, odakle i potječu nevolje što ih pozorišta imaju sa postavkom ovih komada na sceni, ali je ipak riječ o drami. Misao Kusturice o mogućnostima reduciranja epskog principa zapravo pogoda u najosjetljivije mjesto „prokletog pitanja“ i objašnjava zašto teatrolozi i reditelji insistiraju na tome da se inscenacija posmatra kao samostalno djelo u okvirima vlastite umjetnosti, koje podliježe drugačijoj skali estetskog vrednovanja, nastojeći pokazati da ocjene tipa „ovo nije Gogolj“ ili „to nije Bulgakov“ ne pomažu u pokušajima rasvjetljavanja problema.

Dramatizacije koje predstavljaju samostalna dramska djela „po motivima“, premda, kako pozorišna praksa pokazuje, izuzetno rijetke, uvijek su u znaku bogaćenja i širenja mogućnosti teatra i scenske umjetnosti, a to je dovoljno opravdanje i razlog što pozorište ne odustaje od umjetnosti riječi. Svaki pa i najpažljiviji prijenos na scenu prozognog djela neizbjježno je povezan s gubicima i, tek ponekad, biva kompenziran značajnim umjetničkim otkrićima.

LITERATURA

- Bulgakov, Mihail Afansjevič (1985), *Dela u osam knjiga. Pisma. Sedma knjiga*, priređili: Milivoje Jovanović i Milan Čolić, Milorad Đurić i Tanja Kragujević, ur., Narodna knjiga, Beograd
- Dostojevski, Fjodor Mihajlovič (1983), *Odabana pisma II*, reprint jubilarnog izdanja povodom stogodišnjice smrti Dostojevskog u redakciji Milosava Babovića i Petra Mitropana, Branislav Milošević i Dušan Papadopolos, ur., Vera Vuletić, prev., pisma br. 210 do 214 Mila Stojnić, prev. Rad, Beograd
- Eko, Umberto (2001), *Granice tumačenja*. Prevela sa italijanskog Milana Piletić, Paideia, Beograd
- I., J. (1983), „Sarajevo. Tri premijere”, *Večernje novosti* od 22. 10. 1983. godine, Beograd. Arhiva Narodnog pozorišta, Sarajevo
- Karahasan, Dževad (1983), „Teatralizirana novela. *Pseće srce* Mihaila Bulgakova u dramatizaciji i režiji Žarka Petana i izvođenju Narodnog pozorišta iz Sarajeva“, Teatar i kritika, *Oslobodenje* od 15. 11. 1983. godine. Arhiva Narodnog pozorišta, Sarajevo
- Kreho, Zehra (1983), Afiša premijere. Arhiva Narodnog pozorišta, Sarajevo
- Kron, Aleksandr Aleksandrovič (1979), „Smena obektiva“. Dostupno na: http://www.modernlib.ru/books/kron_aleksandr_aleksandrovich/smena_obektiva/read_1/
- Kusturica, Nazif (2011), *Doticaji i suočenja III*, Slavistički komitet, Sarajevo

- Ostojić, Ljubica (1995), „Klasični problem“, *Oslobodenje* od 10. 2. 1995. godine. Dostupno na: <http://www.idoconline.info:80/digitalarchive/public/index.cfm?function=serve&elementid=510388>
- Plakalo, Safet (1983), „Sluteći ‘pasije vrijeme’“, *Večernje novine* od 24. 10. 1983. godine, rubrika „Perom kritike“, Arhiva Narodnog pozorišta, Sarajevo
- Selimović, Meša (1988), *Pisci, mišljenja i razgovori. Eseji, članci, polemike, intervjuji*. Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd
- Skorohod, Natal'ja Stepanovna (2008), *Problemy teatral'nogo pročtenija prozy*, doktorska teza, Moskva. Obrazloženje, odnosno autoreferat doktorske radnje sa navedenom literaturom. Dostupno na: http://gitis.net/rus/postgraduate/notices/skorokhod_auto.shtml
- Skorohod, Natal'ja Stepanovna (2010), *Kak inscenirovat' prozu. Proza na russkoj scene. Istorija, teorija, praktika*. Dostupno na: <http://biblioteka.portal-etud.ru/book/n-skorokhod-kak-instsenirovat-prozu-proza-na-russkoi-stsene-istoriya-praktika>
- Ž., B. (1983), „Sutra premijera u sarajevskom Narodnom pozorištu. Čovjek i pas“, *Večernje novine* od 21. 10. 1983. godine, Sarajevo. Arhiva Narodnog pozorišta, Sarajevo

MIKHAIL BULGAKOV'S *HEART OF A DOG* AT THE SARAJEVO NATIONAL THEATRE

Summary

Using the theatrical setting of Mikhail Bulgakov's *Heart of a Dog* as an example, and adding to it the analysis of the response to its premiered performance, this paper explores the problem of stage setting for classical (Russian) prose, while considering the cognition of reading strategy – especially theatrical reading strategy – being a creative process. In addition, this analysis deals with the logic behind this process since it is dependent upon the many components which embody the “event of the meeting” between the text and the reader. The *Heart of a Dog* has not, according to the written sources, at least not at Sarajevo's theatres, found an adequate dramatic form, regardless of the interesting directorial concept of the play. This paper presents the reader with inherent reasons to the directorial lapse, at the same time elucidating the necessity of a thorough reading of prose when considering the theatrical settings of both Russian classical literature and world classical literature.

Keywords: Mikhail Bulgakov, *Heart of a Dog*, Sarajevo National Theatre, dramatization, stage setting

GOSTUJUĆI RAD

Ksenija AYKUT

ZNAČAJ UMETNIČKE PORODICE EJUBOGLU U OČUVANJU TURSKE TRADICIJE ŠTAMPANJA TEKSTILA

KLJUČNE REČI: *umetnost štampanja tekstila, porodica Ejuboglu, turski folklor*

Poznati turski pesnik Republikanskog perioda i afirmisani akademski slikar, jedan od osnivača likovne "D grupe", Bedri Rahmi Ejuboglu (Bedri Rahmi Eyüboğlu, 1913–1975), tokom svoje svestrane umetničke karijere permanentno i krajnje dosledno se zalagao za uvođenje folklornih motiva u poeziju i slikarstvo. U svoje bogato pesničko delo utkao je gotovo sve folklorne forme, a u raznovrsnom slikarskom opusu koristio je elemente bogatog turskog narodnog stvaralaštva kombinovanog sa zapadnim tehnikama. Iako njegova celokupna stvaralačka delatnost odiše željom za predstavljanjem folklornog nasleđa na umetnički način, ova tendencija je u njegovom stvaralaštvu dospila vrhunac u posebnoj pažnji koju je posvetio radu vezanom za narodnu umetnost štampanja tkanine. Svoje divljenje prema narodnom umeću otiskivanja motiva na tekstilu opevao je u pesmi pod nazivom "Ep o marami" (Yazma Destani). Vanredno oduševljenje koje je gajio prema tradiciji izrade dezena tehnikom oslikavanja i štampanja tkanine (yazmacılık), preneo je na ostale članove svoje velike umetničke porodice. zajedno sa svojom suprugom, takođe slikarkom, Eren Ejuboglu (Eren Eyüboğlu, 1907–1988), radio je na izradi dezena uvodeći nove motive čime je doprineo specifičnom izrazu i interpretaciji umetnosti štamparstva. Njihov sin Mehmet Ejuboglu (Mehmet Eyüboğlu, 1939–2009) koji je poput svog oca bio zaljubljenik u štamparstvo, sve do kraja svog životnog veka radio je na njegovom oživljavanju unapredivši ga pomoću nove tehnike rezbarenja (oyma) na kalupima za otiskivanje. Nakon njegove smrti tradiciju štamparstva nastavila je njegova supruga Hjudžet Ejuboglu (Hughette Bouffard Eyüboğlu, 1940–) koja je zasluzna za dalji razvoj i ponovnu afirmaciju umetnosti štampanja tekstila, kako u zemlji tako i u inostranstvu. U aktivnosti ove izuzetno vredne porodične manufakture danas su uključeni i njihovi sin i snaha Rahmi i Sibel Ejuboglu. Porodica Ejuboglu se svojim radovima,

različitim manifestacijama i izložbama koje organizuje odlučno bori da održi i sačuva od zaborava ovu narodnu umetnost kojoj preti opasnost od izumiranja. Ona svojim marljivim zalaganjem na ovom polju omogućuje uspešnu popularizaciju ovog specifičnog izraza turske tradicionalne umetnosti trudeći se da obezbedi njen opstanak uprkos eri napredne tehnologije i obilju industrijskih proizvoda nastalih serijskom izradom, koji prete da u drugi plan potisnu ručno izrađena dela od kojih svako ponaosob odiše narodnim duhom i tradicijom i prenosi priču staru vekovima.

1. ISTORIJAT ŠTAMPANJA TEKSTILA

Štampanje tkanine je jedna od najstarijih tradicionalnih umetnosti ručnog rada u Anadoliji.

Pojam *yazmacılık* "štampanje" (tkanine, tekstila) odnosi se na umetnost izrade dezena na tkanini, ručno ili pomoću drvenih kalupa. *Yazma* predstavlja tkaninu, uglavnom pamučnu, nešto ređe svilenu, ukrašenu četkicom ili motivom otisnutim sa kalupa. To je štampani tekstil odnosno štampana tkanina. Ovaj pojam nastao je od turskog glagola *yazmak* "pisati, ispisivati" i u različitim izvorima je usvojen kao naziv za ovu tradicionalnu umetnost. (Arseven 1975: 2230; *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu*, 1998: 266)

U *Rečniku turskog odevanja, nošnje i ukrašavanja* iz 1967. godine, štampanje tkanine se definiše kao "iscrtavanje motiva tehnikom otiskivanja na beloj tkanoj podlozi" (Koçu 1967: 25). Umetnik koji se bavi oslikavanjem tkanine navedenim tehnikama naziva se *yazmacı*.

Pisani izvori na temu oslikavanja tkanine i sprovedena arheološka istraživanja ukazuju na to da se preteče tehnike štampanja u primitivnoj formi u obliku jednostavnih pečata i delova drveta mogu naći još u paleolitu i bronzanom dobu.

Iako nije tačno utvrđeno gde se prvi put koristila tehnika otiskivanja, poznato je da je još u Mesopotamiji postojalo otiskivanje drvenim kalupima na glini, a da se u Kini tkanina otiskivala drvenim kalupima u obliku pečata.

Na prostoru Anadolije ovu tehniku su prvi koristili Hetiti. Među artefaktima koji su prilikom iskopavanja 1964. godine pronađeni na lokalitetima Čatal Hojuk (*Çatal Höyük*) i Hadžilar (*Hacilar*), engleski arheolog Džeјms Melart je utvrdio da veliki broj kalupa od pečene gline, u obliku pečata, datira iz perioda 7000 godina p.n.e. kao i da su oni pripadali hetitskoj civilizaciji (Mellaart 1976: 262–263). Hetiti, čija je civilizacija predstavljala svojevrstan most između kultura na tlu Anadolije, za oslikavanje tkanina koristili su kalupe u obliku spirale, meandra i cveta sa četiri lista.

Ovi pečati, kao i staroegipatski *skarabej* (kamenje sa figurama i simbola lima koje se koristilo kao pečat) predstavljaju rane forme oslikavanja tkanine kalupima. U ovu grupu spadaju i asirski kameni cilindri, kao i bronzani i glijenii pečati koji pripadaju grčkoj i rimskej epohi.

Za proučavanje nastanka i razvoja štampanja tekstila značajna su i arheološka iskopavanja sprovedena 1894. godine u severnom Egiptu, kada su pronađeni značajni primerci bojenog tekstila za koje istraživač Fore smatra da potiču iz 4. veka (Forrer 1898). U istraživačkom smislu, ovom prilikom su dobijeni dragoceni podaci o dezeniranju tekstila u antičkom dobu gde se jasno vidi da je konačni izgled dezena dobijen otiskivanjem kalupima u obliku okruglih pečata.

Dezeniranje tkanine otiskivanjem kalupima, ali i bojenje odeće uz pomoć četkice sreće se u Egiptu za vreme vladavine Abasida (750–1258) i Fatimida (910–1171), o čemu svedoče primerci izloženi u Kairskom muzeju.

Štampanje tekstila je tradicionalno zastupljeno na istoku gde je i nastalo. Stoga se na tkaninama mogu videti međusobni uticaji, i to posebno u korišćenim dezenima. Zapaža se da je kineski štampani tekstil najviše uticao na turski, pre svega u načinu korišćenja, zatim kao aksesoar, ali i u izradi različitih ukrasnih predmeta (Kaya 1998: 35). Indija je jedno vreme bila pod direktnim uticajem Kine posle mongolskih osvajanja, koristeći dezene biljaka i voća. Kasnije se usavršavala i prihvatala specifičan način izraza prikazujući simbole i scene iz života bogova. Iranska tkanina je specifična po izuzetno bogatoj dekoraciji gde se uglavnom ne ostavlja prazan prostor na tkanini, već je ona, takoreći, u celini obojena.

Na ostrvu Java neguje se batik tehnika štampanja voskom. Ova tehnika korišćenja zaštitnog sredstva karakteristika je istočnog štamparstva u Indoneziji, Indiji, Centralnoj Aziji i starom Egiptu.

Štampanje na tekstuili bilo je zastupljeno i u civilizaciji Inka. Na primerima koji se čuvaju u muzejima u Nemačkoj, uglavnom su prikazani motivi žetve, drveća i plodova.

Najstariji primerak štampanja tkanine uz korišćenje rezervnog zaštitnog sredstva na evropskom kontinentu bila je ručno štampana tkanina sa belim dezenom na svetlo-plavoj podlozi, pronađena u grobu episkopa iz Arla u 6. veku (Kaya 1998: 16).

Posle ovog perioda u evropskom štampanju tkanine dolazi do stagnacije. Štampanje u Evropi, ali sada tehnikom drvenih kalupa oživljava u oblasti oko reke Ren u 11. i 12. veku. U naseljima na ovom trgovackom putu štampani tekstil je bio veoma popularan. Posebno se zapaža da se u lokalnim manastirima

za unutrašnju dekoraciju koristila tkanina štampana drvenim kalupima. Na prvim pronađenim primercima tkanina jasno se vidi uticaj istoka, kako u kompoziciji, tako i u dezenima na kojima preovlađuju floralni motivi, motivi voća i ptica. Tek kasnije, evropsko štampanje tekstila pronalazi svoj identitet, iako je i dalje prisutna blaga nota orijentalnih simbola.

Otiskivanje tkanina štampom koju čine crteži u nizu, omogućilo je da se kalupi koji su se prvobitno koristili za ukrašavanje tkanine, počnu upotrebljavati za štampanje knjiga, sve do 1450. godine kada je Gutenberg osmislio princip štampanja pokretnih karaktera.

Srednjevekovna tehnika štampanja tkanine crtanjem dezena i korišćenjem izrezbarenenog drvenog kalupa neophodnim za štampanje, detaljno je opisana u slikarskom priručniku italijanskog freskologa Čenina Čeninija u 14. veku (Cennini, 1859).

U periodu renesanse i gotike, u Nemačkoj se u velikom obimu proizvodila tkanina štampana direktnim otiskivanjem. Direktno štampanje se u Italiji, Francuskoj i Holandiji koristilo da nadomesti sjajnu tkaninu brokat. Ova tehnika direktnog štampanja ili štampanja korišćenjem pigmenata intenzivno se razvijala do 17. veka. Dezeni u evropskoj umetnosti štampanja su se, za razliku od istočnih, redovno pojavljivali i koristili na odevnim predmetima.

U 17. veku usled stagnacije trgovine i industrije izazvane “tridesetogodišnjim ratom” (1618–1648), ponovo se počinje koristiti tehnika štampanja pomoću kalupa.

Tokom posete Luju XIV 1690. godine izaslanici sa prostora današnjeg Tajlanda na poklon su doneli tkaninu sa plavim dezenom. To je bio prvi susret Evrope sa takozvanom “plavom štampom” (Blaudruck) koja se posle toga prvo počela razvijati u Holandiji, da bi svoj procvat kasnije doživela u Nemačkoj. Ova tehnika štampanja spada u grupu štampe korišćenjem rezervnog zaštitnog sredstva.

S druge strane, tehnika kojom se drveni kalupi direktno potapaju u boju i odmah otiskuju na tkaninu, zove se direktna, odnosno pozitivna štampa. Ova tehnika se vremenom automatizovala i počela koristiti u tekstilnoj industriji.

Prvu mašinu za štampanje tekstila izumeo je Francuz M. Perrot 1834. godine. U njegovu čast prvoj mašini za štampanje dato je ime *perrotine*.

2. RAZVOJ ŠTAMPANJA TEKSTILA U CENTRALNOJ AZIJI I ANADOLIJI

Istorijat turskih nomadskih plemena seže čak do perioda od pre 4 hiljade godina, kada se smatra da su se proto-turska plemena naselila u podnožju

Altajskih planina. Iako nema dovoljno pouzdanih podataka o kulturološkim karakteristikama ovih plemena, istraživanja pokazuju da su oni u ukrašavanju predmeta koje su koristili, primenjivali takozvani animalni stil (animal style) što govori o tome da se radi o plemenima koja su se intenzivno bavila lovom. Iz ovog načina ukrašavanja kasnije se razvio evro-azijski animalni stil u kojem dominiraju prikazi jelena, antilopa, medveda i raznih predstava grifona (Diez, Aslanapa 1955: 15).

Iz podatka koji navodi Herodot, o tome da su narodi u okolini Kaspijskog jezera bojama dobijenim od biljnih vlakana slikali životinjske figure na tkanini, zaključuje se da su turska plemena još u periodu pre naše ere poznavala umetnost oslikavanja tkanine. (Kaya 1998: 41–42)

U 6. veku u Centralnoj Aziji pojavljuje se tursko pleme Gokturk (Göktürk) koje je osnovalo državu, usvojilo alfabet od 38 slova i ostavilo prve pisane spomenike koji svedoče o bogatstvu turskog jezika tog vremena.¹

Istorija turskih zajednica nastavlja se pojavom plemena Ujgura (Uygur Türkleri) u 8. veku, koji su poznati po tkanju i tkaninama izvanrednog kvaliteta.

Prva turska zajednica koja je u 10. veku počela primati islam, bila je dinastija Karahanida (Karahanlılar). Međutim, praoci današnjih Turaka bili su Oguzi (Oğuz Türkleri), zapadni susedi Karahanida. Oni su omogućili tursko naseljavanje Anadolije i u 11. veku su u potpunosti prihvatali islamsku religiju. U 11. veku Seldžuci (Selçuklular) su u Anadoliji formirali snažnu državu, posle čijeg raspada se nastavlja prelazni period begluka (Beylik devri) iz čijih redova se formira moćno Osmanlijsko carstvo (Osmanlı İmparatorluğu) koje je trajalo sve do proglašenja Republike Turske (Türkiye Cumhuriyeti) 1923. godine.

Kroz čitav ovaj period razvoja istorije turskih naroda, negovana je kontinuirana umetnička tradicija koju karakteriše razvijeno cilimarstvo, svilarstvo i druge tkačke umetnosti. Posebno je oblast Centralne Anadolije kao oblast u kojoj je sačuvana kulturna baština mnogih civilizacija, mesto na kojem se beleži i razvoj umetnosti štampanja tekstila. Najznačajniji centar ove drevne umetnosti i danas je grad Tokat sa svojom okolinom.

Na primercima štampane tkanine u ovoj oblasti i danas se zapažaju uticaji animalnog stila u kojem je dominirao prikaz jelena kao simbola inspiracije u narodnoj umetnosti uopšte. Takođe, geometrijske šare na štampanim primerima tokatske tkanine nose karakteristike seldžučke umetnosti.

1 Prvi uzorci turskog pisanog jezika nalaze se na Orhonskim spomenicima na teritoriji današnje Mongolije. Poznati su i pod nazivom “turske rune”, potiču iz 8. veka, a dešifrovao ih je Danac W. Thomsen 1893. godine.

Pored Tokata i okrug grada Ankare kao centar razvoja štampanja tekstila pripada oblasti Centralne Anadolije. Štampanje tkanine u Anadoliji značajno je zastupljeno i u oblasti Zapadnog Crnog mora u okruzima gradova Kastamonu (Kastamonu) i Bartin (Bartın), zatim u oblasti Istočna Anadolija u gradovima Elazığ (Elaziğ) i Malatija (Malatya), kao i u Jugoistočnoj Anadoliji u gradovima Gazi Antep (Gaziantep), Mardin (Mardin) i Hataj (Hatay). Posebno značajan centar ove umetnosti je svakako i Istanbul, kao i još neki gradovi iz oblasti Mramornog mora. Tradicionalno najpoznatija mesta izrade štampanog tekstila su istanbulski kvartovi Bogaziçi – Kandili (Boğaziçi – Kandilli), Jenikoj (Yeniköy) i Uskudar (Üsküdar).

Osim Turaka, na tlu Anadolije štamparstvom su se ravноправно bavili i pripadnici drugih naroda koji su živeli u Anadoliji, najviše Jermenii i Grci.

U Tokatu i Istanbulu se umetnost otiskivanja nastavila u mnogo većem obimu u odnosu na druge oblasti. Evlija Čelebija je u svojim putopisima iz sredine 17. veka, opisujući rad štampača tekstila u Istanbulu, napisao: “*Bunlar yumayun bezler üzerine siyah kalemkar ederler, 20 dükkân, 20 nefer olarak çalışırlardı.*” Iz toga saznamjemo da je na svom putu uočio 20 dućana i 20 majstora koji su se bavili ovim zanatom (Čelebi 1898: 613). Istanbulска štampa je svoje najlepše primerke dala u 17., 18. i 19. veku.

Tekstilni proizvodi na kojima se nalaze najlepši primeri štampanih dezena najčešće su bili predmeti za svakodnevnu upotrebu, od kojih treba izdvojiti marame za glavu i maramice (*başörtüleri ve yağlıklar*) vezene srmom, izrađene u istanbulskim ateljeima u kvartu Kandili u 17. i 18. veku, gornje strane jorgana (*yorgan yüzleri*) sa cvetnim motivima iz 17., 18. i 19. veka izrađene u kvartovima Kandili i Uskudar, bošće (*bohça*) u obliku tkanine sa 4 kraja koja se vezuju i služe za nošenje veša, odeće ili poklona koje mladić i devojka daruju jedno drugome tokom svadbe i veridbe, a ukrašene su cvetnim i geometrijskim motivima, zatim gornje strane jastuka (*yastık*), štampane sedžade (*seccade*), kao i marame za glavu jemenije (*yemeni*) koje predstavljaju najrasprostranjениji deo ženske odeće u islamskom svetu, čijom proizvodnjom se proslavio kvart Jenikoj. Najvredniji primerci ovih radova postali su deo muzejskih zbirkki, posebno onih u kolekciji muzeja Topkapi Saraja.² Među njima su i marame koje su korišćene kao izraz žalosti za umrlim članovima sultanske porodice i zovu se *yas mendilleri*.

---

2 Topkapı Sarayı, rezidencija više osmanlijskih sultana, danas muzejski kompleks.

O značaju jemenija i simbolici koje čuvaju u kulturi i senzibilitetu tur-skog naroda svedoči veliki broj narodnih pesama turkija, u kojima su opevane. Jemenije najčešće sadrže cvetne motive, a rubovi su im ukrašeni vezom.

Narod koji živi u različitim delovima Anadolije ima sebi svojstveno posebno shvatanje boja, koje se može razlikovati od oblasti do oblasti. Iako narodni umetnici Anadolije nisu usvojili klasičnu umetnost i kulturu boja, sklad i harmonija koje one stvaraju predstavljaju savršenstvo koje zbunjuje i ostavlja bez daha. Ovakav skladni izbor boja i dezena rezultat je viševekovnog razvoja tradicije i usavršavanja istančanog ukusa narodnih stvaralaca, s obzirom na to da je svako pokoljenje stasavalo pod uticajem prethodnih generacija, bilo da je reč o umetnosti, ili pak generalno o kulturi i civilizaciji. Iz ručnih radova koje su stanovnici različitih oblasti izrađivali i iz boja koje su koristili, mogu se tumačiti njihova osećanja vezana za značajne događaje u njihovom životu. Boje koje koriste oslikavaju tugu, sreću, nadu i druga osećanja, pomažući nam da na pravilan način tumačimo njihov doživljaj sveta koji ih okružuje. Kad je reč o umetnosti štampanja tkanine, jasno se uočavaju razlike u korišćenju boja, koje variraju od oblasti do oblasti.

Generalno gledano, simbolika boja u narodnoj umetnosti Anadolije pokazuje da žuta izražava ljubavnu patnju zaljubljenog mladića koji svojoj dragoj šalje žutu maramicu da pokaže kako vene od ljubavi. Zelena predstavlja ljubavnu želju, očekivanje da ljubav bude uzvraćena. Plava predstavlja nadu, bela simbolizuje sreću, a crna tugu. Crvena je odraz plemenitosti, dok ljubičasta predstavlja bogatstvo. Zelena se takođe tumači i kao raj, a plava kao simbol raskoši (Önder 1967).

S druge strane, istraživači simbolike boja u turskoj kulturi i istoriji, uglavnom se slažu da je plava boja neba. Zelena, crvena i žuta kao boje korišćene na državnim simbolima označavaju životnu snagu, moć, odnosno vlast. Iako je prihvaćeno da crna predstavlja tugu i žalost, ona takođe ima značenje snage, odlučnosti i junaštva (Küçük 2010: 200).

Boje mogu biti prirodne i veštačke. Prirodne boje se dobijaju od različitih vrsta biljaka od kojih su neke ubičajene i uspevaju na širokom geografskom prostoru poput drveta kruške, dunje, kestena, oraha i platana, zatim cvetova bele rade, maka, crnog sleza ili divlje ruže, ali i od redih vrsta kao na primer šafran, kurkuma, indigo, pasdren, ruj, divizma i sumak.

Sve do pronalaska sintetičkih boja, koristile su se isključivo prirodne boje. Posebno u Turskoj, prirodne boje su bile veoma raznovrsne, dobijale su se iz različitih biljaka, njihov kvalitet je bio veoma visok, zbog čega su se smatrале najkvalitetnijim u svetu (Öz 2006: 19).

Prirodne boje mogu biti i životinjskog porekla.

Najčešće korišćena boja životinjskog porekla je crvena boja *košenil* koja se dobija iz štitaste vaši (lat. *coccus cacti*) čijim sušenjem se dobija najfinija grimizna boja. Ovaj insekt proizvodi karminsku kiselinu koja ga štiti od grabljivaca. Košenil je jedna od retkih postojanih vodenih boja. Druga veoma vredna boja životinjskog porekla je *purpurna*. Ova boja se dobija od puževa *murex brandaris* i *purpura haemostana*, i spada u nijanse ljubičaste boje. S obzirom na to da je proces njenog dobijanja bio veoma naporan i skup, tokom istorije su je mogli koristiti samo privilegovani slojevi, bila je pripisivana plemstvu i predstavljala je simbol bogatstva i prestiža.

Veštačke ili sintetičke boje nastale su kao rezultat naučnih istraživanja o karakteristikama i spravljanju prirodnih boja koja su omogućila njihovu industrijsku proizvodnju. Greber (C. Graeber) i Liberman (C. Liebermann) su 1868. godine uspeli da proizvedu veštačku boju *alizarin*, koja je bila znatno jeftinija od iste boje dobijene prirodnim putem. Tako je prirodna boja koja je u Evropi stekla slavu kao "turska crvena" ili "crvena iz Jedrena", prestala da se izvozi i svoje mesto ustupila sintetički dobijenoj alizarin boji. (Kaya 1998: 60) Pored ove, najzastupljenija veštačka boja je *anilin*.

Kad je reč o kalupima za otiskivanje, treba reći da, iako postoje dve vrste kalupa, metalni i drveni, u turskoj umetnosti otiskivanja tkanine koriste se samo drveni kalupi koje izrađuju vrhunski duboresci prvenstveno od drveta lipe, kruške ili bora.

Najviše korišćene boje na štampanom tekstuštu su žuta, bordo, tamno-crvena, zagasito-plava, plava, roze i boja cimeta, ukomponovane tako da pružaju savršenu harmoniju.

Crna boja se uglavnom koristi da označi ivice, ali postoje i primerci čija je podloga crne boje.

Tradicija korišćenja određenih boja kao karakteristika regionala, koja je ranije bila zastupljena, danas se polako gubi, imajući u vidu da je štampanje tekstila koje je ranije bilo izraz zaljubljenosti u lepo, danas postalo roba koja traži kupca.

Zahvaljujući naprednoj tehnologiji, internetu, kompjuterima i industrijskoj proizvodnji ova tradicionalna umetnost u Turskoj suočena je sa opasnošću da bude zanemarena, pa čak i zaboravljena. Tim pre je neophodno istaći rad umetnika i entuzijasta, zaljubljenika u ovu tradicionalnu umetnost, koji čine sve da je otrgnu od zaborava i nastave njen razvoj.

3. PORODICA EJUBOGLU I NJENA ULOGA U SAVREMENOM SHVATANJU ŠTAMPANJA TEKSTILA

Jedan od najznačajnijih činilaca u procesu razvoja i očuvanja umetnosti štampanja tekstila, jeste nesumljivo aktivnost poznate umetničke porodice Ejuboglu. Ova porodica pokušava da u Istanbulu oživi tradiciju otiskivanja tkanine iz Tokata, dugu preko 500 godina.

Bedri Rahmi Ejuboglu (Bedri Rahmi Eyüboğlu) rođen je 1913. godine u mestu Gorele (Görele) u okrugu Giresun, a umro je 1975. godine u Istanbulu. Jedan je od najpoznatijih svestranih turskih umetnika, podjednako uspešan kao slikar i kao pesnik. Njegov brat je takođe poznati turski pisac, prevodilac, univerzitetski predavač, eseista i jedan od vodećih intelektualaca toga doba Sabahatin Ejuboglu (Sabahattin Eyüboğlu, 1908–1973), a sestra Muala Ejuboglu (Mualla Eyüboğlu Anhegger, 1919–2009), jedna od prvih žena arhitekata u Turskoj, poznata po tome što je izvela restauraciju haremskih odaja muzeja Topkapi Saraj, kao i radove na tvrdavi Rumelihisar. Otac ovih uspešnih, vrhunski talentovanih i naprednih intelektualaca koji su ostavili traga u turskoj umetnosti bio je Mehmet Rahmi, guverner Trabzona i poslanik drugog saziva Parlamenta koji je osnovao Ataturk.

Eseista Sabahatin Ejuboglu u svojim delima ističe značaj naroda i narodne umetnosti govoreći: "Narod je skup zanosa zajedničkih svima nama, zanosa usmerenih na druge, zanosa koji razumeju i koji se poimaju ljudski i bratski, kao i nešto što je mnogo više od ličnih interesa" (S. Eyüboğlu 1963: 64).

Bedri Rahmi Ejuboglu je još u gimnazijskim danima pokazivao interesovanje za slikanje i poeziju. Iz Trabzona je otišao u Istanbul da bi upisao Akademiju lepih umetnosti. Školovanje nastavlja u Parizu na Akademiji "Andre Lohte" gde upoznaje buduću suprugu, takođe slikarku Ernestinu Letoni iz Rumunije (Ernestine Letoni, kasnije Eren Eyüboğlu). Nakon toga se vraća u Tursku gde završava studije na Akademiji lepih umetnosti. Na Akademiji 1937. godine postaje asistent francuskog slikara Leopolda Levija (Leopold Levy), i nastavlja akademsku karijeru tokom koje je predavao i na američkom univerzitetu Berkli (Berkeley). Zajedno sa suprugom Eren bio je jedan od osnivača i aktivista likovne "D grupe", od 1934. do 1947, koju su kao prvi oblik organizovanog delovanja na polju plastične umetnosti oformila najznačajnija imena turskog likovnog stvaralaštva, podržana i od strane poznatih turskih književnika. Bedri Rahmi je stvarao u različitim formama i tehnikama kao što su pejzaž, portret, gravura, keramika, zidno slikarstvo, skulptura, vitraž, reljef, mozaik, kaligrafija, serigrafija i litografija, često kombinujući motive

turskih narodnih umetnosti i ručnih radova sa zapadnim tehnikama i formama izražavanja. Veliki broj motiva koje je koristio bili su iz svakodnevnog života običnog sveta sa folklornim i ruralnim elementima. Govoreći o ovom aspektu njegovog shvatanja umetnosti, likovni kritičari ističu: "Bedri Rahmi Ejuboglu boje i harmoniju naših čilima, keramike i celokupne turske dekorativne umetnosti oslikava plastičnim jezikom poput slavu" (Düben 2007: 215). Radeći na ovom polju, posebnu pažnju posvetio je štampanju tkanine. Kao pesnik, počeо je da se razvija veoma rano. Poeziju je počeо da piše još u školskoj klupi. Od 1933. godine svoje stihove je redovno objavljivao u svim vodećim časopisima toga vremena. Počev od 1941. objavio je više knjiga poezije, eseja i putopisa. Pripadao je Republikanskom periodu u turskoj književnosti i zagovarao napredne i smele ideje. Neke od njegovih avangardnih pesama su stoga postale antologijske. Saradivao je sa značajnim misliocima i pesnicima svoga doba, najviše sa Nazimom Hikmetom.³ Daleko najpopularnija njegova pesma je "Ovde leži moј junak, moј lav" (Yığdırılmış Aslanım Burda Yatıyor) koju je posvetio Nazimovom tamovanju. Velika zasluga za neprolaznu slavu ovih stihova pripada takođe svestranom umetniku Zulfiju Livaneliju koji je napisao muziku za ovaj tekst i izveo numeru koja je postala simbol borbe za pravdu i naprednih ideja u Turskoj.⁴ Bedri Rahmi je u svom književnom stvaralaštву, isto kao i na slikarskom platnu, insistirao na značaju narodnih motiva, narodnog izraza i jezika i generalno na bogatstvu narodne kulture koja mu je uvek bila inspiracija i koju je u svojim delima oblikovao na sebi svojstven način. Koristio je folklorne izvore, narodne pesme turkije, basne i mitove da opiše strast prema prirodi, ljudsku ljubav, radost života i socijalne teme. Njegove najznačajnije knjige poezije su: "Yaradana Mektuplar" (1941), "Karadut" (1948), "Tuz" (1952), "Üçü Birden" (1953), "Dördü Birden" (1956), "Karadut 69" (1969), "Dol Karabakır Dol" (1974). Pisao je i putopise od kojih izdvajamo "Tezek" (1975), kao i veći broj knjiga o umetnosti i slikarstvu među kojima su: "Binbir Bedros", "Resme Başlarken", "Babatomiler", sve objavljene nakon njegove smrti. Podjednako zastupljeno i krajnje isprepleteno slikarsko i pesničko umeće karakteristično za njegov opus, umetnik objašnjava rečima:

---

3 Nazım Hikmet (1902–1963), najpoznatiji turski pesnik, veran revolucionarnim idejama uprkos zabranama objavljivanja svojih dela, višegodišnjim zatvorskim kaznama i doživotnom egzilu provedenom u Sovjetskom Savezu.

4 Zülfü Livaneli (1946–), kompozitor, pevač, muzičar, romanopisac, tekstopisac, scenarista i reditelj koji je zbog svojih slobodoumnih ideja deo svoje karijere bio prinuđen da proveđe u inostranstvu.

”Poezija je slika koja je pronašla svoju formu, a slika je oblikovana pesma” (Andaç 1983: 3).

Bedri Rahmi je zastupao mišljenje da umetničko delo treba da ima upotrebnu vrednost i to je često objašnjavao na primerima tepiha ili marama. Polazeći od stava da ono što je lepo treba da bude i korisno, dao je novo tumačenje umetnosti štampanja tekstila i 1950. godine započeo porodičnu tradiciju kreiranja novih motiva. Zajedno sa suprugom Eren 1951. godine je priredio izložbu sa temom štampe na tekstilu. Godine 1953. u Print Klubu (Print Club) u Filadelfiji izložio je radeve štampanog tekstila sa karakterističnim motivima, čemu je prestižni časopis *Time* posvetio dve stranice u boji u svom broju od 14. septembra te godine. Ovaj umetnik je otiskivanju tkanine i motivima koji se koriste najčešće na maramama kojima žene u Turskoj tradicionalno pokrivaju glavu, u svom radu poklonio toliku pažnju da je, pod snažnim utiskom koji su na njega ostavili istanbulski majstori otiskivanja, napisao pesmu pod nazivom “Ep o marami” (*Yazma Destani*).⁵ Pesma koju je nazvao epom, sadrži blizu osamdeset stihova u kojima detaljno opisuje najvažnije elemente štampe na tekstilu. U jednom od svojih članaka, objašnjavajući razloge koji su ga inspirisali da napiše ove stihove pesnik kaže da se pesma rodila u njemu i postala neodvojivi deo njegovog bića nakon susreta sa istanbulskim majstorima koji su u radu koristili originalne boje i forme (B. R. Eyüboğlu 2005: 189).

Ova svojevrsna oda marami počinje nadahnutim opisom mlade i lepe devojke Binaz koja se bavi štampom i vredno radi sa originalnim, prirodnim bojama. Pesnik posebnu pažnju posvećuje opisu kvaliteta i načina spravljanja boja, pa ih karakteriše na različite načine, zaključujući da je zelena toliko jaka i postojana da se može uporediti sa otrovom, rimovanim stihom predstavlja biljkku krušinu od koje se dobija žuta, i dočarava istorijat spravljanja crvene boje životinjskog porekla. U nastavku, pesnik veoma živopisno predstavlja majstora Šabana, doseljenika iz Skoplja koji i nakon trideset godina boravka u Istanbulu čuva svoj identitet i dalje koristeći u govoru prepoznatljiv rumelijski dijalekt sa vidnim uticajem sintaksičke strukture slovenskih jezika. Pesnik se svojim stihovima posebno divi njegovom umeću izrade kalupa za štampanje.

Ep o marami

Reč je moja, a igra i pesma iz mahale Sulukule,
Binaz, štamparica lepotica, posebna je, njene boje ne blede,
Pazusi joj pegavi od boje,

5 Pesma *Yazma Destani* objavljena je u zbirci pesama *Dol Karabakır Dol*.

A zvezdastim tačkicama broja nema.
Štamparica lepotica ima šesnaest leta,
Sva je od boje, al' joj je obraz čist, a pamet razborita,
Za uhom joj karanfil, smeje se ružičasto,
Štamparica lepotica, Binaz šara tkaninu i peva:
Binaz, štamparica lepotica, posebna je, boje joj ne blede,
Na svetu svaka stvar može biti posebna,
Kao posebne pekare, sa svojim neponovljivim hlebom,
Posebne bašte, sa jedinstvenim ružama,
Postoji čist čelik, a i ljudi ima sasvim originalnih,
No sve nepatvorene stvari ne prodaju se na pijaci.
A Binaz, štamparica lepotica, posebna je jer njene boje ne blede.
Posebno ima jednu zelenu, otrovno zelenu,
Da se samo jednom nađe na tvom licu, u oku,
Bogami nikako se ne briše,
I da u hamam odeš, ne možeš je sprati.
A ovu zovu krušina,
Padne li joj na pamet da zaduva, očas oboji ceo grad u žuto.
Krušina je malo seme,
Kad proključa miriše na jul, na njivu, na med.
A ovu zovu grimiz, a ne crvena,
Stigla iz drevne Kine još od davnina,
Sejana i košena poput pšenice,
Požnjevena u prastaro doba.
Ovu zovu krvavo drvo, ovu ljubičastom,
A za sve njih pitaj majstora Šabana.
Majstor Šaban pre trideset leta iz Uskuba dođe,
Pa na Uskudaru, u Fistik Agaču, tezgu postavi,
I život posveti izradi marama.
I dalje pomalo priča po skopski,
Neće reći, hajde da ručamo,
Već jelo da jedemo kaže...
I očas posla sofra se postavlja,
Tezga se prekrije štampanom jemenijom,
Jednim udarcem dve glavice luka se lome,
Četiri, pet kotleta, mirišljava majčina dušica,
I mi, kao da u životu nismo jeli.

Od lipovog drveta prave kalupe,
Potapaju ih u ključali vosak,
Jednim kalupom otiskuju deset hiljada marama.
Nije to tek neki kalup, zahteva srce, jaku ruku, oštro oko.
Jer jedna greška na hiljade sramota rađa.
Najbolje kalupe rezbari Hanumjan.
Hanumjan ima šezdeset pet.
Drevan kao Kula Galata, a svež kao Devojačka kula.
Da mu vidiš ruke, zadivio bi se.
Zatupaste, jake kao asirske, ispucale majstorske ruke,
Do danas izrezbarile na hiljade kalupa.
Na hiljade marama u planini i dolini njegovu pesmu pева,
Poletite marame, prođite proplanima,
Odaberite pravu boju, pravi oblik i prave ljude...
Šta god da kažem o marami, malo je,
Najteža je ona bela na crnoj podlozi.
Crna marama traži toplotu, hamamsku toplotu.
Nije zbog topote, već zbog dima crne boje,
Koja nema ni dina, ni imana,
Štampari zaziru.
Dim uništava njihove jagodice,
Oči im se mute i smeškaju kao svilene bombone,
To nije dim već otrov, kako ga izdržati?

Posle se marame šire na travi u nizovima
Stvara se praznik od svetlosti, boja i ukrasa.
Iz daleka se čuju zvuci davula i zurne,
Ljudska ruka i priroda bore se za prevlast.
Zatim se kod Baglarbašija spuštaju ka moru,
I tada marame kao ribe pohrle u more, raduju se svežoj vodi,
Voda Bosfora ih zapljuškuje,
Odstranjuje na njima sve što nije plemenito.
Na kraju se marame provet travaju na kamare,
Dobrodošle marame sa mirisom Istanbula, mirisom algi.
Odleteće u svaki deo domovine!

Marame letite, pređite preko proplanaka,
Odaberite dobre, lepe i poštene ljude!

Kao što se iz našeg prevoda vidi, pesnik opisuje celokupni, mukotrpni proces nastajanja štampane tkanine, po starinskoj originalnoj metodi, onako kako je on to video i kako se radilo u njegovo vreme. On se beskrajno divi izgledu i kvalitetu izradene marame, a u istoj meri poštuje i ceni trud uložen u izradu ovog specifičnog izraza narodnog stvaralaštva.

Oduševljen ovom narodnom umetnošću, Bedri Rahmi uporedo sa pišanjem vredno radi i na kreiranju novih dezena i osmišljavanju velikog broja novih motiva, čime je stvorio kompozicije koje odgovaraju današnjem shvatanju dizajna.

Ovaj umetnik koji je uspeo da spoji narodno stvaralaštvo i modernu umetnost, svoju ljubav prema štampanom tekstu preneo je na svoju suprugu, Eren. Eren Eyüboğlu, rođena je u 1912. u Jašu u Rumuniji kao Ernestina Letoni. Studirala je umetnost u Francuskoj gde je upoznala Bedrija Rahmija. Tokom karijere je zajedno sa suprugom priredila veliki broj izložbi, radila je na mozaicima i postala poznata umetnica u Turskoj i u inostranstvu. Umrla je 1988. godine u istanbulskom kvartu Kalamiš. Ovaj umetnički par uspeo je da oživi umetnost štampanja tekstila, koja se počela zanemarivati usled ubrzanog industrijskog razvoja. Stvarajući nove, prelepe motive, pružili su drugačiju interpretaciju štamparstva i stvorili nadu u očuvanje ove narodne umetnosti ručne izrade.

Njihov rad na ovom polju svim srcem je prihvatio i nastavio njihov sin Mehmet Ejuboglu (1939–2009). Iako njegovi roditelji nisu želeli da on bude umetnik, već su ga školovali u inostranstvu u oblasti menadžmenta i statistike, on je kao pripadnik ove umetničke porodice još u gimnazijskim danima doprineo pripremi prve izložbe štampanog tekstila svog oca 1951. godine u galeriji “Maya” u Istanbulu. Kao mladić je pomagao roditeljima i prilikom procesa štampanja u ateljeu. U Kanadi se 1961. godine oženio Kanađankom francuskog porekla Hughette Bouffard i nakon školovanja u Sjedinjenim Državama vratio se u Tursku, ali je nastavio svoju poslovnu karijeru baveći se profesijom za koju se i školovao. Tako je bilo sve do smrti njegovog oca Bedrija Rahmija, kada je odlučio da se sa suprugom preseli kod majke u porodičnu kuću u prestižnom istanbulskom kvartu Kalamiš. Tada je, radeći zajedno sa njom, ponovo osetio veliko oduševljenje za ovo umeće narodnih rukotvorina i potpuno se posvetio oživljavanju ove umetnosti ručne izrade kojoj je pretila opasnost da bude zaboravljena. Počeo je da priređuje izložbe širom zemlje i otvorio školu za veliki broj polaznika u svom ateljeu. Prema rečima njegovog sina Rahmija, njegovo interesovanje se probudilo nakon poplave koja je zahvatila njihovu kuću kada su isplivali svi kalupi koje su posedovali u porodičnoj kolekciji.

Mehmet Ejuboglu je ovo doživeo kao sudbonosni događaj i odlučio je da izradi veći broj kalupa. Međutim, izrada drvenih kalupa je veoma naporan posao, a majstora koji bi to radili skoro da više nije bilo. To ga je dovelo do otkrića koje je ušlo u literaturu štamparstva. Za izradu kalupa počeo je da koristi stiropor (Eyüboğlu İmzası Yazmalarda Yaşıyor 2016).

Nova tehnika rezbarenja (oyma) bila je praktičnija, lakša i omogućila je izradu većeg broja kalupa sa motivima koje su kreirali njegovi roditelji. Mehmet Ejuboglu koji je sve napore uložio da se ručna izrada sačuva od zaborava, ističe da je 50-tih godina dvadesetog veka u Istanbulu bilo na stotine radionica štampe, a da se danas samo on bavi ovim aktivnošću. Tim povodom još jedanput daje definiciju štampanja tekstila govoreći: “Štampanje je otisak koji ostavlja kalup na nekoj površini. Najčešće se pravi otisak crnom bojom na beloj površini. Zatim se crtaju šare četkicom. Neki umetnici prave kalupe za sve boje i štampaju je kao celinu. Ali ova tehnika kalupa i četkice koju mi negujemo je autentična. Površina koju štampamo mora biti sto posto pamučna” (Yazmacılık Benden Oğluma Ondan da Torunuma Geçecek 2016). Mehmet Ejuboglu je do kraja života zdušno radio na razvoju i unapređenju tehnike otiskivanja u porodičnom ateljeu u Kalamišu, istanbulskom kvartu u opštini Kadikoj na anadolijskoj strani grada.

Nakon njegove smrti porodičnu tradiciju štamparstva nastavlja supru-ga Hjudžet Ejuboglu. Hughette Bouffard Eyüboğlu rođena je 1940. godine u Kanadi. Diplomirala je u Kanadi na Univerzitetu za medicinske tehnologije, a doktorirala na Farmaceutskom fakultetu u Istanbulu. Radila je u više univerzitetskih bolnica u Kanadi i Turskoj. Aktivna je u kulturnom životu Turske i nevladinim organizacijama koje se bave socijalnom politikom, zdravstvenim i obrazovnim pitanjima i zalaže se za bolji položaj žena u Turskoj. Napisala je knjigu memoara iz ugla strankinje koja u ovoj zemlji živi preko pedeset godina. Poštujući zaveštanje svog supruga, i sama oduševljena umetnošću kojoj je ponovo udahnuo život njen svekar Bedri Rahmi, Hjudžet odlučuje da se što bolje upozna sa tajnama tradicionalne izrade jemenija i posećuje grad Tokat, kao centar štampanja tekstila u Anadoliji. Uviedevši da vrsni majstori iz Tokata i dalje čine sve što je u njihovoј moći da održe ručnu izradu štampane tkanine, odlučuje da ostvari saradnju sa njima u svojoj radionici u Kalamišu i tako spasi od zaborava tradiciju dugu petsto godina. Ona nastavlja da radi i usavršava bogatu porodičnu kolekciju štampanih proizvoda koristeći moderne tehnike i nove motive. Obilazi celu Tursku organizujući predavanja i radionice kako bi obezbedila opstanak ove tradicionalne umetničke aktivnosti. Ona ističe da izrada ovakvih tekstilnih proizvoda zahteva veliko strpljenje i da je pravljenje

kalupa od stiropora veoma mukotrpan posao. Sa pokojnim suprugom je pri-premila oko dvesta novih dezena marama i priredila 100 izložbi u zemlji i inostranstvu. Na izložbama širom Turske prikazuje svoje proizvode koji imaju upotrebnu vrednost u obliku marama jemenija, jastućnica, stolnjaka, prekrivača, dekorativnih tkanina i različitih odevnih predmeta.

Ljubav prema otiskivanju tkanine prenela je na svog sina Sabahatina Rahmija i snahu Sibel Ejuboglu koji u porodičnom ateljeu u Kalamišu nastavljuju tradiciju. U godini kada se obeležava 40. godišnjica od smrti Bedrija Rahmija (2015), njegov unuk u dvorištu kuće gde se svake godine tradicionalno održava Svečanost štampe u Kalamišu (Kalamış Yazmaları Şenliği) organizuje 65. izložbu po redu. U kući se još uvek čuva originalni kalup koji je koristio Bedri Rahmi, ali se u isto vreme prikazuju i ostali, noviji kalupi kojih ima oko hiljadu (65. Yılında Kalamış Yazmaları 2016).

Na kalupima je obilje motiva koji se iz godine u godinu dopunjaju, od motiva karakterističnih za oblast Crnog mora odakle potiče familija Ejuboglu, a koji su izraženi u obliku ribe, ljudske figure, narodne igre *horon* i instrumenta *kemenče* kao simbola Crnomorske oblasti, preko tipičnih anadolijskih motiva koje tradicionalno koriste žene iz Anadolije, pa sve do modernih dezena geometrijskih oblika. Cela porodica vredno radi tokom čitavog procesa proizvodnje, koji se sastoji od izrade kalupa, bojenja, pranja, sušenja, peglanja i šivenja tkanine. Unuk Ejubogluovih, Rahmi, izjavljuje da je jedan od ciljeva pravljenja jemenija da njeni motivi uđu u svaku kuću, kao što je i njegov deda ţeleo. Iako potpis Ejubogluovih koji se nalazi na svakom njihovom proizvodu ima veliku vrednost jer nosi originalan motiv, on je sebi, kao i njegov otac i deda, postavio cilj da njihova umetnost bude prisutna u svakoj porodici. Zato su jemenije i drugi proizvodi koje oni izrađuju jeftini i pristupačni za svakoga. Danas se ovaj par izradom jemenija bavi kao hobijem, a vrata radionice su otvorena za posetioce i polaznike kurseva.

Porodica planira da kuću u Kalamišu preuredi u muzej jer ona svedoči o jednom vremenu, svestranom umetničkom stvaranju i tradiciji koja se odupire ubrzanoj industrijalizaciji.

Duh i bogato stvaralaštvo slikara i pesnika neprekidno živi u kući u Kalamišu, zajedno sa njegovim delima. Govoreći o svestranosti svog dede, Rahmi Ejuboglu podseća na anegdotu po kojoj su pesnici, prijatelji Bedrija Rahmija imali običaj da kažu: "On izvanredno piše, ali je i dobar slikar" dok su kolege slikari govorili: "On slika, ali je i dobar pesnik" (Eyüboğlu İmzası Yazmalarında Yaşıyor 2016).

Svi članovi ove poznate umetničke porodice potpuno su posvećeni ovoj "umetnosti jemenije". Mehmet Ejuboglu, glasom punim entuzijazma, imao je običaj da istakne: "Ponosno želim da kažem da smo mi jedini štampači koji su ostali u ogromnom Istanbulu, pa čak i u Turskoj. Dok ima Ejubogluovih, biće i jemenija iz Kalamiša." (Eyüboğlu Adı ve Sanatı, Kalamış'ta Yaşıyor 2006)

Svi oni su sa iskrenom ljubavlju, velikim inatom i silnom željom učinili sve da se ova umetnost održi. Može se reći da je ceo život Ejubogluovih tekao ruku pod ruku sa jemenijama.

4. ZAKLJUČAK

Iako je Mehmet Ejuboglu bio prilično zabrinut za opstanak umetnosti otiskivanja tkanina tehnikom kalupa kao izrazom tradicionalne vrednosti turskog folklora, ona ipak opstaje, između ostalog i zahvaljujući prednostima koje pruža internet, ali i razvoju turizma, kao sredstvima koja pomažu da se o ovoj tradicionaloj umetnosti čuje i van granica Turske. Pored umetničkih radionica koje se otvaraju u poznatim turističkim mestima, na fakultetima postoje smerovi na kojima se izučava turska umetnost štampanja tkanine, gde se organizuju radionice za studente, izložbe koje su medijski propraćene, i gde poznati umetnici drže kurseve iz tehnike otiskivanja. Štampani tekstil koji u svojoj osnovnoj formi nosi naziv basma, povezača, jemenija ili marama za glavu, u narodu je sredstvo kojim žena izražava svoje biće, a u savremenim krugovima predstavlja ukras ili specifičan umetnički izraz. Kada se štampani tekstil pogleda pažljivije, na njemu se mogu videti motivi voćnjaka i priroda Anadolije, istorija ovog regionala, umetnost Hetita, turski konjanici u trku, scene lova, seldžučka umetnost, majstori u starim radionicama kako rezbare kalupe, korita sa bojama u istorijskim hanovima i tkanina koja se suši lepršajući na vetru. Štampana tkanina koja živi kao simbol jemenija na glavi devojaka i bošči nevesta, oduvek je bila inspiracija narodnim pesnicima u njihovoј ljubavnoј poeziji, a kasnije, sa novim, obogaćenim motivima savremenih umetnika i izraz koji se očitava na svim tekstilnim proizvodima. Porodica Ejuboglu je koristeći nove tehnike izrade kalupa, osmislivši veliki broj novih motiva kombinovanih sa različitim bojama i šireći svest o značaju tradicionalne vštine otiskivanja, pružila neprocenjiv doprinos očuvanju i popularizaciji ovog specifičnog dizajna tekstila kao grane primenjene umetnosti koja kreira originalna umetnička dela.

LITERATURA

- Andaç, Feridun (23. 9. 1983), “Yaşayan Bedri Rahmi”, *Yazko Somut*, İstanbul
Antika ve Eski Eserler Kılavuzu (1998), İstanbul
- Arseven, Celal Esad (1975), *Sanat Ansiklopedisi*, Cilt V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul
- Çelebi, Evliya (1898), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt 1, İstanbul
- C. Cennini (1859), *Il Libro dell' arte o Trattato della pittura*, Firenca
- Diez, Ernst, Oktay Aslanapa (1955), *Türk Sanatı*, İstanbul
- Düben, İpek (2007), *Türk Resmi ve Eleştirisi 1880–1950*, İstanbul
- Eyüboğlu, Bedri Rahmi (2005), “Halk Sanatı ve Yazmalar”, *İnsan Kokusu-Yazilar* (1945–1952), İstanbul
- Eyüboğlu, Sabahattin (1963), “Halka Güven”, *Mavi ve Kara*, İstanbul
- R. R. Forrer (1898), *Die Kunst des Zeugdrucks*, Strassburg
- Kaya, Reyhan (1988), *Türk Yazmacılık Sanatı*, Türkiye İş Bankası Yay. Yay No: 140, Sanat Dizisi. 15., İstanbul
- Koçu, Reşad Ekrem (1967), *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara
- Küçük, Salim (2010), “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *Bilig*, Yaz, sayı 54.
- Mellaart, James (1976), *A Neolithic Town in Anatolia*, London
- Önder, M. (1967), *Türk Yurdu Dergisi*, Nr. 3
- Öz, N. D. (2006), *Türk Yazmacılık Sanatı ve Son Dönem İstanbul Yazmaları*, (neobjavljenia magistarska teza), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- “Eyüboğlu İmzası Yazmalarda Yaşıyor”, Yeni Şafak, www.yenisafakpazar/eyuboglu-imzası-yazmalarda-yasiyor, 13. 5. 2016.
- “Yazmacılık Benden Oğluma Ondan da Torunuma Geçecek”, Milliyet.com.tr, www.milliyet.com.tr/2004/06/08/cumartesi, 11. 5. 2016.
- “65. Yılında Kalamış Yazmaları”, Sabah, www.sabah.com.tr/cumartesi/2015/05/23/65-yilinda-kalamis-yazmalar, 12. 5. 2016.
- “Eyüboğlu Adı ve Sanatı, Kalamış’ta Yaşıyor”, www.sabah.com.tr, 2. 2. 2006.

ARTISTIC FAMILY EYÜBOĞLU AND ITS ROLE IN PRESERVING THE TURKISH TRADITION OF WOODBLOCK PRINTING

Summary

Bedri Rahmi Eyüboğlu (1913-1975), a prominent Turkish poet and affirmed academic painter from the Turkish Republic Period, was one of the founders of the D group of painters who advocated the introduction of folkloric motifs into the world of poetry and art. He interwove numerous folkloric forms, as well as combined the elements of Turkish national heritage with Western techniques, into his rich works of poetry and art. His overall creative activity exudes a desire to present the folkloric heritage in an artistic manner, which is reflected in his creativity and his thoroughness regarding the folk art of woodblock printing. His admiration for the folk art of woodblock printing is manifested in a poem titled "Yazma Destani". He transmitted his feelings of enthusiasm that he cultivated towards the tradition of woodblock printing (*yazmacılık*) onto the rest of his family members. Alongside his wife, Eren Eyüboğlu (1907-1988), also a painter, Bedri worked on the introduction of new motifs that contributed to the expression and interpretation of the art of woodblock printing. Their son, Mehmet Eyüboğlu (1939-2009), who, like his father, shared love and enthusiasm for woodblock printing, dedicated most of his life to its revival and restoration by introducing new techniques of stamp carving and molding (*oyma*). After his death, the tradition of woodblock printing was carried on by his wife, Hugnette Bouffard Eyüboğlu (1940-), who is responsible for its further development and re-affirmation, both in Turkey and abroad. Their son and daughter-in-law, Rahmi and Sibel Eyüboğlu, also take part in this highly significant family craft. The Eyüboğlu family, by sharing their works of art and organizing different manifestations and exhibitions, is fighting decisively to preserve this folk tradition from becoming extinct. Their diligent commitment to this folk tradition enables a successful popularization of this specific form of Turkish traditional art and strives to ensure its

survival despite the era of advanced technology and mass production, all of which threaten to repress handmade products that exude national spirit and tradition while transmitting a centuries-old story.

Keywords: the art of woodblock printing, the family Eyüboğlu, Turkish folklore

Pečati koji su pripadali umetnosti Hetita i pečati sa različitim motivima

Otiskivanje drvenim kalupom

Radovi porodice Ejuboglu u ateljeu u Kalamušu

II. OSVRTI I PRIKAZI

Mirela OMEROVIĆ

ISMAIL PALIĆ: GENITIV, PROSTOR I PROSTORNE SLIKE (LEKSIKON PRIJEDLOGA)

(Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2016)

Padeži su u bosanskome (crnogorskome, hrvatskome, srpskome) jeziku dosad obrađeni u nekoliko monografija, a genitiv detaljnije u studiji K. Feleška (1995) i I. Matas Ivanković (2014) u prijedložnim konstrukcijama ovoga padeža u poređenju s ruskim jezikom. U izdanju Bosanskog filološkog društva iz Sarajeva pojavila se knjiga profesora Ismaira Palića *Genitiv, prostor i prostorne slike (leksikon prijedloga)*, koja predstavlja djelo od iznimnog značaja za proučavanje padežne problematike na južnoslavenskim prostorima ne samo po tome što problematizira jedan od najsloženijih padeža i u strukturonom i u značenjskom smislu nego i po tome što u svojim teorijskim polazištima zastupa kognitivnolingvističke ideje. Teorijska polazišta kognitivne gramatike u interpretaciji padeža temeljiti su izložena u *Kognitivnoj gramatici hrvatskoga jezika* (2014) autora B. Belaja i

G. Tanackovića Faletara, gdje se između ostalih pažnja posvećuje i genitivu. Budući da su sveprisutna u modernoj lingvistici, kognitivnolingvistička proučavanja danas su od izuzetne važnosti kad je riječ o semantičkim interpretacijama jezičkih jedinica jer nam nude vrlo koristan metodološki i teorijski okvir za opis interakcije jezika, mišljenja i čovjekovog osjetilnog doživljavanja vanjezičkog svijeta i prostornih odnosa u njemu. Stoga je pojava knjige I. Palića *Genitiv, prostor i prostorne slike (leksikon prijedloga)* od velikoga značaja zato što nudi originalna rješenja posebno u semantičkim interpretacijama određenih jezičkih jedinica u bosanskom jeziku te tako lingvističku bosnistiku približava modernim lingvističkim tokovima.

Knjiga se sastoji iz dva dijela. Prvi dio predstavlja studiju o teorijskim aspektima razmatranog problema – pristup i definiranje

jezgrenog značenja genitiva, određenje i klasifikaciju genitivnih prostornih prijedloga, opis semantičke konceptualizacije prostora i elaboraciju neprostornih značenja prostornih prijedloga, te tipove objekata lokalizacije i lokalizatora i njihove međusobne odnose. U drugom dijelu koji nosi naziv *Leksikon prijedloga* predočava se popis potvrđenih prijedloga posvjedočene upotrebe u njihovim prostornim i neprostornim značenjima.

Nakon kraćeg *Uvoda* u poglavlju *Pristup* navodi se temeljna kognitivnolingvistička teorijska orijentacija u interpretaciji genitiva i prijedloga koji stoje s njim, što podrazumijeva da se padežu kao gramatičkoj formi prepostavlja značenje kao njegovo inherentno obilježe. Padeži imaju svoja jezgrena značenja, koja su unifikativna i distinkтивna, a predstavljaju glavni čvor u semantičkoj mreži padežnih značenja koja podrazumijevaju jezgrenu semantičku invarijantu i specifična padežna značenja kao rubnija ostvarenja značenjske invarijante. Istiće se da se pri analizi prostornih značenja genitivnih prijedloga kao relevantni parametri uzimaju: a) postojanje / nepostojanje dodira objekta lokalizacije sa lokalizatorom, b) mirovanje ili kretanje objekta lokalizacije, c) pravac i smjer kretanja objekta lokalizacije i d) vrsta lokalizatora. Neprostorna značenja prostornih

prijedloga razmatraju se s teorijskih polazišta o konceptualnoj metafori i metonomiji utemeljenih u kognitivnolingvističkim istraživanjima.

Uz određenje genitiva kao semantički najsloženijeg padeža, u poglavlju *Genitiv* ovome padežu pripisuje se jezgreno značenje ishodišta te se ističe da se genitivom kodira fizički predmet P1, od kojega se drugi predmet P2 odmiče ili udaljava krećući se. U opisanome scenariju taj drugi predmet jeste objekt lokalizacije, fokusiran je te ima glavnu ulogu. Kao prototipno značenje genitiva navodi se ablativnost, jer se ova značenjska jezgra prvenstveno izriče genitivnim konstrukcijama, kao što nalazimo i u brojnim tradicionalnim gramatikama, a tipični ablativni prijedlog jeste središnji genitivni prijedlog – *od*. U prijedložnim konstrukcijama padežno je značenje manje istaknuto u odnosu na besprijedložne forme, a prijedlozi, navodi I. Palić, funkcioniraju kao semantički „utačnjivač“, te su zato profilirani u odnosu na padež imenice koja čini bazu ili pozadinu.

Poglavlje *Prostor i lokalizacija* pojašnjava nam osnovne teorijske postavke kognitivne lingvistike i značaj prostornih odnosa u cijelokupnoj konceptualizaciji ljudske vanjezičke stvarnosti. Semantička se struktura u tom smislu definira kao konceptualna ili pojmovna struk-

tura u kojoj koncepti predstavljaju elementarne jedinice značenja, a u velikoj su mjeri izvedeni iz čovjekove percepcije prostorno-fizičkog iskustva. Pritom se koncepti koji pripadaju prostornoj domeni određuju kao osnovni, a prostor se uzima kao temeljna kategorija prema drugim, izvedenim, neprostornim kategorijama, koje nastaju na principu semantičkih ekstenzija. Budući da su ideje kognitivne lingvistike u osnovi lokalističke, lokalizacija je temeljni princip ustroja i funkcionaliranja i prostornih i neprostornih kategorija. Osnovni elementi svakog prostornog scenarija jesu objekt lokalizacije i lokalizator, a budući da je u ovom slučaju lokalizator jezički kodiran genitivom, njegov odnos s objektom lokalizacije interpretira se dvojako s obzirom na kriterij kontakta. Naime, prvi odnos među navedenim elementima je odnos intralokalizacije, kada objekt lokalizacije svojim dijelom ili cjelinom zahvaća cjelinu ili dio lokalizatora, a drugi odnos podrazumijeva ekstralokalizaciju, kada objekt lokalizacije nijednim dijelom ne zahvaća ni cjelinu niti i jedan dio lokalizatora, tj. nema fizičkog kontakta među njima. I. Palić naglašava kako su ova dva odnosa međusobno spojiva s pojmom ishodišta kao jezgrenim, invariantnim značenjem genitiva. Pritom je intralokalizacija primarna genitivna prostorna relacija budući

da uključuje prototipne scenarije, odnosno prepostavlja ablativnost kao suštinu koncepta ishodišta. Također, genitiv je svojim jezgrenim značenjem primarno vezan za dinamički aspekt prostornog odnosa koji prepostavlja direktivnost ablativnog tipa. S obzirom na dinamički ili staticki aspekt prostornog scenarija obilježenog genitivom, objekt lokalizacije može se usmjereno kretati ili mirovati. Usmjereno kretanje prepoznaje se kao odmicanje ili udaljavanje, pa je riječ o lokalnu ablativu, ili kao primicanje, približavanje, kad je riječ o lokalnu adlativu. Ukoliko kretanje nije određeno po smjeru, riječ je o lokalnu perlativu, koji označava prolazanje ili promicanje. Staticki scenarij uključuje objekt lokalizacije u mirovanju, koji se određuje kao lokal lokativ. Pored navedenoga, autor izdvaja da su za lokalizaciju bitni i tipovi lokalizatora: od konkretnih predmeta, koji su najbrojniji i prototipni, do apstraktnih predmeta i prostora koji se ne mogu vizualno percipirati, ali se konceptualiziraju kao vizualno perceptibilni predmeti i prostori. Pritom se kao bitna svojstva izdvajaju i dvodimenzionalnost, odnosno trodimenzionalnost navedenih predmeta.

U nešto složenijem poglavlju *Prostorni genitivni prijedlozi* autor najprije izlaže razmatranja definiranja prijedloga općenito, s poseb-

nim akcentom na definiranju tzv. složenih prijedloga, što je, po mome mišljenju, jedno od najvažnijih pitanja razrađenih u ovoj knjizi. Naime, složeni prijedlozi, odnosno spojevi leksičkih jedinica koji se po relevantnim semantičkim i sintaksičkim svojstvima ne razlikuju od tzv. primarnih prijedloga predmetom su brojnih rasprava, posebno kod tradicionalistički usmjerениh gramatičara, koji pri kategorizaciji riječi kao presudan uzimaju leksički kriterij. Međutim, opravdanim se navode relevantne teorijske postavke modernijih gramatičkih pristupa, koji ne dovode u pitanje postojanje tzv. sekundarnih prijedloga. Riječ je zapravo o stepenu djelovanja procesa gramatikalizacije navedenih spojeva riječi, gdje je vrlo važan kriterij i frekventnost formalnih jezičkih jedinica u diskursu općenito. Prema kognitivnogramatičkim definicijama, prijedlozi su riječi atemporalnih relacijskih predikacija, kojima se profilira relacija naročite vrste među predmetima, jednim fokusiranim, a drugim nefokusiranim. Čim se nekom jezičkom formom profilira opisana relacija, ta je jezička forma prijedlog, bez obzira na to da li se radi o leksički jednoj riječi koja se koristi isključivo u toj funkciji, ili se radi o leksičkoj riječi koja se koristi i u drugim funkcijama, ili se pak radi o spoju riječi. U klasifikaciji prostornih genitivnih

prijedloga najprije se razlikuju prijedlozi intralokalizacije i prijedlozi ekstralokalizacije, s tim da ove dvije skupine nisu međusobno potpuno odvojene s obzirom na polisemčnost prijedloga koja počiva na značenjskim transpozicijama. Navedene dvije skupine prijedloga dijele se dalje na podskupine uzimajući kao kriterij specifične prostorne odnose na relaciji objekt lokalizacije i lokalizator, kao i tipove lokalizatora i tačku vizualne percepcije govornika. Pritom elementi datog scenarija mogu stajati u različitim vrstama dinamičnog prostornog odnosa ili pak statičkog. Zaključuje se da se za obilježavanje intralokalizacije u bosanskom jeziku gotovo isključivo koriste sekundarni prijedlozi, dok se od primarnih javljaju samo pojedini. Za obilježavanje ekstralokalizacije dolazi mnogo veći broj primarnih prijedloga, iako i u ovoj skupini pretežu tzv. sekundarni prijedlozi.

Poglavlje *Semantička ekstenzija prostornih genitivnih prijedloga (prostorne slike)* razmatra pojам mentalnih obrazaca tzv. slikovnih shema koje su odlučujuće za organizaciju sistema konceptualnih domena. Ključni značaj u procesima preslikavanja prostornih scenarija u neprostorne ima čovjekovo detaljno poznavanje prostorno-fizičkog svijeta i primjena određenog skupa strategija zaključivanja i načina

predočavanja prostornih scena, čiji su elementi u našem iskustvu na neki način međusobno povezani. To omogućuje da se oni konceptualno povezuju, izjednačuju te im se dodjeljuju isti formalni izrazi u jeziku. Autor izdvaja 35 u istraživanom korpusu identificiranih konceptualnih domena u koje se metaforički preslikava prostorno značenje polisemičnih genitivnih prijedloga. Njihov je popis abecedno naveden, a radi se o sljedećim: aditiv, adresativ, agentiv, benefitiv, distantiv, ducitiv, egzekutiv, ekskluziv, elementativ, fonsiv, instrumental, intentiv, kauzativ, komparativ, koncesiv, konfrontativ, konsekutiv, korelativ, kvalitativ, kvantitativ, limitativ, medijsativ, modal, munitiv, original, partitiv, posesiv, propozitiv, reprezentativ, stativ, supstancijal, supstitutiv, temativ, temporal i transformativ. Konceptualne domene ustanovljene su na razini semantičke porodice i generalno su usporedive s tematskim ulogama. Naglašava se da najveći broj domena raspolaže s više prijedloga, neke od njih imaju veliki broj prijedloga (npr. temporal), dok su druge svedene na po jedan prijedlog (npr. supstancijal). Smatram da poglavje o konceptualnim domenama donosi semantičku interpretaciju jezičkih jedinica koja je od izuzetnog značaja za dalja lingvistička istraživanja u bosnistici u okviru sintaksičko-

semantičkih proučavanja bosanskoga jezika i treba poslužiti kao model za interpretacije i tipologizacije jezičkih jedinica s različitim aspekata njihovog proučavanja.

I napokon, drugi dio knjige donosi *Leksikon prijedloga* na ukupno 273 stranice, u kojem je identificirano 407 genitivnih prostornih prijedloga, čiji popis, ističe autor, zasigurno nije konačan i načelno je otvoren. U napomenama se navode osnovne metodološke postavke navedenoga popisa, kriteriji razvrstavanja primjera, te se posebno naglašava da je leksikon sačinjen isključivo na temelju primjera zabilježenih u izvorima koji čine vrlo obiman istraživački korpus tekstova na bosanskom jeziku s krajnjom funkcionalnojezičkom raznovrsnošću. Građa za leksikon sačinjena je kombiniranom metodom totalne i parcijalne ekscerpcije s ciljem identificiranja, izdvajanja i višestrukog potvrđivanja što većeg broja prostornih genitivnih prijedloga. Naznačeno je da leksikon ne nudi potpun semantički opis genitivnih prijedloga s ciljem prezentiranja krajnje raznovrsnosti njihove upotrebe i u prostornoj domeni i u izvedenim, neprostornim domenama, ali zasigurno upućuje na to što je dominantno i tipično u ukupnom semantičkom profilu i mogućnostima upotrebe genitivnih prostornih prijedloga.

Ova izvanredna knjiga profesora Ismaila Palića nudi opis semantički i funkcionalno najšireg i najsloženijeg padeža u bosanskom jeziku, zatim opis prostornih genitivnih prijedloga i njihovih transponiranih značenja, te posebno opis tzv. sekundarnih prijedloga koji dolaze uz taj padež, kao što su, primjera radi, sljedeći: *s jedne strane, od centra, na rubu, na sjevernoj strani, na razini, na korak iza* i sl. Razgraničenje tzv. primarnih od tzv. sekundarnih prijedloga i njihova interpretacija na konkretnim primjerima od izuzetne su vrijednosti za konačno prodiranje fleksibilnijih teorijsko-metodoloških pristupa u interpretacijama

gramatičkih pojava u bosničkim radovima. Knjiga predstavlja cjelovit, sistematičan i krajnje jednostavno obrazložen opis genitiva s prostornim prijedlozima u bosanskom jeziku, a naročitu vrijednost daje joj primarni semantički pristup u rasvjetljavanju padežne problematike. Njena pojava zasigurno će bitno utjecati na buduća sintaksičko-semantička istraživanja iz lingvističke bosnistike i shodno tome bit će nezaobilazna bibliografska jedinica. Toplo je preporučujem svima onima koji se bave padežnom problematikom, gramatikom, ali i drugim lingvističkim temama.

Azra HODŽIĆ-ČAVKIĆ

ABDULAH MUŠOVIĆ:
SANDŽAČKI FRAZEOLOŠKI RJEČNIK

(Narodna biblioteka „Dositej Obradović“, Novi Pazar, 2016)

Leksikografija bosanskoga jezika bogatija je za još jedan rječnik. Narodna biblioteka „Dositej Obradović“ u Novom Pazaru u februaru je 2016. godine izdala rječnik s frazeološkom građom u autorstvu Abdulaha Mušovića, višedecenijskog frazeologa i slaviste, autora knjiga „Frazeološki adverbijali na materijalu ruskog i srpskog jezika“ i „Somatske frazeološke jedinice za izražavanje emocija i njihova sintaksička funkcija“. „Sandžački frazeološki rječnik“ promoviran je na Dan maternjeg jezika 2016. godine i time je otvorena dugogodišnja promocija jezičkog blaga koje je ukoričeno ovim naslovom.

Najvažnija knjiga proistekla iz tzv. tradicionalnog funkcionalizma, kad je riječ o frazeologiji bosanskog jezika, jeste „Frazeologija bosanskoga jezika“ Ilijasa Tanovića (2000) koja ima otvaračku ulogu u frazeologiji bosanskoga jezika. Riječju, ova knjiga udara temelje i u

lingvistiku uvodi sloj bosanskoga jezika koji nije posebno bio predmetom elaboracije u rječnicima ili priručnicima s frazeološkom građom prije njenog izlaska iz štampe. „Frazeološka građa ekscerpirana je iz korpusa koji čine odabrana djela dvadeset i pet bosanskih pisaca XX stoljeća (...) i predstavlja prvi (isticaće AHČ) lingvistički opis frazeologije bosanskoga jezika“ (Tanović 7: 2000). Nakon Tanovićeve „Frazeologije“ iz štampe su izašla još tri rječnika i priručnika s frazeološkom građom: „Bosanski frazeološki rječnik“ 2012. godine koautorica Čoralić – Midžić; „Kao frazeološki rječnik“ Alise Mahmudović također iz 2012. godine; „Bosanska sehra“ Zlatke Lukića čije je dopunjeno drugo izdanje izašlo 2016. godine. Međutim, nabrojani izvori nemaju tako široko i ujedinjujuće polje zanimanja kao „Sandžački frazeološki rječnik“. „Sandžački frazeološki rječnik“ Abdulaha Mušovića popi-

sao je oko 7000 frazeoloških jedinica na nešto manje od 800 stranica. „Bosanski frazeološki rječnik“ proizašao je iz komparativne analize njemačkih i engleskih frazeologizama i broji svega nekoliko stotina frazeologizama na više od stotinjak stranica. „Kao frazeološki rječnik“ bilježi frazeologizme s česticom poredbenom *kao* kako je naslovom rječnika i sugerirano. „Bosanska sehara“ uvrštava i poslovice kao jedinice frazeologije (u užem smislu). Za razliku od nabrojanih rječnika, jezičke jedinice zabilježene u Mušovićevom rječniku pažljivo su odabrane prema osnovnim kriterijima frazeologije, i to iz gotovo četrdeset književnih djela.

Kompozicija građe „Sandžačkog frazeološkog rječnika“ data je uobičajenom metodologijom u leksikografiji: frazeologizmi su zapisani s naslovnom riječju i prema abecednom redu; frazeologizmi se navode samo jedanput u to prema vrsti riječi; ukoliko je frazeologizam sastavljen od više imenica, onda natuknicu predstavlja prva u linearном poretku imenica; ukoliko je riječ o frazeologizmu u čijem je sastavu dominantija druga vrsta riječi, onda je on naveden prema njoj (npr., glagol kao u frazeologizmu *niko ne zarezuje nekoga* pod zarezivati); ako je frazeologizam dvovidski, onda se daje u imperfektivnom obliku, a jednovidski frazeologizmi

navode se pod natuknicom u onom vidu u kom se i upotrebljavaju. Budući da je veliki dio frazeologizama sastavljen od orijentalne leksike, navodi se način pisanja u originalu, porijeklo i značenje – što je vrlo važno za istraživače koji će se baviti daljom analizom građe jer na jednom mjestu nalaze upute za dalje tumačenje i istraživanje. Također, Mušović otvara vrata i frazeologiji *pozdrava* smatrajući pozdrave orijentalnoga porijekla posebnim slojem frazeološkog fonda. Nekoliko je razloga za takvo što: pozdravi su uvijek predstavljeni specifičnim strukturnim formatima i ne pripadaju uvijek strogo vjerskom karakteru. Sve frazeologizme Mušović navodi kontekstualizirajući i književno djelo odakle određeni frazeologizam potječe.

Dževad Jahić, jedan od recenzentata prvom izdanju ovoga rječnika, navodi kako je ovaj rječnik prvi regionalni frazeološki rječnik. Također, Jahić Mušovića stavљa na pročelje frazeologije bosanskoga jezika poredajući ga s Ilijasom Tanovićem, također istaknutim slavistom kao što je to i Abdullah Mušović.

Budući da je naslovlen kao „Sandžački frazeološki rječnik“ moglo bi se pomisliti kako ovaj rječnik okuplja samo dijalekatske frazeološke jedinice, međutim, upravo je to bogatstvo ovoga rječnika. On, naime, bilježi i frazeološke

jedinice standardnoga jezika, kao i dijalekatske frazeološke jedinice, te je značaj ovoga rječnika zaista regionalan. Primjera radi, u Matešićevom „Frazeološkom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika“ gotovo da i nema tzv. tautoloških frazeoshema. Matešićev rječnik bilježi par frazema s ponovljenim smislom. Za razliku od njega, u građi „Sandžačkog frazeološkog rječnika“ nalažimo trideset i šest (36) jedinica s ponovljenim smislom.

Također, kao što je već rečeno, Rječnik bilježi i frazeologizme

standardnoga jezika, ali i lokalne frazeologizme. U tom kontekstu, lokalni *uzeti svijet na oči* u značenju *pobjeći bilo kud, dok rekneš piksla* u značenju *veoma brzo, smješta, odnio je šejtan nešto* u značenju *propalo je, u šaškinluku uraditi* u značenju nepromišljeno i sl. našli su svoje mjesto u građi Rječnika.

„Sandžački frazeološki rječnik“ Abdulaha Mušovića za lingviste i one koji žele sačuvati jezičko blago znači odskočnu dasku i dalje proučavanje ovakvog djela samo je obaveza naučnih radnika u jeziku.

Munir DRKIĆ

ĐENITA HAVERIĆ:

JEZIK I STIL DJELA BULBULISTAN FEVZIJA MOSTARCA

(Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014; elektronski izvor, dostupan na internetskoj stranici: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Jezik_i_stil_djela_Bulbulistan_Fevzija_Mostarca.pdf)

Bulbulistan autora Fevzija Mostarca predstavlja jedini cijelovit prozni književni tekst napisan rukom jednog bosanskog autora na perzijskom jeziku. Dosad je o ovome djelu provedena nekolicina studija i istraživanja. Prije svih, Milivoj Mirza Malić 1935. godine objavio je u Parizu doktorsku tezu o Mostarcu i *Bulbulistantu*, te u sklopu svoje studije čitaocima na francuskom jeziku predstavio prijevod ovoga djela. Postoje i dva prijevoda *Bulbulistana* na bosanski jezik. Prvi od njih nastao je 1973. godine, a načinio ga je Džemal Čehajić, i tom prijevodu dodao uvodnu studiju o životu i djelu autora. Čehajićev prijevod ponovo je štampán 2003, a zatim i 2011. godine u izdanju Kulturnog centra IR Iran u Sarajevu. Godine 2014. Namir Karahalilović objavio je drugi prijevod *Bulbulistana* na bosanski jezik; ovaj je prijevod samo dio obimnije studije i nastao je na prethodno provedenoj

paleografskoj analizi i kritičkom izdanju izvornog teksta djela na perzijskom jeziku. Prije Karahalilovićevog, objavljena su još dva kritička izdanja *Bulbulistana*. Prvo je uradila Esmat Xo'ēnī 2011. godine u izdanju Kulturnog centra IR u Sarajevu, a uz ovo izdanje štampan je i Čehajićev prijevod na bosanski jezik. Drugo kritičko izdanje sačinio je Ahmad Behnāmī u Teheranu (*Bolbolestān /bar asās-e nosxe-ye mowarrax-e* 1163. h. q. Zāgreb/, newīsandé: Šeix Fouzī Mostārī, be kūšeš-e Ahmad Behnāmī, Payām-e Bahārestān, Doure-ye dowom, Sāl-e cāhārom, Šomāre-ye pānzdahom, Tehrān, Bahār-e 1391/2012, pp. 262–318). Sedad Dizdarević objavio je 2005. godine na perzijskom jeziku knjigu pod naslovom *Az Golestān-e Sa'dī tā Bolbolestān-e Fouzī* (Od Sa'dijevog *Dulistana* do Fevzijinog *Bulbulistana*).

Osim navedenih studija i prijevoda, napisan je pozamašan broj

naučnih i stručnih radova o najznačajnijem perzijskom tekstu na ovim prostorima. Premda su ranije provedena istraživanja ponudila manje ili više opsežne filološke analize, ni jedna od spomenutih studija ne predstavlja tako iscrpnu analizu jezika i stila *Bulbulistana* kao istraživanje koje je provela Đenita Haverić.

Kako se već iz naslova studije dâ nazrijeti, ova knjiga predstavlja iscrpnu lingvostilističku analizu djela *Bulbulistan*, i to na planu fonostilistike, leksikostilistike, morfostilistike, sintaksostilistike i semantostilistike (str. ii). Knjiga je napisana na 363 stranice teksta i sastoji se od ukupno pet poglavlja. Studija je popraćena širim popisom literature i izvora, a autorica u prilogu donosi i bosansko-perzijski rječnik lingvističkih i stilističkih termina.

Prije analize jezika i stila kao centralne teme ove studije, autorica navodi podatke o životu Fevzića Mostarca, uglavnom preuzete iz ranijih izvora i studija (str. 3-6). U drugom poglavlju (7-25) predstavljeno je djelo *Bulbulistan*, odnosno njegovi rukopisi, zatim struktura i sadržaj, društveno-historijski uvjeti nastanka, te konačno tesavvufski termini i motivi u tekstu ovoga djela.

Treće poglavlje nosi naslov *Intertekstualna požimanja u Bulbulista-*

nu, a po svojoj strukturi i pristupu razlikuje se od ostatka knjige. Naime, s ciljem boljeg predstavljanja strukture teksta *Bulbulistana*, kao i društvenih okolnosti njegova nastanka, Haverić opisuje povezanost ovoga djela s njegovim uzorima u perzijskoj književnosti, pri čemu se naročito zadržava na Sadievom *Dulistanu* kao rodonačelniku ovoga žanra i Džamijevom *Beharistanu*, za koji autorica studije navodi da je služio kao posrednik u Fevzićevom oponašanju *Bulbulistana*. *Dulistan* je, prema tome, služio kao uzor i Džamiju, ali je Mostarac, prema tvrdnjama Haverić, mnogo više preuzeimao od ovog drugoga. Fevzi je, kao obrazovan čovjek svoga vremena, prirodno tragao i za drugim izvorima za pisanje svoga djela, a autorica studije u tom pogledu ističe nekoliko sufijskih tekstova iz kojih preuzima određene pripovijesti; sve pripovijesti i tematske cjeline Fevzi je inkorporirao u tekst *Bulbulistana* te načinio izvjesne tematske i stilске ekspanzije. Haverić to ističe kao poseban kvalitet koji je obogatio tekst predmetnog djela.

Preostala poglavlja ove studije nisu zanimljiva za čitanje kao opisani uvodni dio, ali predstavljaju vrijedan doprinos u užem naučnom, posebno lingvostilističkom i iranističkom smislu. Na fonostilističkom nivou analize autorica se zadržava na metriči i ritmici *Bulbulistana*, te

zaključuje da je Mostarac bio dobro upoznat s vještinama ukrašavanja perzijske poezije. Budući da je djelo pisano u rimovanoj prozi, razumljivo je da je Mostarac upotrebljavao razne vrste *sağ'a* kako bi povećao eufoničnost i muzikalnost teksta.

Analizirajući leksiku *Bulbulistana*, Haverić dolazi do zaključka da je Mostarac u svome djelu u znatnoj mjeri upotrebljavao arhaične lekseme i izraze, to jest leksički fond karakterističan za razdoblja perzijske proze prije nastanka *Bulbulistana*. To je razumljivo uzme li se u obzir činjenica da je Fevzi pisao pod utjecajem klasičnih tekstova, a ne onih nastalih na govornom području perzijskog jezika u toku XVIII stoljeća, kada je sam živio. U tome Fevzi nije predstavljao izuzetak, budući da su i drugi autori na prostoru Osmanskog carstva na perzijskom jeziku pisali oslanjajući se na klasične uzore. U ovome poglavlju Haverić analizi podvrgava i Mostarčeve „neologizme“, riječi koje je sam konstruirao poštujući pravila gramatike perzijskog jezika, i to u nedostatku odgovarajućih leksema i izraza za njegove potrebe. Tako su nastale riječi koje nisu upotrebljavali izvorni govornici perzijskog jezika. Haverić to ističe kao kvalitet *Bulbulistana*, dok će izvorni govornici perzijskog jezika isti fenomen posmatrati kao anomaliju i rezultat autorovog nedovoljnog poznavanja

bogatog leksičkog fonda perzijskog jezika. Obje su tvrdnje u određenoj mjeri tačne, jer je Mostarac konstruirajući neologizama pribjegavao iz praktičnih razloga, a evidentno je da u *Bulbulistenu* postoje leksički nedostaci; s druge strane, zanimljive su i Fevzijeve metode tvorbe novih leksičkih jedinica.

Na morfostilističkom nivou analize autorica studije zadržava se na različitim vrstama riječi, pri čemu najviše pažnje poklanja glagolima, a naročito složenim glagolskim izrazima i različitim glagolskim oblicima i vremenima. Autorica ovdje govorи i o gramatičkom metafori. Sintaksostilistički nivo analize donosi manje-više isti zaključak kao leksičkostilistički. Analizirajući primjenu gramatičkih pravila perzijskog jezika, Haverić dolazi do zaključka da se Mostarac nerijetko udaljavao od njih, što jasno ukazuje na to da ovo djelo nije napisao izvorni govornik perzijskog jezika. U nastavku ovoga poglavlja detaljno su analizirane najučestalije i najekspresivnije sintaksičke figure (kumulacija, epitet, epifora, reduplikacija, elipsa, retoričko pitanje, inverzija i paralelizam). Semantostilističku analizu Haverić počinje obradom sinonimije i antonimije, da bi se više zadržala na semantičkim figurama i tropama.

U zaključku studije autorica navodi da je Fevzi Mostarac, premda

nije bio izvorni govornik perzijskog jezika, uspio u nakani da napiše djelo na perzijskom jeziku po uzoru na najveće klasike iz te književne tradicije. Ipak, analiza je pokazala da se na mnogim mjestima u *Bulbulistanu* jasno osjeti da Mostarcu perzijski nije bio maternji jezik. Iako na nekim primjerima Mostarac pokazuje originalnost u konstruiranju novih riječi i izraza, u nekim drugim primjerima to „lutanje“ dovodi do nejasnoća i dvosmislenosti. Konačno, Haverić navodi da je Fevzi Mostarac uspio izgraditi osebujan vlastiti stil pisanja; premda je mnogo preuzimao iz ranijih djela i izvora, ne može se poreći ni njegova izvjesna originalnost, ispoljena ponajviše u domenu originalnog izraza i forme. Ovdje vrijedi dodati i to da autori u Osmanskom carstvu nisu ni težili originalnosti u današnjem razumijevanju te riječi, već su prevashodno nastojali da se što više

približe svojim klasičnim uzorima i na taj način daju svoj doprinos.

Studija *Jezik i stil djela Bulbulistan Fevzija Mostarca* namijenjena je užoj stručnoj i naučnoj publici iranista. Ona daje detaljnu lingvostilističku analizu jednog perzijskog teksta nastalog izvan govornog područja tog jezika, te na taj način doprinosi analizi brojnih perzijskih tekstova nastalih na širokom geografskom prostoru od Indije i Kine na istoku do Balkana na zapadu. Stoga njeni rezultati imaju jednak ako ne i veći značaj u sarmome Iranu i među iranistima koji pišu na drugim jezicima. Imajući to u vidu, vjerujem da bi prijevod ove knjige na perzijski ili engleski jezik predstavljaо značajan iskorak za književnu baštinu Bošnjaka na perzijskom jeziku kao i proučavanje perzijske kulture izvan granica Irana.

Đenita HAVERIĆ

MUNIR DRKIĆ:

VIŠEJEZIČNOST U MESNEVIJI *DŽELALUDDINA RUMIJA*

(Naučnoistraživački institut "IBN SINA", Sarajevo;
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2016)

Knjiga *Višejezičnost u Mesneviji Dželaluddina Rumija* predstavlja prerađenu i dopunjenu doktorsku disertaciju pod naslovom *Diskurs višejezičnosti u Mesneviji Dželaluddina Rumija* Munira Drkića, odbranjenu na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2013. godine.

Ličnost Dželaluddina Rumija ima posebno mjesto i ulogu na prostoru Bosne i Hercegovine, a njegovo najpoznatije djelo *Mesnevija* stoljećima je zauzimalo poseban status i ugled u kulturnoj tradiciji Bošnjaka. *Mesnevija* je dosada predstavljana uglavnom sa književnohistorijskog aspekta, dok sa jezičkog veoma rijetko, tako da knjiga *Višejezičnost u Mesneviji Dželaluddina Rumija* predstavlja vrijedan doprinos nauci o jeziku. Posebna vrijednost ogleda se u tome što je autor uspio spojiti tradicionalno i savremeno, te je tako na korpusu jednog klasičnog književnog teksta, kao što je *Mesnevija*,

uspio opisati fenomen višejezičnosti na osnovu savremenih istraživanja višejezičnosti u okviru nauke o jeziku.

O višejezičnosti u Rumijevim djelima dosad se uglavnom pisalo na korpusu *Divana gazela*, koji je u tom smislu jedinstveno djelo u čitavoj perzijskoj književnosti. Iako je *Mesnevija* nastala u višejezičnoj i multikulturalnoj sredini, kakva je bila Mala Azija s prijestolnicom Konjom u XIII stoljeću, fenomen višejezičnosti u *Mesneviji* dosada nije bio predmet analize, što ujedno povećava vrijednost i značaj ove knjige, koja se po prvi put bavi ovim fenomenom.

Stihovi i pripovijesti koji čine korpus istraživanja ove studije Drkić dijeli u dvije grupe, u prvu spadaju kazivanja i stihovi o višejezičnosti, koji ustvari predstavljaju Rumijev autentičan stav o ovom fenomenu. Drugu grupu čine višejezični stihovi u kojima Rumi

upotrebljava više jezika, te stihovi napisani na drugim jezicima pored perzijskog.

U uvodnom dijelu knjige (str. 13-20) autor nas upoznaje sa predmetom i ciljem svoga istraživanja te obrazlaže zašto se opredijelio za aspekt višejezičnosti u *Mesneviji*. Nakon *Uvoda* slijedi drugo poglavlje koje nosi naziv *Život Dželaluddina Rumija: Neposredno iskustvo ljudske raznolikosti* (str. 21-35). U ovom poglavlju autor predstavlja samog Rumija, njegov život kao bogato iskustvo ljudske raznolikosti, što je itekako utjecalo na njegovo poimanje fenomena višejezičnosti. Naiime, u gradu Konji, u kojem je Rumi proveo najviše vremena, zahvaljujući različitim društveno-političkim okolnostima izmiješali su se međusobno veoma različiti jezici kao što su perzijski, grčki, arapski, turski i ostali. Komunikacija sa govornicima različitih jezika, baštinicima različitih kultura svakako je utjecala na Rumijev životni put te na njegov poetski izraz i opus.

Glavni dio knjige posvećen je fenomenu višejezičnosti koji se analizira u četiri zasebne cjeline. Tako u trećem poglavlju *Višejezičnost* (str. 36-52) autor prvo daje jedan opći uvod o višejezičnosti unutar lingvističkih istraživanja, a zatim predstavlja kratki historijski pregled promišljanja o temi i upoznaje nas s osnovnim terminima vezanim za

ovo područje nauke o jeziku. Nakon toga pristupa analizi višejezičnosti u samoj *Mesneviji*, što predstavlja centralni dio ove knjige, te u četvrtom, petom i šestom poglavlju opisuje tri aspekta, a to su: 1. stavovi o višejezičnosti u historijskom razvoju nauke o jeziku, vrednovanje i kompariranje različitih jezika i Rumijev originalan doprinos u tom polju; 2. višejezičnost u komunikaciji među govornicima različitih jezika i 3. višejezična poezija u djelu, odnosno upotreba različitih jezika (str. 53-248).

U četvrtom poglavlju *Višejezičnost naspram jednojezičnosti* (str. 53-127) autor se bavi prvim aspektom svog istraživanja i daje pregleđ odnosa prema višejezičnosti na osnovu relevantne lingvističke literature. U ovom poglavlju autor poredi Rumijev odnos prema višejezičnosti sa stavovima o različitim jezicima Dantea Alighieria, te dolazi do zaključka da je Rumi mnogo tolerantniji u odnosu na tog autora, ali i na mnoge autore poslije njega. Ako bi se poredila *Božanstvena komedija* s *Mesnevijom* moralo bi se priznati kako Rumi pokazuje veću širinu duha i mnogo dublji osjećaj za drugačijega. Ustvari, autor smatra da je Rumijev razumijevanje jezičke raznolikosti toliko napredno da više odgovara 21. stoljeću nego vremenu u kojem je on živio. Osim toga, u ovom poglavlju posebno je

ukazao na jezičke sukobe između arapskog i perzijskog jezika od 9. stoljeća, te posebno govori o Rumijevom odnosu prema arapskom jeziku (str. 62-88).

Interesantno je da čitavim ovim poglavljem dominira jedan Rumijev stih, koji se čini posebno zanimljivim i značajnim sa aspekta fenomena višejezičnosti, a stih glasi:

پارسی گو گر چه تازی خوشتست
عشق را خود صد زبان دیگرست

*Zbori perzijski, iako je bolji
arapski*

*Ljubav se još na stotinu jezika
da kazati*

Rumi se u ovom stihu izražava o perzijskom kao svom maternjem jeziku i arapskom kao jeziku međunarodne komunikacije, koji je “bolji” od drugih jezika. Ako je tako, zašto onda govoriti perzijski kad je bolji arapski? Da bi odgovorio na ovo pitanje autor je ovaj stih podvrgnuo kritičkoj analizi diskursa čiji je zadatak otkriti tragove ideoloških predrasuda u tekstovima. Dvije stvari koje su bitne u kritičkom ispitivanju određenog iskaza su leksički izbor i njegove implikacije, te gramatički izbor i implikacije koje povlači za sobom. Što se tiče leksičkog izbora Rumi za riječ arapski jezik koristi riječ *tāzī*, uz čije se značenje i upotrebu vežu negativne konotacije. Iz toga bi se moglo razumjeti kako se Rumi predstavlja kao

tipičan predstavnik iranske strane u jezičkom sukobu između arapskog i perzijskog. Autor smatra da rezultat provedene kritičke analize daje rezultat koji se kosi s ukupnim stvaralaštвom i idejama Dželaluddina Rumija, koji se prepoznaje kao autor bezgranične tolerancije i duhovne širine. Osim toga, nigdje nije zabilježeno da je Rumi bio privržen perzijskom jeziku do te mjere da je imao negativan stav prema drugim jezicima, pa i arapskom.

Posebna vrijednost ovog poglavlja ogleda se u jednom potpoglavlju koje je autor naslovio *Rumi i gramatika* (str. 89-113). Naime, autor je iz cijele *Mesnevije* sabrao veliki broj stihova na samom perzijskom jeziku u kojima su upotrijebљeni termini iz arapske gramatike, što govori o tome da je Rumi izuzetno dobro vladao arapskom gramatikom. Također, autor je predstavio nekoliko zasebnih priča o gramatičarima i njihovim raspravama sa drugim ljudima, iz kojih se vidi da Rumi smatra da gramatičko umijeće nije bitno onoliko koliko sami gramatičari tvrde da jeste. Takav stav o gramatičarima izražavali su i drugi autori poput Šemsa Tabrizija i Sadija Širazija, mada je u odnosu na njih neslaganje s gramatičarima u *Mesneviji* iskazano jasnije i uvjerljivije.

U petom poglavlju autor pristupa drugom aspektu svog istraživanja

koje se tiče *Višejezičnosti u komunikaciji među govornicima različitih jezika* (str. 128-202) a na osnovu nekih kazivanja i stihova u *Mesneviji*. U ovom poglavlju autor posebno govori o značaju dijaloga u *Mesneviji*. Naime, *Mesnevija* je puna priповijesti u kojima jedni s drugima komuniciraju ljudi različitih svjetonazora i različitoga porijekla. Bitna karakteristika *Mesnevije* jeste to što dijalozima između likova, koji se trude dokazati svoje stavove, Rumi nastoji sebe predstaviti kao nepričasnog pripovjedača. Pored toga, Rumi u svojim kazivanjima pokazuje da brine za komunikaciju i nesporazume koji se dešavaju među govornicima različitih jezika. Ta vrsta komunikacije najautentičnije je prikazana u kazivanju o četvorici govornika različitih jezika: perzijskog, arapskog, turskog i grčkog, sukobljenih oko naziva za grožđe. Naime, četverica ljudi su kao platu za zajedničko obavljeni posao dobili jedan srebrenjak (dirhem). Međutim, pošto su svi govorili različite jezike, nisu se mogli sporazumjeti što žele uzeti za svoj zajednički novac. Perzijanac je želio *angūr*, Arap se nije s tim složio jer je želio *'inab*. Turčin je opet želio *tızüm*, a Grk je tražio samo *estafil*. Ustvari, sva četverica su tražila isto, tj. grožđe. Autor je veoma detaljno analizirao ovu priču, tako što je podveo pod oblik interkulturalne komunikacije,

te naveo razloge zašto je došlo do nesporazuma u komunikaciji među govornicima.

Na osnovu sprovedenih istraživanja autor pokazuje da je Rumi veoma dobro percipirao i razumijevao probleme s kojima su se susretali govornici različitih jezika u jednoj višejezičnoj sredini, ali i da je posvetio pažnju u rješavanju tih nesporazuma. Prema riječima autora to je upravo ono na čemu insistiraju savremene studije interkulturalne komunikacije: percipirati nesporazume u komunikaciji, ali ponuditi i interkulturalno razumijevanje.

U šestom poglavlju *Višejezičnost na djelu* (str. 203-248) autor pristupa trećem aspektu istraživanja gdje nas prvo upoznaje sa fenomenom višejezičnosti u poetskim djelima perzijskih autora, a zatim o višejezičnosti u poeziji Dželaluddina Rumija. Posebno govori o višejezičnoj poeziji u *Mesneviji*, koja sadrži stotine stihova na arapskom jeziku, zatim mnogobrojne stihove u kojima je kombiniran arapski i perzijski jezik, te određene izraze na turskom i grčkom jeziku. U poređenju s drugim mesnevijama didaktičkog karaktera u klasičnoj perzijskoj književnosti, Rumijeva *Mesnevija* je prepuna izraza, polustihova pa čak i čitavih stihova na arapskom jeziku, koji su parafraza ili pak autentična forma citata iz Kur'ana i dijelova poslaničkih predaja na

arapskom jeziku. To se može smatrati strategijom Rumija da što bolje privuče pažnju svojih recipijenata, ili da argumentira svoje navode tekstom višega statusa. Broj turskih riječi i izraza nije velik u *Mesneviji*, ali pokazuje Rumijevu vezu s govornicima tog jezika. Ustvari, Rumi upotrebljava te izraze kako bi dočarao svakodnevni ambijent i oni doprinose folklornom bogatstvu *Mesnevije*. Broj riječi iz grčkog jezika skoro da je zanemariv, ustvari Rumi više spominje Grke u *Mesneviji* nego što navodi riječi iz njihova jezika. Iako ih je izuzetno malo, riječi iz turskog i grčkog jezika dokazuju da višejezičnost u *Mesneviji* autentično oslikava jezičku situaciju u Konji i općenito u Maloj Aziji u 13. stoljeću.

Kroz sva navedena poglavља Drkić povlači paralelu između Rumija i drugih čuvenih pjesnika i izvodi relevantne zaključke. Tako on u svojim istraživanjima poredi Rumija, njegovu poeziju i njegova promišljanja i stavove sa poezijom i stavovima Dantea, Firdusija, Sadija, Šemsat Tabrizija, Ebu Nuvasa, što ovu studiju čini iznimno vrijednom.

Na osnovu provedenog istraživanja Drkić je pokazao da je Dželaluddin Rumi na veoma originalan način promišljao o višejezičnosti te da *Mesnevija* predstavlja veoma

vrijedan izvor za istraživanje i opis različitih aspekata ovog fenomena.

Na kraju knjige nalazi se *Zaključak* (str. 249-254), *Sažetak* (str. 255-257), *Summary* (str. 258-260), *Literatura* (str. 261-274), te *Indeks imena i pojmljiva* (str. 275-279).

Izuzetno bogat spisak literature na bosanskom, engleskom i perzijskom jeziku, koji obuhvata djela iz različitih naučnih oblasti i disciplina, govori o tome da je autor veoma dobro upoznat kako sa tradicionalnim naukama tako i sa savremenim lingvističkim naukama što je za ishod toga nastanak ove naučno utemeljene studije. Također, veliki broj biografskih napomena o Rumiju, koje autor navodi u svojoj knjizi, govori o njegovom izvanrednom poznavanju samog životnog puta Dželaluddina Rumija, kao i o poznavanju historijskih i društvenih uvjeta u kojima je nastalo Rumijevu djelo. Osim toga, knjiga je obogaćena velikim brojem interesantnih priča i stihova koje je autor ponudio u svom prijevodu sa izvornog perzijskog jezika. Na kraju se može reći da knjiga *Višejezičnost u Mesneviji Dželaluddina Rumija* autora Munira Drkić predstavlja vrijedan znanstveni doprinos savremenim lingvističkim istraživanjima, a posebno bosanskohercegovačkoj iranistici.

Vildana PEČENKOVIĆ

AMIRA DERVIŠEVIĆ: *NOVELISTIČKA I ŠALJIVA PRIČA
U BOŠNJAČKOJ USMENOJ PROZI*

(Slavistički komitet, Sarajevo, 2016)

Ove godine u izdanju Slavističkog komiteta Bosne i Hercegovine, biblioteka Bosnistika, objavljeno je još jedno pažnje vrijedno djelo pod naslovom *Novelistička i šaljiva priča u bošnjačkoj usmenoј prozi* autorice Amire Dervišević. Nastala kao rezultat dugogodišnjeg istraživanja i bavljenja usmenoproznom građom, knjiga je prerađena doktorska disertacija, odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu i rađena pod mentorstvom prof. dr. Muniba Maglajlića, jednog od najznačajnijih istraživača usmene bošnjačke književnosti.

Imajući u vidu činjenicu da je usmena proza Bošnjaka do danas nedovoljno proučena sa kulturnohistorijskog i književnoteorijskog aspekta te da je ista Biblioteka izdala i studiju autorice Nirhe Efendić *Bošnjačka usmena lirika. Kulturnohistorijski okviri geneze i poetička obilježja*, objavljivanje studije autorice Amire Dervišević čini se kao

prirodan nastavak napora Slavističkog komiteta Bosne i Hercegovine na promoviranju zanemarenog i do danas nedovoljno istraženog usmenog blaga Bošnjaka.

Druga činjenica koja pridaje važnost ovom djelu jeste da su novelističke i šaljive priče, kao posebne pripovjedačke vrste unutar usmenoproznog opusa u dosadašnjim teorijskim istraživanjima dosta zanemarene u odnosu na bajku ili predaju. Razlozi takvog stanja mogu se između ostalog pronaći u iznimnom bogatstvu predajama i bajkama koje su na ovim prostorima mnogo više privlačile pažnju sakupljača. Stoga će ova studija biti dopuna dosadašnjih istraživanja u oblasti usmene proze ali i originalno naučno djelo jer daje obuhvatan uvid u književnoteorijsku literaturu uz konsultiranje značajnog korpusa novelističke i šaljive priče iz perodike ali i štampanih i rukopisnih

zbirki od sredine XVIII stoljeća do danas.

Knjiga *Novelistička i šaljiva priča u bošnjačkoj usmenoj prozi* strukturno je podijeljena na tri dijela. Prvi dio razložen je na tri poglavlja: *Uvod, Historijat bilježenja i zanimanja za bošnjačku usmenu prozu i Historijski i teorijski uvid u zabilježenu građu – zbirke, sakupljači, kazivači*. U uvodnom dijelu Derviševićeva polazi od najstarijih teorijskih uobličenja termina novelistička i šaljiva priča na južnoslavenskom prostoru, koja je zapisao Vuk Stefanović Karadžić u zbirci *Srpske narodne pripovijetke* iz 1853. godine, i daje pregled različitih teorijskih određenja istraživanih usmenopoznih oblika koja su predlagali Vido Latković, Maja Bošković-Stulli, Aiša Softić, Stith Thompson, Josip Kekez, Tvrtnko Čubelić, Nada Milošević-Đorđević...

U drugom poglavlju studije *Historijat bilježenja i zanimanja za bošnjačku usmenu prozu* Derviševićeva polazi od najstarije zapisane zbirke bošnjačkih priča pronađene u *Ljetopisu* Mula Mustafe Bašeskije i zaključuje da se “u rukoveti od devedeset kratkih proznih kazivanja – zabilježenih na turskom jeziku i izdvojenih u zasebnu cjelinu u Bašeskijinoj bilježnici – nalazi makar i posredan, najstariji trag o životu bošnjačke usmene priče” (Dervišević 2016: 21). Među oni-

ma koji su dali značajan doprinos u ovoj oblasti te se na obuhvatan način bavili sakupljanjem usmenе proze, autorica izdvaja najznačajnije sakupljače od Ivana Franje Jukića, Valtazara Balda Bogišića, Vuka Vrčevića te Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka – kao neke od najstarijih, Hamdiju Mulića i Ahmeda Kasumovića s početka XX stoljeća, Aliju Nametku i Aliju Isakovića koji su djelovali sredinom prošlog stoljeća do sakupljača koji djeluju krajem XX i početkom XXI stoljeća poput Muniba Maglajlića, Denane i Lade Buturović, Aiše Softić, Esme Smailbegović i drugih.

Treće i najobimnije poglavlje uvodnog dijela *Historijski i teorijski uvid u zabilježenu građu – zbirke, sakupljači, kazivači* sadrži dvadeset i tri potcjeline u kojima Derviševićeva temeljito izlaže korpus novelističke i šaljive priče, sakupljen iz arhiva koji čuvaju folklornu građu, iz rukopisnih i štampanih zbirki, iz ljetopisne i putopisne literature te iz periodike.

Nakon rane zbirke mlađih bosanskih klerika koji su se školovali u Đakovu (1870), te onih nešto mlađih zbirki koje su plod sakupljačkog pregnuća Nikole Tordinca, Kamila Blagajića, Dragutina Hofbauera, Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i Omer-bega Sulej-

manpašića Skopljaka, uporedo sa ovim objavljenim, sa manjom ili većom vremenskom zadrškom, nastajale su i u rukopisu do naših dana ostale zbirke Ahmeda Kasumovića i Hamdije Mulića iz austrougarskog, a za tim i one iz razdoblja između dva svjetska rata – Seida Mustafe Traljića, Huseina Rizvića, Đure Šurmina i niz drugih, manje ili vise poznatih ljubitelja usmene književnosti.

(Dervišević 2016: 242)

Autorica naglašava da su od najstarijih vremena priče sakupljane i objavljivane u neujednačenoj učestalosti i uglavnom su rezultat pojedinačne zaokupljenosti, dok je stručno i plansko bilježenje istih počelo dosta kasno, šezdesetih godina prošlog stoljeća, zahvaljujući naporima Etnografskog odjeljenja Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Instituta za proučavanje folklora u Sarajevu.

Glavni dio studije razložen je na dva poglavlja. *Tematika i motivika* naziv je četvrtog poglavlja u kojem je autorica nastojala i uspjela potvrditi vitalnost narativnih oblika i njihovu tematsko-motivsku raznolikost. Razvrstavajući oblike, koristeći se pri tome sižejno-tematskim i/ili deskriptivno-komparativnim pristupom, Derviševićeva je uočila cikluse priča u okviru jednog žanra,

a radi bolje preglednosti naslovila cikluse deskriptivnim rečenicama kojima se u vidu sižejne okosnice sažima pripovijedani događaj. Tako su naprimjer: *Provjeravanje znanja, Nađeni dukati, Časno stečeni imetak, Pronicljivi momak na djelu, Nesretna i progonjena djevojka, Zla žena, Kako su seljaci sijali so...*

Različite historijske okolnosti i svekolikost društvenog života prati tematsko-motivska raznovrsnost novelističkih i šaljivih priča u Bošnjaka koje pripovijedaju “o vjerenju u Svevišnjeg, o strpljenju, o vrijednosti i pohvaljenosti činjenja dobra, o pravdi, o darežljivosti, o iskrenom prijateljstvu, o brizi za starije, o ljubavi u različitim vidovima njezina ispoljavanja, o smrti” (Dervišević 2016: 243).

Među tipskim junacima bošnjačke usmene proze ključno mjesto zauzima lik Nasrudin-hodže, koji je i centralna figura petog poglavlja rada pod nazivom *Pričanja o Nasrudin-hodži*. Nakon teorijske eksplikacije porijekla priča o Nasrudin-hodži, njihovoj rasprostranjenosti u široj usmenopraznoj tradiciji i konačno ukorijenjenosti u bošnjačkoj, autorica kao u prethodnom poglavlju obrađuje tematsko-motivske cikluse, zaključujući da je “bošnjaka usmena tradicija najveći broj priča o doživljajima Nasrudin-hodže oblikovala prema poetičkom

modelu tradicionalne šaljive priče: nakon kratkog uvoda, slijede zbiranja raspoređena po epizodama te kraj – najčešće duhovita Hodžina dosjetka, kojom se razrješava komična napetost“ (Dervišević 2016: 244). Neki od ciklusa su: *Nasrudin-hodža i kazan*, *Nasrudin-hodžine gusle*, *Nasrudin-hodža utopljen*, *Nasrudin-hodža sa ženom...*

Vecina novelističkih i šaljivih priča obrađenih u studiji ima sižejne obrasce zabilježene u međunarodnom katalogu usmenih pripovjedaka Aarne – Thompson – Uther i one se pojavljuju u široj usmenoproznoj tradiciji, a što samo potvrđuje da je bošnjačka usmena proza dio evropskog ali i svjetskog repertoara.

Posljednji dio studije donosi Zaključak, Izvore i popis citirane literature, sažetak na bosanskom, engleskom i ruskom jeziku, Popis skraćenica, Indeks važnijih imena, Indeks važnijih pojmoveva i bilješku o autorici.

Knjiga *Novelistička i šaljiva priča u bošnjačkoj usmenoj prozi* ima status univerzitetskog udžbenika, no pored toga, ona ima višestruku funkciju. Tu je prije svega obrazovna funkcija koju udžbenik u potpunosti ispunjava, jer omogućava strukturirano obrazovanje iz oblasti bošnjačke usmene proze, posebno novelističke i šaljive priče. Zatim je tu i njezina, ne manje važna, kulturnoška misija koja doprinosi rasvjetljavanju fenomena usmene proze Bošnjaka, a samim tim i upisuje u povijest bošnjačke usmene tradicije nova saznanja iz ovog, do danas nedovoljno istraženog područja. Raznolikim tipologizacijama Derviševićeva je uspjela približiti korpus iz umjerenog teorijskog obzora te na taj način ovaj naučni tekst učinila dostupnim ne samo proučavaocima usmene tradicije, folkloristima i studentima, nego i svima koji pokazuju interesovanje prema bošnjačkoj usmenoj prozi, kulturi i tradiciji uopće.

Adijata IBRIŠIMOVIĆ-ŠABIĆ

O 7 BAJKI ZA MALE I VELIKE MIRZANE PAŠIĆ KODRIĆ

(Bosanska riječ, Tuzla, Kultura snova, Zagreb, 2016.
Ilustrirala Alisa Teletović)

Pisci i spisateljice, pjesnici i pjesnikinje svojom vjerom u to da dobra riječ može spasiti svijet – počesto me podsjetete na bajku *Djevojčica sa šibicama*. Hoće li i može li svijet na trenutak zastati da čuje šta to poručuju Djevojčice i Dječaci sa upaljenim šibicama svjetlucavih riječi, zastati da vidi šta to govore Djevojčice i Dječaci paletama šarenih boja, što svojom topotom pokušavaju spasiti svijet od konačnog smrzavanja?

Skrivena želja u svakoj bajci čovjeka uvise penje, u svakoj cvjetu po jedna želja i čeka ispunjenje.

Branko Čopić

Mirzana Pašić Kodrić, nakon samostalne zbirke poezije *Lirska subjekta (O flertu i odanosti)* (Dobra knjiga, Sarajevo, 2014) te samostalne knjige drama *Smijeh koji boli – O razlikama i ratovima* (Kultura

snova, Zagreb, 2015), ovaj put čitalačkoj publici, velikoj i onoj maloj (i najvažnijoj), nudi sedam bajki, sedam „ženskih priповетki“ (kako je bajke definirao Vuk Karadžić),¹ knjigu koja svojom simbolikom, izrazom, osjećajnošću i stilom svjedoči o tome da su se posljednjih desetljeća dogodile mnoge promjene – u načinu života, u shvaćanjima, pa tako i u literaturi i općenito u književnim formama. Kako pokazuje nova knjiga Mirzane Pašić Kodrić, i bajka kao žanr, s dobro poznatim i karakterističnim odnosom prema stvarnom svijetu, ipak podlježe propitivanju te se i s ovim žanrom može postmodernistički poigravati. Međutim, u odnosu prema realnosti i svijetu, ova knjiga, srećom, zadržala je suštinski optimizam sretnog završetka i optimizam neiznevjerenog očekivanja, jer u bajkama

---

¹ Usp. Rečnik književnih termina (1985), Nolit, Beograd, str. 61.

Mirzane Pašić Kodrić događaji se odvijaju baš onako kako treba, zadovljavajući tako iskonsko unutrašnje osjećanje da se istina ne može i ne smije relativizirati. Količko god nespretni ili neposlušni bili bajkoviti junaci, prijeko je potrebno uspostaviti narušenu ravnotežu svijeta.

Zasnovane na modelima postmoderne bajke, prilagođenim današnjem haotičnom svijetu koji problematizira poentu klasičnih "epskih junaka" i traži nove "humane epske junake", bajke Mirzane Pašić Kodrić govore i o ulozi i položaju žena, zapravo još važnije – djevojčica danas – o njihovom općem iskorištavanju, problematiziraju materijalne vrijednosti kojima se danas djevojčice "uče", slave ljepotu Razlika i sklada – što podrazumijeva uzajamno istinsko poštovanje – i to na primjeru Bosne i Hercegovine, progovaraju o problemu "nečitanja", neadekvatnog vrednovanja umjetnosti i još mnogo toga.

Nudeći, dakle, neke nove dimenzije heroja i junaštva, progovarajući o našim savremenim strašnim temama, knjiga *7 bajki za Male i Velike* ipak potvrđuje funkciju bajke kao takve. Mirzana Pašić Kodrić uspjela je, koristeći se jezikom bajke, teške teme učiniti manje bolnima i prihvatljivima; odustajući od postmodernog relativiziranja, nije odustala od potvrđivanja onih vri-

jednosti za koje bih rekla da su danas prijeko potrebne, posebno nama „velikima“.

Prva u nizu od sedam bajki, „Ptice crvenih lica“, potvrđit će vrijednost prijateljstva, ljubavi i zajedništva kroz avanturu najmlađe ptičice iz jednog gnijezda kojeg su gradili brižni roditelji. Naposlušni štiglić Rubin, vođen vlastitom ambicijom i željom za dokazivanjem, nakon niza nevolja i peripetija, zahvaljujući pomoći drugih, izrast će u hrabru pticu. I pored neposlušnosti, tako karakteristične za svu djecu svijeta koja žele isprobati vlastita krila ponekad odveć rano, Rubina će u njegovim avanturama prema Dobru usmjeravati temeljna naslijedenja načela koja je ponio iz roditeljskog gnijezda punog ljubavi i brige jednih za druge. U svojim „sukobljavanjima sa protivnicima“, Rubin se više koristi lukavstvom nego silom i snagom; oslobođen potrebe da se potvrđuje ili dokazuje, „naroružan“ strpljenjem i posvećenošću drugima, ovaj mali junak neće htjeti povrijediti ni one koji njega ili njegove prijatelje ugrožavaju. Pored toga što ga krase boje njegovog perja, krasiti ga i prelijepi cvrkut (pa nije slučajno ni to što braća i sestre nose imena nota: Do, Re, Mi, Fa), kao načelo muzike i umjetnosti koja svoju funkciju ispunjava ako je poklonjena drugima i ako druge usrećuje i oplemenjuje. To je cilj i to

je pečat koji je obilježio ovu knjigu u cijelosti. Takva je prva bajka koja nudi svoju viziju junaštva i plemenitog junaka.

A o prijateljstvu, iskrenom, ženskom, posebnom, nekupljivom i ne-potkuljivom, govori i četvrta bajka – „Korozirane bobice“ – u kojoj se slavi Ljepota kao nemetrijalna kategorija, osuđuje i ismijava „unakan-žen“ lik Ljepote u današnjem svijetu imanja i posjedovanja „bogatstva i dijamanata“, podsjećajući na zlatno doba našeg djetinjstva u kojem su pravi konji bile stolice, prave zlatne krune bile sačinjene od papira, a najljepši poklon – bio je topli prijateljski zagrljaj. Ova bajka Mirzane Pašić Kodrić potvrđuje da nikakva blaga ovog svijeta nisu vrijedna jedne dječije suze i dječije tuge.

U drugoj bajci „Kako su postale plime oseke i vulkani“, junakinja je opet pomalo neposlušna, radozna-la, mlada i naivna ribica Lila koja tako voli blještave i slatke stvari i stvarčice, slatkise i, naravno, Sunce. Skoro je nemoguće u mladosti odoljeti pozivu svakojakih „šarenih laža“, skoro nemoguće izbjegći svakojake dobro osmišljene udice i skoro nemoguće prepoznati pod divnim Suncem svakojake prepre-dene „pecaroše“ poput ribara Zana. „Upecati“ ribicu, „prodati je“ ili „pojesti“ – glagoli su koji označavaju dobro poznate radnje što svje-doče o sudbini mladih, nevinih,

naivnih i neiskusnih djevojčica. I da nije bajka, da nije bajka u kojoj Crveni Zmaj – Sunčev sin spašava djevojčice koje vole šljokice, bom-bonice, zvjezdice, djevojčice koje žele da se raduju Suncu – životu i koje žele uživati u njemu bez straha – jasno je već kakav bi (realan) nastavak imala ova priča.

Knjiga bajki Mirzane Pašić Kodrić progovara dakle o duhovnom stanju postmodernog doba, s ciljem da probudi i pobudi osjetljivost Velikih na suštinske prijepore i konflikte vremena, odnosno, knjiga je za Velike da se prisjete kako Malima objasniti i prenijeti pouku o životu i pomoći u procesu sazrijevanja i odrastanja, ukazujući na ono što kao odrasli počesto zaboravimo – s Malima ili ne komuniciramo ili neadekvatno komuniciramo. Nai-me, neprimjereno izricanje istine o okrutnom svijetu i strahotama života sve više uništava vjeru u čovjeka i u dobro, ubija volju za životom i osjećanje za ljepotu u svim njenim mogućim pojavnostima i oblicima, razvija samo strah, rađajući čudovišta i zle vještice. Ali – i to je prava vrijednost bajkovitog svijeta ove autorice – zle vještice Mirzane Pašić Kodrić (tako nedopustivo! i tako lijepo!) mogu i iskreno da se pokaju, kao vještica Morana iz pete bajke „Sunčeva Zemlja Bogumilska“.

Ono čemu nas bajke općenito uče, a na što upozoravaju i što na-

glašavaju ovih *7 bajki* sabranih u knjizi Mirzane Pašić Kodrić, jeste to da je vrlo važno razvijati osjetljivost za izričaj. Jezikom Malih, maštovitim slikama, jednostavno, otvoreno i iskreno, autorica prenosi značajne poruke, nudeći sliku svijeta koji nije ni idealan niti uvijek dobar, dok vjerom u priču i pričanje, svojim čarobnim svjetovima u kojima je sve moguće, podsjeća da je potrebno razvijati osjetljivost za komunikaciju općenito, posebno za komunikaciju s Malima koji su prečesto prepušteni sebi samima. Poistovjećujući se sa glavnim junacima bajki, Mali uče da se u svijetu snalaze najbolje što mogu, da se s nevoljama i nedaćama nose najbolje što mogu, poput malog Tumarka koji je htio slijediti svog uzora, bogumilskog dobrog viteza Sandalja, te nije zaplakao koliko god ga vještica Morana zastrašivala, ucjenjivala i prijetila mu. Ova peta bajka, „Sunčeva Zemlja Bogumilska”, predivna je Legenda o Bosni i ljepoti njenih Razlika, topla priča o multikulturalnosti i zajedništvu svih, prije svega u Bosni i Hercegovini, izrasla i nastala na izvorištu legendi o bosanskim bogumilima i Dobrim Bošnjanim.

Mirzana Pašić Kodrić se istinski upušta u avanturu postmodernističkog poigravanja sa žanrom. Svojim Malim i Velikim čitateljima nudi i jednu čarobnu bajku koja progova-

ra i sjeća se rata u Bosni i Hercegovini, sjeća se onog perioda kada su umjetnost, muzika, priča i pričanje kroz zajedništvo i u zajedništvu mnogima bili jedino sklonište i utjeha od bezumlja razaranja i uništavanja (treća bajka – „Čarobni šešir iz Zemlje Snogarije”), zatim i bajku u kojoj se propituju granice slobode Riječi (šesta bajka: „Sloboda Riječi”) – nečeg, dakle, što se danas smatra samorazumljivim; bajke u kojima se propituje lažno znanje, opsezi i dometi nauka i pseudonauka, pseudointelektualnosti, smisla i besmisla učenja i čitanja... U bajci pratimo kroz kakve avanture prolazi glavna junakinja (ženskog roda) Riječ na svom “trnovitom putu znanja”.

Na koncu, sedma bajka „Radošti Jakog Werthera” traži nešto više angažmana u pokušaju dekodiranja njenih značenja, jer sadrži dobro poznate (bar se nadamo) intertekstualne tragove te je stoga pisana i upućena više Velikima. Progovaraјući o onome što боли svakog autora i svakog ljubitelja riječi i umjetnosti: o nerazumijevanju umjetnosti danas, ovom bajkom autorica ironizira i ismijava poremećeni sistem vrijednosti kroz groteskne spojeve junaka klasične literature (ljubav Jakog Werthera i Emme Bovary), ironizira “nečitanje klasika” i općenito nečitanje, uz svekoliku „slobodu” i „pravo“ na vlastito mišljenje, uglavnom, bez pokrića.

Autorica nam je ponudila vrijednu knjigu, koja će obogatiti bosanskohercegovačku i bošnjačku književnost, jer svjedoči, između ostalog, da najveći problem našeg postmodernog vremena leži možda i u tome što više nije tako jednostavno odgovoriti na pitanje šta jeste, a šta nije važno. Istina je relativizirana, proizvodnja je zamijenjena potrošnjom, manipulacija je sveprisutna, granica između Dobra i Zla je izbrisana.

Mirzana Pašić Kodrić pokazuje da, bez obzira na to što je bajku postmoderna također uspjela usisati u svoj sistem, što je postala jednim dijelom sredstvom manipulacije i pokriće za lažna obećanja, bajka je ipak potrebna, jer u sebi sadrži grandiozni informativni materijal o svijetu. Progоварajući uvijek o onome što bi trebalo biti, bajka, pobjedom Dobra, nadomješta nepravednosti svijeta te sadrži i posjeduje snažan etički potencijal.

Pred nama je jezičko-stilski i misaono-etički snažna knjiga, sedam zanimljivih priča s postojanom napetostiču između najmanje dva tekstualna sloja: onog koji se veže za dimenziju fikcije i onog koji se veže za dimenziju zbilje – kako je autorica predstavlja i tumači. Junaci iz ovih bajki stupaju u različite kontakte i odnose s drugima, otkrivajući za sebe neku drugu stranu života, neku drugu stranu životnih pojava.

Ovakva orientacija osigurava autorici da se slobodno i nesputano kreće u prostorima žanra, stvarajući bajku kao jedan paralelni univerzum satkan od nade, ljubavi i vjere u ljudskost, vjere u Riječ i umjetnost, poigravajući se i sa relativiziranim istinama postmodernizma.

Bajke Mirzane Pašić Kodrić po državaju vjeru u neuništivost načela Dobra i temeljnih vrijednosti humanizma. Čovjek grijesi – da – grijesi mnogo: prema sebi i prema drugima, ali, zasluzuje i treba mu dati uvijek drugu šansu. Svojim misaonim, razigranim, vedrim pričama autorica svojim savremenicima, djeci i odraslima, ali i budućim generacijama, nudi spoznaju da je potrebno dobro razumjeti i shvatiti svoju realnost, da je potrebno prihvatići je, te da nikako ne treba odustati od svijeta mašte niti od ljubavi prema riječi, pričanju i pripovijedanju koje oplemenjuje. Knjiga *7 bajki za Male i Velike* potvrda je da dobra riječ dobra osjećanja i dobre misli rađa – a dalje je onda ipak sve lakše.

Na koncu, ilustracije akademske slikarke i grafičke dizajnerice Alise Teletović svakako daju posebnu dimenziju čitavoj knjizi. Jezikom likovne umjetnosti, bojom i linijom te osobitom ekspresivnošću, ove ilustracije razigrano nadograđuju maštoviti, bajkoviti svijet Mirzane Pašić Kodrić, nudeći vlastitu viziju njegovih ljubičanstvenih modrina i dubina.

PODACI O AUTORIMA

Ksenija Aykut
Filološki fakultet
Beograd, Srbija
ksenija.aykut@fil.bg.ac.rs

Halid Bulić
Filozofski fakultet
Sarajevo
halid.bulic@ff.unsa.ba

Gorčin Dizdar
Internacionalni univerzitet u
Sarajevu
Sarajevo
gdizdar@ius.edu.ba

Munir Drkić
Filozofski fakultet
Sarajevo
munir.drkic@gmail.com

Vildana Dubravac
International Burch University
Faculty of Education
Sarajevo
vildana.dubravac@ibu.edu.ba

Dragana Francišković
Univerzitet u Novom Sadu
Srbija
dragana.franciskovic@magister.
uns.ac.rs

Ajša Habibić
International Burch University
Faculty of Education
Sarajevo
ajs.a.habibic@stu.ibu.edu.ba

Denita Haverić
Filozofski fakultet
Sarajevo
dzenitahaveric@yahoo.com

Azra Hodžić-Čavkić
Filozofski fakultet
Sarajevo
azra.e.hodzic@gmail.com

Adrijata Ibrimović-Šabić
Filozofski fakultet
Sarajevo
adrijata.ibrimovic-sabic@ff.unsa.ba

Adisa Imamović
Univerzitet u Tuzli
Tuzla
adisa.imamovic@untz.ba

Aleksandra Knoll
Zagreb, Hrvatska
aleksandraknoll@yahoo.es

Podaci o autorima

Sanjin Kodrić
Filozofski fakultet
Sarajevo
sanjin_o_kodric@hotmail.com

Ksenija Kondali
Filozofski fakultet
Sarajevo
ksenija.kondali@ff.unsa.ba

Edina-Ilda Lokvančić
Internacionalni univerzitet u
Sarajevu
Sarajevo
edina_ilda@hotmail.com

Lidija Nerandžić Čanda
Univerzitet u Beogradu
Beograd, Srbija
Лидија Неранџић Чанда
tacka@mts.rs

Mirela Omerović
Pedagoški fakultet
Sarajevo
mirelamuftic@yahoo.com

Vildana Pečenković
Pedagoški fakultet
Bihać
vildana.pecenkovic@live.com

Ermina Ramadanić
Institut za hrvatski jezik i
jezikoslovje
Zagreb, Hrvatska
eramadan@ihjji.hr

Mirza Sarajkić
Filozofski fakultet
Sarajevo
msarajkic@gmail.com

UPUTE AUTORIMA

Radovi trebaju biti pisani u standardnome formatu A4 (prored 1,5, Times New Roman, veličina slova 12). Napomene stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta.

Rukopis treba organizirati i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa (uključujući i e-mail);

1. stranica: naslov i podnaslov, ključne riječi, sažetak na jeziku na kojem je napisan tekst (u slučaju rasprava i članaka);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na njegovu kraju treba dati sažetak (na novoj stranici) na engleskom, njemačkom, francuskom ili italijanskom (uključujući i navođenje naslova), a ako je pisan na engleskom ili njemačkom jeziku, sažetak treba biti na bosanskom.

Popis izvora i literature treba početi na novoj stranici.

Na kraju treba dodati sve posebne dijelove (crteže, tablice, slike) koji nisu mogli biti uvršteni u tekst.

Ukoliko se numeriraju, odjeljci trebaju biti označeni arapskim brojkama (1./1.1./1.1.1). Za različite razine upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times new Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Navodi u tekstu sastoje se od prezimena autora i godine objavlјivanja rada, te, ako je značajno, broja stranice nakon dvotačke (sve u zagradama), npr.: (Jackendoff 2002) ili (Bolinger 1972: 246). Ako je ime autora sastavni dio teksta, navodi se na sljedeći način: Allerton (1987: 18) tvrdi...

Kraće citate treba započeti i završiti navodnim znacima, a sve duže citate treba oblikovati kao poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivom, bez navodnih znakova.

Riječi ili izraze iz jezika različitog od jezika teksta treba pisati kurzivom i popratiti prijevodom u zagradi, npr.: *noun phrase* (imenička fraza).

Primjere u radu koji se normalno ne uklapaju u rečenicu u tekstu treba brojčano označiti koristeći arapske brojke u zagradama i odvojiti ih od glavnog teksta

praznim redovima. Ako je potrebno, primjeri se mogu grupirati upotreblom malih slova, a u tekstu se pozivati na primjere: (3), (3a), (3a, b) ili (3 a-b).

Na kraju rukopisa, na posebnoj stranici s naslovom **Literatura**, treba dati cje-
lovit popis korištene literature. Bibliografske jedinice trebaju biti poredane abeced-
nim redom prema prezimenima autora; svaka jedinica u posebnom odjeljku; drugi i
svaki daljnji red uvučen; bez praznih redova između jedinica. Radove istog autora
složiti hronološkim redom, od ranijih prema novijima, a radove jednog autora objav-
ljene u istoj godini obilježiti malim slovima (npr. 2001a, 2001b). Ako se navodi više od
jednog članka iz iste knjige, treba navesti tu knjigu kao posebnu jedinicu pod imenom
urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora po mogućnosti treba dati u cijelosti.

Svaka jedinica treba sadržavati sljedeće elemente, poredane ovim redom i uz
upotrebu sljedećih interpunkcijskih znakova:

- prezime (prvog autora), ime ili inicijal (odvojene zarezom), ime i prezime
drugih autora (odvojene zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavlјivanja u zagradi iza koje slijedi zarez;
- potpun naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja tačka;
- uz članke u časopisima navesti ime časopisa, godište i broj, te nakon zareza
brojeve stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama: prezime i ime urednika, nakon zareza skraćenica ur.,
naslov knjige, nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije: izdanje (po potrebi), niz te broj u nizu (po potrebi),
izdavač, mjesto izdavanja;
- naslove knjiga i časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba pisati pod navodnim znacima.

Nekoliko primjera:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman,
London

Crystal, David, ur. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*,
Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog*
35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter
Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis", u: J. Lyons, ur.,
New Horizons in Linguistics, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

GUIDELINES FOR AUTHORS

Contributions should be written using standard A4 format (1,5 spacing, Times New Roman 12). Use footnotes rather than endnotes.

Use the following order and numbering of pages:

Page 0: title and subtitle, author's (or authors') name(s) and affiliation, complete address (including e-mail address).

Page 1: title and subtitle, abstract in the language in which the article is written (in case of full-length articles).

Page 2 etc.: body of the article

If the article is written in Bosnian, the summary (on a new page) should be written in English, German, French, or Italian (including the title of the article). If it is written in English or german, the summary should be written in Bosnian.

References, beginning of the new page.

At the end of the article, on a new page, any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the body of the text.

If sections and subsections in the text are numbered, it should be done with Arabic numerals (e.g. 1./1.1./1.1.1.). Different font types should be used for section titles at different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Numbers in bold, title in bold italics (Times New Roman)

1.1.1. Numbers in roman, title in italics (Times New Roman)

Within the text, citations should be given in brackets, consisting of the author's surname, the year of publication, and page numbers where relevant, e.g. (Jackendoff 2002) or (Bolinger 1972: 246). If the author's name is part of the text, use this form: Allerton (1987: 18) claims...

Quotations should be given between double quotation marks; longer quotations should be indented and set apart from the main body of the text by leaving one blank line before and after, printed in italics, without quotation marks.

Words or phrases in languages other than the language of the article should be in italics and accompanied by a translation in brackets, e.g. *padež* (case).

Examples should be numbered with Arabic numerals between brackets and set apart from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lowercase

letters to group sets of related examples. In the text, refer to numbered items as ((3), (3a), (3a, b) or (3 a-b).

At the end of the manuscript provide a full bibliography, beginning on a separate page with the heading **References**. Arrange the entries separately by the surnames of authors, with each entry as a separate hanging indented paragraph. List multiple works by the same author in ascending chronological order. Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year (e.g. 2001a, 2001b). If more than one article is cited from the same book, list the book as a separate entry under the editor's (or editors') name(s), with crossreferences to the book in the entries for each article.

Use given names instead of initials whenever possible.

Each entry should contain the following elements in the order and punctuation given:

- (First) author's surname, given name(s) or initial(s), given name and surname of other authors, year of publication in brackets followed by a comma;
- Full title and subtitle of the work;
- For a journal article: Full name of the journal and volume number, inclusive page numbers;
- For an article in a book: full name(s) of editor(s), ed., title of the book, inclusive page numbers;
- For books and monographs: the edition, volume or part number (if applicable), and series title (if any). Publisher, place of publication;
- Titles of books and journals should be in italics;
- Titles of articles should be in double quotation marks.

Some examples:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ed. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, ed. *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

HINWEISE FÜR AUTOREN

Beiträge werden im Standardformat DIN-A4 (1,5-zeilig, Times New Roman, Schriftgröße 12 pt) geschrieben. Gebrauchen Sie Fußnoten und nicht Endnoten.

Gestaltung des Manuskripts und Numerierung:

Seite 0: Titel und Untertitel, Autorennname(n), Institution, Anschrift (einschließlich e-mail)

Seite 1: Titel und Untertitel, Abstract in der Sprache des Textes (bei Be- sprechungen und Artikel)

Seite 2 und weiter: Haupttext

Wenn der Artikel im Bosnischen geschrieben wird, dann wird die Zusammenfassung (auf der neuen Seite) im Englischen, Deutschen, Französischen oder Italienischen geschrieben, einschließlich Titel. Wenn er aber im Englischen oder Deutschen geschrieben wird, dann erfolgt die Zusammenfassung im Bosnischen.

Das Literaturverzeichnis auf der neuen Seite.

Im Anhang sind alle nichttextuellen Teile (Zeichnungen, Tabellen, Abbildungen, u.ä.) beizufügen, die in den Haupttext nicht integriert werden konnten.

Falls Sie Kapitel, Abschnitte und Unterabschnitte numerieren, verwenden Sie eine Dezimalgliederung (1./1.1./1.1.1.). Für verschiedene Ebenen der Untergliederung ist unterschiedliche Schreibweise zu verwenden:

1. fett (Times New Roman).

1.1. die Ziffer fett, die Überschrift fett und kursiv (Times New Roman).

1.1.1. die Ziffer in Grundschrift, die Überschrift kursiv (Times New Roman).

Beim Zitieren im Text sind Autorennname(n) und das Erscheinungsjahr, ggf. auch die Seitennummer nach einem Doppelpunkt anzugeben (alles in Klammern), z.B. (Jackendoff 2002) oder (Bolinger 1972: 246). Ist der Autorennname Bestandteil des Satzes, steht er ausserhalb der Klammern, z.B. Allerton (1987: 18) behauptet, ...

Kürzere Zitate sind mit Anführungszeichen zu eröffnen und zu beschließen, alle längeren Zitate sind als besonderer Absatz zu schreiben, jeweils mit einer Leerzeile vom Rest des Textes getrennt, eingerückt, kursiv, ohne Anführungszeichen.

Fremdsprachige Ausdrücke sind kursiv zu schreiben und in die Sprache des Haupttextes zu übersetzen, die Übersetzung ist in Klammern zu kennzeichnen, z.B. *noun phrase* (Nominalphrase).

Beispiele sind mit arabischen Ziffern in Klammern zu numerieren, ggf. durch Kleinbuchstaben neben den Ziffern zu gruppieren, und vom übrigen Text jeweils durch eine Leerzeile zu trennen. Im Text erfolgt der Bezug auf einzelne Beispiele als (3), (3a), (3a, b) oder (3 a-b).

Auf den Haupttext folgt auf der neuen Seite mit der Überschrift **Literatur** das vollständige Verzeichnis der im Haupttext zitierten Literatur. Die bibliographischen Einheiten sind alphabetisch nach Namen der Autoren zu ordnen, jede Einheit im eigenen Absatz, zweite und alle weiteren Zeilen des Absatzes eingerückt, ohne Leerzeile zwischen Absätzen. Mehrere Schriften desselben Autors sind chronologisch von den älteren zu den neueren zu ordnen, bei gleichem Erscheinungsjahr mit Kleinbuchstaben gekennzeichnet (z.B. 2001a, 2001b). Wenn mehr als ein Artikel aus einem Buch zitiert werden, sind sowohl die Artikel unter Autorennamen und Verweis auf das Buch als auch dieses Buch unter dem Namen des Herausgebers als gesonderte bibliographische Einheiten zu verzeichnen.

Die Autorennamen sind möglicherweise vollständig anzugeben und nicht durch Initiale zu ersetzen.

In jeder bibliographischen Einheit sind folgende Daten anzugeben, in folgender Reihenfolge und Interpunktions:

- Name und Vorname des (ersten) Autors (durch ein Komma getrennt), danach vom ersten Autor durch ein Komma getrennt ggf. Vor- und Name(n) des anderen Autors, bzw. der übrigen Autoren (falls mehrere, jeweils durch ein Komma voneinander getrennt);
- Erscheinungsjahr in den Klammern, mit einem Komma hinter der Klammer;
- Vollständiger Titel und ggf. Untertitel;
- Bei Zeitschriftenartikeln: Name der Zeitschrift und Jahrgang, davon mit einem Komma getrennt die Seitenangabe in der Zeitschrift;
- Bei Beiträgen in Büchern: Vor- und Name des Herausgebers, bzw. der Herausgeber, Hrsg., Titel des Buches, die Seitenangabe im Buch;
- Bei Büchern und Monographien: ggf. Auflage, Reihe und ggf. Nummer (Heft) in der Reihe, Verlag, Erscheinungsort;
- Buch- und Zeitschriftentitel sind kursiv zu schreiben;
- Titel der Artikel sind mit Anführungszeichen zu kennzeichnen;

Einige Beispiele:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London.

Crystal, D., Hrsg. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, H. (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970). “Generative Grammar and Stylistic Analysis” in J. Lyons, Hrsg. *New Horizons in Linguistics.*, 185-97, Penguin Books, Harmondsworth

UDK:

Senada Dizdar

Jezička redakcija:

Autori

Lektura sažetaka na engleskome:

Ksenija Kondali

Dizajn korica:

Eldin Hujević

Priprema:

TDP, Sarajevo

Štampa:

“Štamparija Fojnica” d.d. Fojnica

Tiraž:

200 primjeraka